АЛЬБОМИ

Де ля Фліз

ТОМ

I

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада)

Д. П. Де ля Фліз

Альбоми

Том перший

Серія “Етнографічно–фольклорна”

Київ 1996

Национальная академия наук Украины
Институт украинской археографии и источниковедения им. М. Грушевского
Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского
Кафедра украинской культуры и этнографии им. Гуцуляков Университета Альберта (Канада)

Д. П. Де ля Флиз

Альбомы

Том первый

Серия "Етнографическо-фольклорная"

Киев 1996

L'Académie nationale des sciences d'Ukraine
Institut d'archéographie ukrainienne et d'études des sources de M. Hrouchevskyj
Institut de manuscritps de Bibliothèque nationale d'Ukraine de V. Vernadskyj
Chaire de culture et d'ethnographie ukrainiennes de Houtsouliak à l'Université d'Alberta (Canada)

D. P. De la Flise

Les Albums

Volume 1

Série "Ethnographique et folklorique"

Kyiv 1996

National Academy of Sciences of Ukraine
Hrushevskyj Institute of Ukrainian Archaeography and Fontology
Institute of Manuscripts of the Vernadskyj National Library of Ukraine
Hutsulyak Department of Ukrainian Culture and Ethnography (University of Alberta, Canada)

D. P. De la Flise

Albums

Volume 1

Series "Ethnographic–Folkloristic"

Kyiv 1996

Nationalakademie der Wissenschaffen der Ukraine
Hruschewski–Institut für ukrainische Archeographie und Quellenwissenschaft
Institut für Manuskripte der Vernadski-Nationalbibliothek der Ukraine
Huzuljak–Lehrstuhl für ukrainische Kultur und Etnohraphie an der Albert–Universität (Kanada)

D.P. De la Fliz

Alben

Band 1

Serie "Ethnographisch–folkloristische"

Kyjiw 1996

У першому томі видання “Альбоми Де ля Фліза” вперше в повному обсязі наводиться унікальний етнографічний і краєзнавчий опис Київщини і прилеглих теренів з рукописних альбомів (“Етнографічні описи...”, “Костюми селян Державних маєтностей...” та ін.) відомого дослідника середини XIX ст. Де ля Фліза. Альбоми супроводжуються оригінальними багатокольоровими малюнками, які не втратили пізнавального значення дотепер.

Розраховано на науковців, мистецтвознавців, викладачів вузів, технікумів і шкіл, студентів та школярів, усіх, хто цікавиться самобутньою історією та культурою України.

В первом томе издания “Альбомы Де ля Флиза” впервые в полном объеме публикуется уникальное этнографическое и краеведческое описание Киевщины и смежных территорий из рукописных альбомов (“Этнографическія описанія...”, “Костюмы крестьянъ Государственныхъ имуществъ...” и др.) известного исследователя середины XIX в. Де ля Флиза. Альбомы сопровождаются оригинальными полихромными рисунками, которые не утратили познавательного значения до настоящего времени.

Рассчитано на научных работников, искусствоведов, преподавателей вузов, техникумов и школ, студентов и школьников, всех, кто интересуется самобытной историей и культурой Украины.

Dans le premier volume de l’édition "Les albums de De la Flise" pour la première fois dans l’historiographie ukrainienne est presentée intégralement la description ethnographique unique du gouvernement de Kyiv et des terrains voisins composèe des albums (“Ethnographie..., des villageois du gouvernement de Kiew...”, “Costumes des villageois des domaines impériaux...” et d'autres) du chercheur du milieu de XIX siècle De la Flise. Ses albums sont accompagnés de dessins originaux en couleur qui ont gardé leur importance jusqu'à nos jours.

Ce volume est proposé aux scientifiques, critiques d’art, professeurs des hautes écoles, des technicums et des écoles, étudiants, à tous ceux qui s’intéressent à l’histoire et la culture de l’Ukraine.

The first volume of “The Albums of De la Flise” comprises a complete ethnographic and historic description of the Kyiv Province and neighbouring territories taken from the manuscript albums (“Ethnographic Description...”, “Costumes of the State peasants...” and others) of the famous 19th century researcher – De la Flise. These unique materials, published for the first time, are richly illustrated with original color drawings, which are still of great importance.

This book is proposed for scholars, art critics, teachers and lecturers, students and art admirers, for all those interested in the original history and culture of Ukraine.

Im ersten Band der Ausgabe “Die Alben De la Flis’” wird zum ersten Mall völlig die unikale ethnographische und landeskundliche Beschreibung des Kiewer Gebiets und beiliegenden Ländereien von den handschriftlichen Alben (“Ethnographische Beschreiung...”, “Die Bauernkleidung der Bauern...” u.a.) des bekannten Forscher der Mitte des XIX Jahrhunderts de la Flis veröffentlicht. Die Alben sind von originalen vielfarbigen Zeichnungen begleitet, die bis heute ihre Kenntnißbedeutung nicht verlieren.

Die Ausgabe ist für die Wissenschaftler, Kunstforscher, Fach-und Hochschulelehrern, Studenten und Schülern, allen, die sich für eigenartige Geschichte und Kultur der Ukraine interessieren, vorgeschen.

Видання виходить за фінансової підтримки
ЮНЕСКО,
Кафедри української культури та етнографії ім. Гуцуляків
Університету Альберта (Канада) та
АТ “АВГУСТ”

Видання підготовлене на комп'ютерному обладнанні, наданому Інститутові української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Фондом Катедр Українознавства (ФКУ) при Гарвардському Університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США та Канади

ISBN 5-7702-0860-0

Творча спадщина Де ля Фліза

(передмова)

Домінік П'єр Де ля Фліз і його творча спадщина – унікальне явище в історії української і європейської науки та культури середини XIX ст. Дев'ять його так званих альбомів[1] – це рукописні книги, великого формату й значного обсягу (деякі з них – понад тисячу сторінок), крім численних оригінальних поліхромних малюнків містять краєзнавчий і етнографічний опис Київщини з величезною кількістю різноманітних статистичних, географічних, медичних, біологічних та інших відомостей. Творча спадщина Де ля Фліза – це і надруковані в ряді номерів провідного петербурзького часопису "Русская Старина" мемуари про похід Наполеона в Росію, і опис повстання Чернігівського полку 1825 р., і змістовні термінологічні та біографічні словники, які мають важливе пізнавальне значення.

Поза цим, практично невідомими залишаються літературно-белетристичні праці Де ля Фліза з фондів "Пушкинского Дома" (архіву Інституту літератури АН Росії), а дещо з його спадщини, очевидно, просто не збереглося до нашого часу – документи, портрети, щоденники, листи, які згадував відомий мистецтвознавець І.Г. Спаський, альбом клімату Київщини, належно оцінений Ф.П. Літке, про який ішлося в передмові до санкт–петербурзького альбому та ін.

У більшості публікацій, зокрема книзі В. Січинського "Чужинці про Україну", Де ля Фліз Демьян Петрович, як він себе називав в Україні, фігурує як іноземець. Він справді француз за походженням, проте, більшу частину свого життя, після полону в листопаді 1812 р., провів в Україні. Тобто іноземцем його можна вважати умовно. Лікар за фахом, він, за його словами, обійшов "весь простір Київської губернії" і прилеглих теренів. Хоча, за свідченням сина Де ля Фліза, відрив від Франції завжди "гнітив його душу".

Отже, багата творча спадщина Де ля Фліза, поза всяким сумнівом, викликає неабиякий інтерес, як з точки зору відбиття в ній "чужинецьких" поглядів на нашу культуру і побут, форми суспільного життя, тогочасне природне середовище і взаємодію його з людиною, так і з погляду ставлення до нової батьківщини і її народу. Так, із захопленням описуючи народний танець "козачок", він зазначав, що жінки виконували його "з такою досконалістю і грацією, що і на паризькій сцені вони б заслужили оплески".

Спостережливий і освічений чужинець, для якого Україна стала другою батьківщиною, Де ля Фліз зібрав багатий матеріал про географічні особливості і природу краю, словесність, пам'ятки старовини, різні аспекти культури й побуту українського народу.

Опубліковані праці, і особливо рукописні матеріали, залишені Де ля Флізом, свідчать про гуманні риси вдачі цього своєрідного дослідника, постійне намагання не тільки пізнати життя народу країни, куди його закинула доля, а й по можливості допомогти людям. Не випадково епіграфом для найбільшої своєї праці "Медико–топографічний опис Київської округи..." він обрав вислів Жан–Жака Руссо: "Якщо неможливо, щоб усі люди були щасливими, треба прагнути, щоб нещасливих було якомога менше".

Наукова діяльність Де ля Фліза була обумовлена історичними чинниками доби, в якій йому довелося жити й працювати, зокрема, тією атмосферою піднесення українознавства, що спостерігалася в Україні в середині XIX ст. Це був час переходу до капіталізму, пожвавлення національно-визвольного руху, панування в Європі, в тому числі й в Україні, ідей романтизму, на фоні яких розгорталося слов'янське відродження, в мовознавстві й народознавстві поширювалася ідеї міфологіч-

ної школи. Певний внесок в розвиток цієї школи зробили й українські дослідники, взявши на озброєння найпозитивнішу її рису – розгортання збиральницької роботи й нагромадження порівняльного фактичного матеріалу. Починаючи з перших десятиліть XIX ст., з'являються публікації українського фольклору, праці про вірування, обряди й звичаї українців, друкуються дослідження історико–краєзнавчого характеру тощо (*Цертелев М.А.* Опыт собирания старинных малороссийских песен. – СПб.,1819; Малороссийские песни М.А.Максимовича. – М., 1827; *Максимович М.А.* Украинские народные песни. – М.,1834; Малорусские и Червонорусские народные песни П. Лукашевича. – СПб.,1834 та ін.). У цей час поряд з загальнодержавними центрами – Петербургом і Москвою – в Наддніпрянській Україні сформувався ряд місцевих культурно–освітянських центрів – Полтава, Ніжин, Чернігів, головним серед яких стає Харків (*Дяченко М.* Етнографічні дослідження на Слобідській Україні // Народна творчість та етнографія. – 1972. – №1. – С.48–53). У 30–х роках XIX ст. при Харківському університеті виникає очолюваний І.І.Срезневським гурток "Харківських романтиків", до складу якого входили Л.І.Боровиковський, А.Л.Метлинський, М.І.Костомаров, К.М.Сементовський та інші дослідники, які захоплювалися старовиною, збиранням фольклорних пам'яток, описами вірувань, звичаїв і обрядів. Як наслідок з'явилися видана *І. Срезневським* історико-народознавча праця "Запорізька старовина" (1833–1838. – Кн. 1–6), яка піднесла й актуалізувала козацьку тематику в українознавстві; грунтовна розвідка *К. Сементовського* "Нарис малоросійських вірувань та звичаїв, що відносяться до свят" (Молодик. – 1843. – Ч.2. – С.86–107); нарис *Г.Ф. Квітки–Основ'яненка* "Українці" (Современник. – 1841. – Т.21. – №1) та багато інших праць. У Харкові розпочалися дослідження в галузі українознавства видатного історика, етнографа і фольклориста М.І. Костомарова (*Попов П.М.* Костомаров як фольклорист і етнограф. – К.,1968).

З 40–х років XIX ст. провідним центром розвитку українознавства стає Київ з його університетом (*Владимирский-Буданов М.Ф.* История университета св.Владимира. – К.,1884; Киевский университет. – К., 1984), при якому було засновано ряд науково–дослідницьких інституцій з історії, археографії, народознавства, де виникло таємне Кирило-Мефодіївське товариство, а дещо пізніше – Київська громада. Члени цих фундацій, зокрема кирило-мефодіївці, передові викладачі та студенти університету, освічені люди, що групувалися навколо нього, озброєні спеціальними програмами для збирання відомостей про край, його флору і фауну, культуру й побут, мову, здійснювали експедиції по селах, записували пісні, казки, звичаї та обряди українського народу. Зокрема, ряд експедиційних подорожей по Україні, зібравши оригінальний матеріал з краєзнавства, археографії й народної культури (*Сваричевський А.В.* Археографічна подорож Т.Г. Шевченка на Поділля // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №2; *Кравець О.М.* Діяльність Т.Г. Шевченка в галузі етнографії. – К.,1961), здійснив Т.Г. Шевченко, який у 1845 р. переїхав до Києва і працював в університеті. Водночас він працював над мистецько–народознавчим виданням "Живописна Україна", що було започатковане ще в петербурзький період його життя. Великий внесок у розвиток історичної географії, краєзнавства, археографії й народознавства зробив у цей час перший ректор Київського університету М.О. Максимович, який написав, зокрема, змістовну працю про побут, звичаї, обряди, прикмети українців – "Дні і місяці українського селянина", своєрідну енциклопедію народного життя; видав нову збірку українських пісень, планував великі народознавчі експедиції, розробляв питання етногенезу й етнічної історії українців, висловивши ряд прогресивних думок щодо походження Русі й українського народу (Сборник украинских песен, издаваемых Михайлом Максимовичем. – К.,1849. – Ч.1).

М. І. Костомаров – один із провідних діячів Кирило-Мефодіївського товариства, працював викладачем в університеті, спробував запровадити читання факультативного курсу з народознавства, очолював гурток студентської молоді, що цікавилася історико-етнографічним вивченням краю; видав працю "Слов'янська міфологія" (К.,1847). Інший кирило-мефодіївець – П.О. Куліш 1846 р. опублікував популярну книжку "Повість про український народ", а пізніше, у 1856–1857 рр., "Записки про Південну Русь", двотомник у якому приділялася значна увага українському кобзарству й були наведені, зокрема, творчі портрети найбільш талановитих на той час кобзарів.

В кінці 30-х – 40-х роках XIX ст. розвиток краєзнавства, географії та етнографії позначився помітними науково-організаційними подіями – виникненням ряду наукових осередків світового маштабу – етнографічних товариств (1839 р. – "Паризьке товариство етнології"; 1842 р. – "Американське етнологічне товариство"; 1843 р. – англійське "Етнологічне товариство" та ін.). У Петербурзі аналогічне товариство виникло у 1845 р. у вигляді так званого Російського географічного това-

риства (РГТ), яке мало широку різногалузеву програму наукових пошуків. Звичайно, на розвиток наукових досліджень в Україні найбільший вплив справило саме Російське географічне товариство (*Горленко В.Ф.* Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX в. // Советская этнография. – 1957. – №3. – С.128–142), у сферу діяльності якого потрапили поряд з іншими й губернії Наддніпрянської України, що входили до складу Російської держави. Певною мірою під впливом РГТ у 1851 р. при Київському університеті була заснована Комісія для опису губерній Київської навчальної округи, що мала характер наукового товариства (*Горленко В.Ф.* Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа... // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М.,1965. – Вып.III. – С.18–38) і займалася науковими дослідженнями тодішніх центральних українських губерній – Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської й Подільської. У складі Комісії працювали відомі вчені Київського університету – М.Х. Бунге, П.В. Павлов, В.Є. Шульгін, А.Л. Метлинський та культурні діячі Д.П. Журавський, М.А. Маркевич та ін.

Науково-організаційна й дослідницька діяльність обох цих товариств викликала безпосередній поштовх до збирацької роботи Де ля Фліза. У 1847–1848 рр. РГТ поширило на наддніпрянські губернії України програму для складання місцевих описів, і Де ля Фліз як лікар, що постійно відвідував села, був одним із перших серед тих, хто одержав програму і його залучили до кореспондентської мережі РГТ. Те саме сталося й після утворення в Києві у 1851 р. зазначеної Комісії. Д.П. Де ля Фліз, уже відомий своєю співпрацею з РГТ, отримав видану нею "Програму для етнографічного опису губернії Київської навчальної округи" й був обраний членом-співробітником Комісії. Перший свій альбом "Медико-топографическое описание или медицинская география государственных имуществ Киевского округа...", датований 1848 р., він виконав, безсумнівно, під впливом одержаної програми РГТ, куди він і надіслав один із його примірників. Одну з останніх узагальнюючих праць "Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского учебного округа...", що була надіслана до Комісії по опису губерній Київського навчального округу 1856 р., як зрозуміло з її назви, виконано за програмою Комісії і в плані її наукової діяльності. Після розгляду й рецензування в Комісії вона була визнана однією з найзмістовніших і Де ля Флізу офіційно оголосили подяку.

Наукова діяльність Де ля Фліза, його унікальні альбоми були, отже, місцевим, українським явищем, зумовленим активізацією культурного й наукового життя Наддніпрянської України середини XIX ст.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України спільно з іншими закладами робить спробу вперше видати основні рукописні праці Де ля Фліза, передусім його альбоми, створені в Україні, які хоча частково й використовувалися дослідниками, широкому загалу читачів майже невідомі.

Усього Де ля Фліз залишив дев'ять різних за обсягом і змістом художньо оформлених альбомів. Серед них найбільш грунтовними і змістовними є альбом "Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи з зображенням деяких природних витворів рослинного і тваринного світу, разом із статистикою кожного села, їхнім виглядом, зробленим з натури, зображенням селянських костюмів та географічною картою Київської округи" (Київ. – 1854. – 1245с.) і присвячений культурі та побуту Київщини альбом "Етнографічні описи селян Київської губернії, переважно тих, які належать до Державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю з їхніми малюнками" (К., 1854. – 154с.). Обидва альбоми зберігаються в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України.

Інші альбоми являють собою або підготовлені з різною метою варіанти зазначених вище, або їх ескізи і фрагменти. Йдеться про альбом "Коротка етнографія Київської губернії..." (Сквира, 1854), який нині зберігається в Архіві АН Росії у Санкт-Петербурзі; чорновий варіант "Медико-топографічного опису...", дещо менший за обсягом (1195 с.), складений раніше, у 1848 р., який зараз належить Чернігівському обласному історичному музею ім. В.Тарновського, а також текстовий альбом "Медико-топографічний опис...", підготовлений у 1857 р. (зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України).

На початку своєї діяльності Де ля Фліз створив також альбом, присвячений окремо Сквирському повіту Київщини. Це "Медико-топографічний опис Сквирського повіту... село Мал. Чернявка, Сквирського повіту. 1849 р.", який також зберігається у Чернігівському музеї.

У подальшому Де ля Фліз намагався, принаймні територіально, розширити поле своєї діяльності, про що свідчить ряд незавершених праць, в яких виявилося його зацікавлення суміжними повітами. Це – альбом ескізів типів сільських поселень без тексту і планшет видів одягу (обидва зберігаються у ЦНБ НАН України), а також альбом малюнків, який

знаходиться у Чернігівському музеї. На останніх трьох альбомах відсутнє датування.

Як зазначалося, культурна спадщина Де ля Фліза не обмежується рукописними альбомами. Ще до створення зазначених альбомів він виявляв неабиякий хист до дослідницької праці, мав різнобічні зацікавлення. Про це свідчать щоденники, передані пізніше його сином Миколою Де ля Флізом до часопису "Русская Старина", де вони через багато років були надруковані під назвою "Похід Великої армії в Росію у 1812 р." (Русская Старина. – 1891. – Т.71; 1892. – Т.73). У них йдеться про трагічні події, пов'язані з війною 1812 р., – перебування окупантів на загарбаній території, розгром французької армії, взаємини у верхніх колах її військового командування.

Пізніше, у 1913 р., в журналі "Аргус" №4 вийшов друком інший мемуарний нарис Де ля Фліза під назвою "Муравьёвский бунт", в якому описано повстання Чернігівського полку в 1825 р. Свідком цих подій був він сам.

Про різнобічність зацікавлень Де ля Фліза свідчать і знайдені В.Скуратівським два маловідомі його словники, що зберігаються у Інституті рукописів ЦНБ НАН України. Це франкомовний "Словник більшості осіб, яких я бачив і знав у Європі в цьому столітті серед різних верств, з примітками, складеними доктором Де ля Флізом в Ніжині 1861 року" (тут зафіксовано понад три тисячі персоналій) і словник українських народних культурно–побутових термінів, що налічує 1152 назви (*Скуратівський В.Г.* Етнографічна діяльність Деляфліза // Народна творчість та етнографія. – 1981. – №5. – С.67).

Перший том, підготовлених до друку рукописних праць Де ля Фліза, містить "Етнографічні описи...", доповнені альбомом з таблицями видів одягу суміжних повітів і етнографічними сюжетами з чернігівських альбомів. До другого тому видання творчої спадщини Де ля Фліза увійде "Медико-топографічний опис... Київської округи...", в якому поряд із суто народознавчими відомостями містяться надзвичайно цікаві описи природного середовища, флори та фауни, зафіксовано особливості планування поселень, тогочасних демографічних процесів тощо.

При підготовці до друку даного видання значну допомогу упорядникам надали співробітники Інституту рукописів ЦНБ НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, а також працівники кафедри української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Едмонтон), яких цілком можна вважати співавторами цієї важкої і кропіткої праці. Зокрема, вміщені у виданні фотографії, зроблені Олексієм Йорком на плівці "Кодак", люб'язно переданій нам фондом Гуцуляків та професором Богданом Медвідським.

До останнього часу біографічні відомості про Де ля Фліза були надто скупими. Вони містили лише інформацію, яку подав син дослідника Микола Де ля Фліз у передмові до згаданих вище мемуарів, надрукованих у "Русской Старине". Ці відомості багато років без змін переходили з однієї праці до іншої. Лише в березні 1993 р. Всеволоду Наулку разом з Дарією Триндяк, Головою асоціації українських жінок Франції з Парижа, і професором Міжнародної Академії наук у Сан-Маріно Ярославом Матвійишиним після тривалої і кропіткої праці в численних архівах Франції* вдалося встановити дату і місце народження Де ля Фліза, його справжнє ім'я і деякі інші біографічні відомості французького періоду життя.

Отже, Домінік П'єр ля Фліз народився 18 грудня 1787 р. в місті Нансі провінція Лотарингія, в родині медика, професора місцевого королівського колежу. Відомо також, що він брав участь в італійських і балканських походах Наполеона, а під час російської кампанії служив військовим медиком, капітаном Другого гренадерського полку, помічником відомого військового лікаря, головного хірурга імператорської гвардії Наполеона барона Д.-Ж. Ларрея. Співпраця з Ларреєм вже сама по собі засвідчує неабиякий рівень медичної кваліфікації Де ля Фліза. На початку листопада 1812 р. Де ля Фліза було поранено під селищем Красним поблизу Смоленська, і він потрапив у полон. Сімейні обставини і політичні мотиви ("не бажав служити під прапорами Бурбонів") стали причиною того, що він не повернувся до Франції, а оселився у маєтку генерала Василя Васильовича Гудовича в Мглинському повіті Чернігівської губернії, одружився з його небогою Софією Володимирівною Маркевич, тіткою видатного українського історика і етнографа

---

* Пошук провадився в архівах Бібліотеки Св. Женев'єви, фундації Досн-Т'єр, Музеї Почесного Легіону і лицарських орденів, і нарешті, в архіві Історії армії (Service Historique de L'Armee de Terre, Fondation "Officiers de Sante du XIX Sciecle". – №56. – S.1–24). Див.: *Наулко В.* Друге народження Де ля Фліза // Українське слово. – Париж,1993. – 4 травня: *Наулко В., Матвіїшин Я.* Нові відомості про Де ля Фліза // Київська Старовина. – 1993. – №5.

Миколи Андрійовича Маркевича, а з 1820-х років, одержавши посаду лікаря державних маєтностей, мешкав на Київщині. Вийшовши 1858 р. у відставку, він жив у селі Синяки (тепер Григоро-Іванівка Ніжинського району). Помер Де ля Фліз у 1861 р. в Ніжині, у родині сина.

Слід зазначити, що праці Де ля Фліза були належно оцінені ще за життя автора департаментом державних маєтностей, за завданням якого він працював, і особливо Російським Географічним Товариством, за програмою якого, починаючи з 1845 р., Де ля Фліз провадив дослідження. Зокрема, один з його альбомів у 1849 р. був схвально оцінений адміралом Ф.П. Літке, відомим мандрівником, одним з засновників Російського географічного товариства, згодом Президентом Імператорської Академії наук.

Альбоми Де ля Фліза тією чи іншою мірою використовувалися різними дослідниками. Йдеться передусім про окремі сюжети з його образотворчої спадщини і коментарі до них. Так, кілька малюнків (козак Мамай, портрет гетьмана Мазепи, Мошногірський монастир) з альбомів Де ля Фліза вмістив академік М. Грушевський в "Ілюстрованій історії України" (Київ – Львів, 1913. – С.7–8). Історик О.М. Лазаревський в "Описании Старой Малороссии" (Т.3. – С.344), посилаючись на малюнки Де ля Фліза, аналізував триподільну структуру церковного будівництва Полтавщини.

Відомий російський літературознавець і фольклорист О.М. Пипін у своїй "Истории русской этнографии", відзначаючи аматорський характер етнографічного альбому Де ля Фліза, водночас підкреслював, що до "останньої хвилини в нашій літературі нема книги, яка виконала б завдання, поставлене Де ля Флізом. Це збірник описів різних пам'яток старовини і народного побуту Київського краю, до яких додається багато акварельних малюнків, які хоча і не відзначаються художньою довершеністю, але, очевидно, прагнуть точно передати описувані предмети" (*Пыпин А.Н.* История русской этнографии. – Т.III. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С.193).

Видатний український етнограф і антрополог Ф.Вовк у своїй фундаментальній праці "Етнографічні особливості українського народу" зазначав: "Дуже цікавий матеріал для історії українського костюму знаходимо в малюнках акварельних рукопису де-ля-Фліза, – три частини цього рукопису знаходяться в бібліотеках Київської Духовної академії, Музею Тарновського в Чернігові та Етнографічному відділі музею імп. Олександра III в Петербурзі. Ми могли користуватися тільки останньою частиною." (Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград,1916. – Т.II. – С.544).

В останні десятиліття праці Де ля Фліза використовували етнографи (Етнографія Києва і Київщини. – К.,1986; Культура і побут населення України. – К.,1991), спеціалісти в галузі народної мадицини (*Болтарович З.Є.* Народна медицина українців. – К.,1990), мистецтвознавці (*Белічко Ю., Вьюник А.* Українське народне весілля в творах українського, російського та польського мистецтва XVIII – XX століть. – К., 1970), економісти та демографи (*Перковський А.Л.* Воспроизводство крепостного населения Киевской губернии в 1834–1850 гг. // Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – Вып.I. – Таллин,1986), краєзнавці (*Адаменко А.Г.* Деляфлиз и его работы по описанию бывших окрестностей Киева // Киев в фондах ЦНБ АН УССР. – К.,1984).

Перша згадка про альбом Де ля Фліза ("Медико-топографічний опис...",1854 р.) з короткою анотацією з'являється в розвідці історика української науки, літературознавця і етнографа Миколи Петрова "Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии" (Вып.I. – К.,1875). І це не випадково, оскільки М.Петров був засновником і директором Церковно–археологічного музею в 1870-х роках.

Але першовідкривачем спадщини Де ля Фліза, поза сумнівом, слід вважати академіка М. Біляшівського, який ще наприкінці 1880-х – на початку 1890-х р. дав грунтовний опис спочатку двох, згодом іще двох віднайдених альбомів Де ля Фліза (Киевская Старина. – 1889. – Т.26. – №7; *там же.* – 1891. – Т.32. – №3), навів докладні відомості про їх структуру, зміст, відзначив позитивні риси і недоліки.

Найбільше уваги за радянського часу було приділено саме етнографічній спадщині Де ля Фліза. Причому кожен з дослідників його доробку відкривав у ньому щось нове. Відомий славіст академік М.П. Алексєєв висвітлив історію віднайдення ряду альбомів Де ля Фліза і назвав тих, хто допоміг їх зберегти (*Алексєєв М.П.* К вопросу об этнографических работах Де ля Флиза // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – Одеса,1925 – Ч.2–3). В.Ф. Горленко, працюючи над історією української етнографії, зробив спробу визначити кількість альбомів, їх місцезнаходження і охарактеризувати зміст з точки зору етнографа. Високо оцінивши етнографічну спадщину Де ля Фліза, він, зокрема, відзначив його як одного з перших, хто вдався до історико–

етнографічного районування українців (Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. – К.,1964. – С.226–233; *його ж.* Деляфлиз как этнограф // Советская этнография. – 1973. – №1). В.Т. Скуратівський ґрунтовно проаналізував етнографічну діяльність Де ля Фліза і значення його спадщини для народознавчих досліджень у 80-х роках (Скуратівський В.Т. Етнографічна діяльність Деляфліза // Народна творчість та етнографія. – 1981. – №5).

Окремі повідомлення про Де ля Фліза з'являлися і в зарубіжних виданнях. Так, Ф. Вовк у праці "Сані у похоронному ритуалі на Україні", надрукованій французькою мовою в часописі "Revue de traditions populaires" (1896. – T.XI. – №5) і перевиданій 1927 р. в Празі у "Студіях з української етнографії та антропології", не лише наводив унікальний малюнок Де ля Фліза, де відтворено літній поховальний обряд в Радомишльському повіті з використанням саней ("цікавий документ", за словами Ф. Вовка), а й дав коротку біографічну довідку про автора і описав структуру етнографічного альбому. В. Січинський у книзі "Чужинці про Україну" (Прага, 1942, друге видання) подав наведені Де ля Флізом відомості про українські звичаї, танці, інтер'єр поміщицьких маєтків з "Записок... Де ля Фліза" і розповів про зміст його основних альбомів.

І все ж можна з певністю сказати, що величезна, унікальна спадщина Де ля Фліза – історико-етнографічна, статистико-демографічна і природнича – і на сьогодні фактично залишається недослідженою. У науковий обіг введено лише кілька його ілюстрацій, які, до того ж, повторюються в різних виданнях, тоді як обсяг, наприклад, "Медико-топографічного..." альбому становить 1245 сторінок, у тому числі 297 малюнків. Цей багатющий доробок вимагає ґрунтовного і всебічного аналізу як істориків, етнографів, фольклористів, краєзнавців, мистецтвознавців, так і біологів, економістів, медиків.

Основною метою праць Де ля Фліза – доктора медицини, члена Імператорської Московської медико-хірургічної академії, Імператорського медичного Віленського і Київського товариств було збирання матеріалів з "медичної географії" Київщини на предмет дослідження впливу навколишнього середовища на здоров'я людини. Однак, вирішуючи основне завдання, Де ля Фліз влючив в об'єкт дослідження набагато ширше коло явищ, що дозволило йому всебічно розглянути різні аспекти культури та побуту населення, його чисельності і територіального розміщення, способу життя і діяльності.

Де ля Фліз мав природний хист до знань, неабияку спостережливість і працьовитість. Так, у передмові до санкт-петербурзького альбому він зазначав, що завжди залюбки присвячував своє "дозвілля трудам на користь науки".

Особливого значення альбомам надає те, що він обійшовши майже всі села Київщини і сусідніх теренів, передусім державні маєтності, безпосередньо їх досліджував, супроводжуючи описи зробленими з натури малюнками.

При цьому Де ля Фліз не був дилетантом від науки. Він, як зазначалося вище – активний член Комісії для опису губерній Київського навчального округу, відкритої при Київському університеті 1851 р., якою керував М.В. Юзефович, котрий незважаючи на свої тенденційні засади, зробив, проте, вагомий внесок в розвиток освітництва в Україні. Варто також нагадати, що Де ля Флізу одному з перших була запропонована "Програма для етнографічного опису губерній Київського навчального округу 1854 року", яку він широко використовував для створення своїх альбомів (*Савченко Федір.* Заборона українства.1876 р. – Харків-Київ,1930. – С.8).

Де ля Фліз контактував і з І. Фундуклеєм, губернатором Київської губернії, визначним громадським діячем. Про це свідчать багато спільних матеріалів у дослідженнях Де ля Фліза і у виданому під авторством Фундуклея тритомному "Статистическому описанию Киевской губернии" (СПб.,1852). У коментарях до санкт–петербурзького альбому Де ля Фліз зазначав, що багато пам'яток культури, зокрема археологічних, він передав І. Фундуклею.

Безперечно, що увагу Де ля Фліза мала привернути плідна експедиційна діяльність відомих біологів, професорів Київського університету, членів Комісії для опису губерній Київського навчального округу О.С. Роговича, Р.Є. Траутфеттера і геолога К.М. Феофілактова.

Величезного пізнавального значення альбомам Де ля Фліза надає та обставина, що вони були створені за програмою визнаного науково-дослідницького центру – Російського географічного товариства, що забезпечило їм певну структурну завершеність і можливість проведення порівняльних досліджень в інших регіонах. Можна припустити, що і сама поява наукових пошуків, подібних до тих, які провадив Де ля Фліз щодо державних селян, не була випадковою. Це стає зрозумілим в аспекті соціально-аграрних проблем селянства середини XIX ст. напередодні скасування кріпацтва. Про це свідчать і значні відмінності у чисельному

співвідношенні державних і поміщицьких селян, їхньому статусі, умовах життя за даними офіційної статистики – ревізьких реєстрів.

Державні селяни Київської губернії, яких досліджував Де ля Фліз, згідно з даними IX ревізії 1850 р., становили 17,5%. В окремих повітах незначний відсоток серед них складали однодворці з числа колишньої дрібної шляхти, що з'явилася на початку XIX ст., а також колишні церковні і конфісковані. В Уманському і Звенигородському повітах, які не досліджував Де ля Фліз, досить значну частину становили військові поселенці (41,6 тис. чол.). Починаючи з V (1795 р.) до останньої X (1858 р.) ревізії, відсоток державних селян Київської губернії коливався в межах 15,6–17,1% (*Кеппен П.И.* Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 году. – СПб.,1857. – С.15, 69, 255).

Слід зазначити, що Де ля Фліз детально аналізував структуру населення, визначав типи поселень, кількість і розміщення людності.

Наведені Де ля Флізом матеріали про природний рух населення Київщини дозволили сучасним дослідникам дійти висновку, що серед закріпаченого населення коефіцієнт смертності (співвідношення кількості народжених до числа померлих) був нижчим, ніж серед державних селян (*Перковский А.Л.* Воспроизводство крепостного населения Киевской губернии в 1834–1850 гг. // Социально-демографические процессы в российской деревне XVI – начало XX в.. – Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по аграрной истории. – Вып.І. – Таллин, 1986. – С.190–191). Особливо заслуговує на увагу та обставина, що статистичні відомості Де ля Фліз збирав безпосередньо в усіх селищах Київського, Васильківського і Радомишльського повітів. Інтерес викликають і наведені ним розрахунки життєвих засобів, які припадали на селянську родину.

Що ж саме привертає увагу в історико-етнографічній спадщині Де ля Фліза?

Це передусім застосований автором комплексний характер досліджень, хоча він, нібито, й обмежувався конкретною метою, а саме – медико-топографічним обстеженням Київщини. Деяка фрагментарність, а подекуди поверховість опису була зрозуміла й самому Де ля Флізу, який підкреслював, що подібні дослідження вимагають співпраці принаймні "кількох учених, які глибоко обізнані в різних науках". Його відомості набувають у наш час величезного значення, оскільки вони з'явилися як наслідок безпосередніх спостережень, тобто засобом, найбільш виправданим у класичній і сучасній етнографії. А коли до того додати, що багато явищ культури та побуту за 150 років або зникли, або трансформувалися під впливом багатьох чинників, пізнавальне значення праць Де ля Фліза важко переоцінити. Заслуговує на повагу його фанатична любов до пошукової праці: не шкодуючи "турбот, витрат і часу", Де ля Фліз, за його ж висловом, "все хотів бачити власними очима", не уподібнюючись до тих, хто описував країну, "не виходячи з власного кабінету". Як правило, ці відомості він одержував переважно від літніх людей, тобто найнадійніших інформаторів, які є об'єктом найпильнішої уваги й сучасних дослідників.

Його праця мала і неабияке практичне значення, бо основним завданням її було зміцнення здоров'я людини, поліпшення її життя. Саме це, а не лише опис явищ культури, природного середовища, флори і фауни було метою його діяльності. Крім опису, він збирає пам'ятки культури і старовини, створював гербарій корисних і отруйних рослин, колекції грибів, різних видів фауни і комах. Зафіксовані в малюнках Де ля Фліза численні види тваринного і рослинного світу, на жаль, свідчать про те, як внаслідок безгосподарного варварського ставлення людини до навколишнього середовища помітно збідніла за останні десятиліття наша природа, порушились екологічні умови.

Однак, описуючи культуру, побут і природні особливості як фактори, що впливають на здоров'я людини, він виявляв науковий підхід щодо визначення регіональних відмінностей, і тому може вважатися одним із перших, хто апріорі ствердив доцільність історико-етнографічного районування (про що вже писали дослідники), він досить ґрунтовно простежив вплив соціальних чинників, виявив риси "заможності або зубожілості", описуючи одяг святковий і буденний, будівлі заможних і бідних. Він підкреслював, що суттєві відмінності існували не лише між заможними і бідними селянами, а й нерідко серед мешканців "в межах одного села".

Важливо, що Де ля Фліз не обмежувався лише описом досліджуваних явищ. Він відзначав єдність внутрішнього планування селянського житла ("внутрішній устрій всякого житла майже скрізь однаковий"), занотовував зміни його в селах, наближених до Києва та інших міст, зокрема, зменшення кількості курних хат і будівель під солом'яним дахом, наводив різні варіації планування осель і типів дворів (справедливо зазначаючи, що найбільш поширеним було триподільне житло типу "хата – сіни – комора"), а часом на Поліссі, зустрічалося навіть однокамерне житло, існування якого в Україні заперечувалося

багатьма дослідниками. Малюнки Де ля Фліза, "зняті з натури", дають можливість уявити зовнішнє оформлення житла і різноманітність видів та форм українського народного одягу Наддніпрянщини і Полісся (сорочки, свити, кожухи, юпки, головні убори, взуття, прикраси), пропорційне співвідношення елементів одягу, їхній крій, колорит, оздоблення, способи носіння. Таблиці із зображенням народного одягу українців першої половини XIX ст., як слушно зауважують дослідники, – унікальне явище, яке не втратило свого значення й на сьогодні (Етнографія Києва і Київщини. – К.,1986. – С.87). Відзначаючи перевагу саморобних матеріалів для виготовлення одягу, які він називає "народною матерією Малоросії", Де ля Фліз помічає і значні зміни в одязі населення, яке мешкає "поблизу міст і найбільше Києва і Василькова", де, зокрема, "заміжні жінки і дівчата носять завжди "звичайні" чоботи, а заможні шиють їх з червоної і жовтої шкіри". Нерідко одяг тут виготовляють з купованих фабричних матеріалів. Не лишилися поза його увагою відмінності у вбранні святковому і буденному, одязі різних вікових і соціальних груп, сезонний одяг, особливості вбрання мешканців окремих сіл. Відсутність опису деяких різновидів одягу автор компенсує своїми унікальними малюнками.

Серед занять населення Київщини на перше місце Де ля Фліз слушно поставив землеробство. Він описав основні види хліборобського виробництва, способи обробки грунту, землеробські знаряддя. З інших видів господарської діяльності дослідник виділив скотарство, ковальство, гончарство, ткацтво, шевство, гутництво, бджільництво, видобуток залізних руд та інші промисли. У його альбомах знайшли відбиття і традиційні відхожі промисли, як–от чумацтво ("в Крим або на Дон по сіль і рибу"), транспортування лісу, хліба, сировини водними шляхами, і промисли, які набули поширення з розвитком капіталістичних відносин: сезонні сільськогосподарські роботи в південних губерніях, а також праця на сусідніх промислових підприємствах (цукроварнях, гутах, папірнях та ін.).

Своєрідністю, зумовленою природним середовищем, відзначалися промисли Полісся: виготовлення смоли, дьогтю, вугілля, деревообробні ремесла, збиральництво, бортництво та ін. Цікаво, що на Київщині, за спостереженнями Де ля Фліза, значного розвитку набуло шовківництво. Заводи по виробництву шовку з тутового дерева знаходилися у селищах Черняхові, Жуківцях, Вишгороді і Бугаївці.

В етнографічному альбомі Де ля Фліз детально простежує основні етапи весільного дійства і обрядових магічних дій, діяльність весільних чинів, визначає роль батьків у санкціонуванні шлюбу, описує найважливіші свята народної календарної обрядовості, обряди і звичаї, пов'язані з початком і завершенням польових робіт і різновидами трудової взаємодопомоги. Дещо однобоко висвітлені ним хрестини, на яких нібито тільки те й робили, що пили. Зате в грунтовному описі поховального обряду містяться унікальні відомості про поширення в Радомишльському повіті стародавнього звичаю перевезення покійника влітку на цвинтар саньми. Сани, як відомо, відігравали надзвичайно важливу роль в багатьох урочистих громадських церемоніях. Принаймні з X ст. вони використовувалися в поховальних обрядах, незалежно від пори року, тобто і в літні місяці. Зафіксований Де ля Флізом звичай поховання на санях у літні місяці згодом був описаний Ф. Вовком у згаданій вище праці "Сані у похоронному ритуалі на Україні". В основу цього нарису покладено малюнок Де ля Фліза, на якому зображено похоронну процесію зі священними хоругвами, саньми, які тягнуть воли, жінками в намітках і свитках. Сани яскраво орнаментовані різьбленням, на труні – хліб, поряд несуть свічки. Згодом цей малюнок привернув увагу багатьох дослідників духовної культури українського народу.

У розділах альбому, присвячених народним стравам, Де ля Фліз також послідовно відзначає різницю в харчуванні в залежності від соціального стану і природних умов, і особливо в неврожайні роки, які нерідко супроводжувалися голодомором. Його вражає надзвичайна "бідність у виборі страв". Значна увага приділена обрядовим стравам, які вживалися під час свят або були пов'язані з ритуальними діями (весільний коровай, калачі та ін.).

Опис "місцевої фізіономії", тобто антропологічного типу українців (на зразок, "арабський тип" тощо), який подав Де ля Фліз, не може сприйматися всерйоз. І це зрозуміло, оскільки визначення антропологічних особливостей вимагало відповідної фахової підготовки і спеціальних антропометричних обстежень, які розпочалися в Україні набагато пізніше. Серед привабливих рис характеру українців Де ля Фліз назвав гостинність, доброзичливість, "мирний характер", любов до своєї оселі, рідної землі, серед негативних (до яких він ставився небайдуже і пропонував свої засоби запобігання) він визначав "один недолік" – схильність до лінощів і пияцтва. Безперечно, подібні характеристики не слід абсолютизувати, тим більше, що вивчення ментальності українського народу ще чекає своїх дослідників (див. згадану працю В. Скуратівсько-

го, с.65). Разом з тим Де ля Фліз відзначив велику кількість неписьменних як наслідок майже цілковитої відсутності шкіл (“Лишє в державних маєтностях засновані школи для селянських дітей.”).

Важливу роль у моральному і освітньому вихованні селянства Де ля Фліз відводив церкві, особливо діяльності сільських священиків. Це насамперед стосувалося хрестин, весільних і поховальних обрядів, засобів виховання і лікування. Причому, священик, за словами Де ля Фліза, виступав передусім як “лікар духовний”.

Офіційна медицина середини XIX ст. геть відкидала народні методи зцілення (Берегиня. – 1992. – №1. – С.43). Тому зрозуміло, що “засоби лікування, до яких вдавалися селяни” і особливо їх більша довіра до “народних цілителів”, ніж до медиків, викликали різке заперечення Де ля Фліза. Він, зокрема, негативно ставився до засобів магічного впливу, застосування деяких лікарських трав, “варварськими” називав операції, які провадилися народними методами, не визнавав повитух, “шарлатанами” називав усіх тогочасних екстрасенсів. Поряд з тим дослідник називав чимало корисних рослин, які могли б замінити “чужинські” ліки. Властивості корисних рослин, на думку Де ля Фліза, ще недостатньо вивчені медиками: “І все ж треба сподіватись, що колись будуть виявлені, принаймні серед більшої частини рослинного царства нашої імперії медичні засоби, здатні успішно замінити ті, які отримуємо з-за кордону...” (Медико-топографічний опис... Київської округи... – С.357). У наш час народні лікувальні засоби, методи боротьби з хворобами, які склалися в народній медицині протягом віків, дедалі більше стають надбанням професійної медицини і набувають її визнання.

Не менше уваги Де ля Фліз приділяв “речовинам, які є в кожному господарстві”. Йдеться про велику кількість продуктів харчування, що можуть правити за ліки. Де ля Фліз розробив власну класифікацію “туземних” рослин Київської губернії, придатних до лікування з зазначенням їх лікувальних властивостей, методів користування, термінології (зокрема, в латинській транскрипції). Навіть побіжний перелік цих рослин засвідчує їхнє широке використання в сучасній медичній практиці.

Особливого значення Де ля Фліз надавав профілактиці захворювань, яку він вбачав у поліпшенні житлових умов, харчування і особливо наголошував на популяризації серед населення правил гігієни.

Вище вже зазначалося, що демографічні відомості, наведені в “Медико-топографічному описі...”, привернули увагу сучасних дослідників. Аналізуючи дитячу смертність, а саме вона позначалася на природному прирості населення, Де ля Фліз вказував на причини дитячої смертності на Київщині: несприятливі умови життя, епідемії, великий відсоток смертності немовлят під час пологів. Автор простежив причини смертності дітей віком до одного року, слушно вважаючи, що такі дослідження серед дітей старшого віку треба провадити “протягом певної кількості років”, відзначив високий рівень народжуваності при одночасно значній смертності, намагався зіставити показники природного приросту з аналогічними в інших регіонах; робив свої розрахунки на підставі опитування значної кількості осіб (в 100 чол.), відзначав більш високу смертність серед хлопчиків. Ці спостереження значною мірою відповідають методиці сучасних демографічних досліджень, які провадяться на науковій основі.

Більша частина “Медико–топографічного опису... Київської округи...” присвячена докладній статистиці кожного села Київської округи державних маєтностей з додатком зображень кожного села, змальованих з натури і народного вбрання мешканців кожного товариства (с.424–1245).

Всі статистичні обстеження Де ля Фліз провадив особисто. Заслугою його слід вважати запроваджений ним поділ сільських населених пунктів з урахуванням специфіки господарювання і адміністративного устрою на “селения” (села), “деревни”, “хутора”, “предместья”. Зокрема, на його малюнках ми знаходимо зображення київських “передмість” Звіринця, Видубичів, Києво-Печерської лаври. За кожним населеним пунктом зазначена загальна чисельність населення і кількість осіб жіночої статі. Опис зроблено за такою структурою: чисельність населення селища, його розташування, класифікація грунтів, особливості природного середовища, флори і фауни, вирощувані культури, забезпеченість водою.

Більшість поселень, зображених на малюнках Де ля Фліза, мали безсистемне планування. Зважаючи на те, що на ілюстраціях (“з пташиного польоту”) зафіксовано лише їх фрагменти, надзвичайно важливими є дані про кількость житлових споруд, час їх розбудови і деякі свідчення про технологію будівництва (устрій коминів та ін.).

Відомості про села, які містяться в альбомах Де ля Фліза, становлять винятковий інтерес, оскільки більшість їх змінилися і далеко не завжди на краще. Майже скрізь зменшилася кількість населення, особливо молоді, прибічниками войовничого атеїзму були знищені культові споруди, зникла більшість господарських будівель, які стали непотріб-

ні внаслідок колективізації і зубожіння селянства. Тільки за 1920–1991 рр. питома вага сільського населення України зменшилася з 80,7% до 32,7%, а лише за 1959–1979 рр. 5975 селищ взагалі перестали існувати. А що вже казати про зображений Де ля Флізом у яскравих кольорах на мальовничому березі Прип'яті Чорнобиль 1854 року!

Опис поселень доповнює, складена дослідником особисто, детальна "Карта частини Київської губернії з показом державних маєтностей і сільських товариств" у масштабі 10 верст у дюймі.

Дуже цікавими є дані з альбомів, які мають історико–краєзнавчий характер. Вони містяться в описі окремих поселень, археологічних пам'ятках, легендах і переказах, нарисах мемуарного характеру, численних малюнках із зображенням стародавніх ікон, амулетів, прикрас, зброї, відшуканих дослідником портретах визначних осіб минулого, зображеннях культових споруд і ритуальних дій. На нашу думку історико–краєзнавча спадщина Де ля Фліза все ще потребує грунтовного вивчення.

В альбомах йдеться про традиційні раціональні методи лікування в галузі народної терапії, технологію виготовлення рослинних лікарських форм, ліки тваринного походження, ліки мінерального характеру, знахарську практику (до якої автор ставився вкрай негативно), різні магічні дії тощо. На нашу думку, і сучасними дослідниками ще недостатньо вивчені питання, пов'язані з лікувальною магією, її видами, походженням, змінами в процесі історичного розвитку, зокрема, у зв'язку з поєднанням давніх язичницьких форм з елементами християнізації. Мало згадується в альбомах про різновиди замовлянь на Київщині, ритуальне лікування водою, магічні дії з вогнем. Чимало із зазначених лікувальних дій були пов'язані з різними культами – предків, води, вогню, анімістичними та тотемістичними уявленнями (*Болтарович З.Є.* Народна медицина українців. – К.,1990).

У мемуарах Де ля Фліза, надрукованих в "Русской Старине", міститься багато матеріалів, які свідчать про його зацікавленість культурою різних народів вже в перші роки його перебування поза батьківщиною. Зокрема, він описав новорічні колядки і щедрівки Мглинського повіту, виявляв інтерес до менталітету різних народів (французів, поляків, євреїв), хоча, на нашу думку, його оцінка не завжди об'єктивна.

У майбутньому, як відомо, він породичався з сім'ями Маркевичів і Галаганів. Очевидно, ця обставина мала певний вплив на формування його світогляду і наступну творчу діяльність.

Слід зазначити, що мемуари відображують благородну вдачу їхнього автора, засвідчуючи його нєгативне ставлення до війни, до її нелюдських законів. Варто нагадати, що російського генерала, який взяв Де ля Фліза в полон і не дозволив знищити, він назвав чесним воїном, який розумів, "що ворог лише той, хто озброєний".

Із "Словника людей, яких зустрічав..." можна почерпнути певні біографічні відомості про Де ля Фліза[2], зокрема те, що 1808 р. він тривалий час перебував у місті Мец на північному сході Франції, де знаходився військовий шпиталь. У 1808–1811 рр. він жив у Люневілі провінція Лотарингія також на північному сході. У ці роки брав участь у Балканських походах Наполеона, перебуваючи в 1808 р. у далматинських містах Рагуза (Дубровнік), Зара (Задар), Спалато (Спліт), Котар, а в 1808–1809 рр. – в Італії (Бергамо, Падуя, Венеція, Мілан та ін.). 1810 р. відвідав Голландію (Роттердам), а 1811 р. – Бельгію. У 1811–1812 рр. перебував у Парижі і в ці ж роки, очевидно, у Пруссії, в зв'язку із підготовкою франко-прусської навали на Росію (міста Оснабрук, Ельбинг, Хасель, Кенігсберг та ін.).

Словник називає широке коло осіб, з якими тією чи іншою мірою спілкувався Де ля Фліз. Це всесвітньовизнаний італійський фізик Л. Гальвані, мандрівник і природознавець Ф. Літке, видатні медики М. Пирогов, С. Мерінг, В. Караваєв, ентомолог Мнішек, перший ректор Київського університету М. Максимович, професори цього ж закладу ботанік Р. Траутфеттер і геолог К. Феофілактов, визначні діячі української культури Михайло Миклашевський і Микола Рігельман, професори Московського університету Є. Мухін і М. Мудров, археолог Свидинський, родини Галаганів, Скоропадських, Гудовичів, Кочубеїв, Маркевичів, Рильських, Браницьких.

Перелік осіб, з якими спілкувався Де ля Фліз, свідчить про коло його інтересів, а також дозволяє уточнити деякі біографічні відомості. Зокрема, варто переглянути поширені погляди на його непрофесійність як художника. На сьогодні, очевидною, є безпідставність подібних оцінок. Художня спадщина Де ля Фліза засвідчує не лише його глибокий інтерес до культури і традицій українського народу, а й уміння зафіксувати бачене в своєрідній манері.

Зрештою, ні коло зацікавлень дослідника і художника Де ля Фліза, ні засоби їх втілення не були випадковими. Інтерес до етнографії в першій половині XIX ст. стимулював відчутні імпульси розвитку побутових жанрів у літературі та мистецтві (*Крвавич Д.П., Стельмащук Г.Г.*

Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. – К.,1988).

Де ля Фліз був не тільки освіченою і творчо обдарованою людиною, він спілкувався із провідними діячами мистецтва, зокрема, відомим українським художником–портретистом П. Шлейфером, професором малювання Київського університету Варко, і, поза сумнівом, був обізнаний з їхньою манерою художнього письма. Разом з тим, він виробив свій, властивий лише йому стиль і не зраджував йому наслідуваннями або запозиченнями.

Адже, якщо тексти Де ля Фліза залишаються і дотепер маловідомими, то його малюнки давно вже прикрашають визначні наукові праці. Ми бачимо його пейзажі, виконані вправною рукою майстра, гармонійно врівноважені в композиції і кольорі, з любов'ю зображених рослин і тварин, що становили частину органічного світу, до якого належала людина, і були об'єктом її опоетизування. Перед нами постають не схематичні фігури людей, а живі динамічні постаті такі, якими вони були в часи, віддалені від нас на півтора століття, позначені бурхливими змінами в житті людського суспільства.

Насьогодні можна говорити й про певні успіхи у пошуках портрета Де ля Фліза. Згаданий вище І.Г. Спаський повідомляв, що в Ніжині в особистому архіві Де ля Фліза до другої світової війни зберігалися два його портрети. Можливо з них були зроблені фотографії, про які писав працівник санкт-петербурзького музею ім. Олександра III-го М. Могилянський, 12 липня 1896 р., в листі до Ф.К. Вовка: "Рукопись Де ля Фліза в Киеве найдется еще у Лазаревского, коего тоже теперь нетъ, и в его экземпляре еще больше интересного, по словамъ А–ча (Антоновича В.Б. – *В.Н.*), кот–й обещалъ осенью предоставить оба экземпляра в мое распоряжение – две фотографии и вообще все что угодно".

Нарешті, в січні 1996 р. В. Наулку пощастило віднайти в Інституті рукописів НАН України ймовірну фотографію Де ля Фліза з портрета, який на початку 1930-х років зберігався у Ніжинському музеї. Вона знаходиться в особливому фонді відомого мистецтвознавця і етнографа С. Таранущенка (ф.278. – № 652, фото №568). На жаль факсимільного підпису з незрозумілих причин не наведено, лише зазначено: "Шарле (можливо йдеться про відомого французького художника Ніколя – Тусена Шарле. – *В.Н.*). Портрет Де ля Фліза". Оскільки перед прізвищем зображеного не вказане ім'я, пошук не можна вважати завершеним, принаймні тому, що крім Домініка, автора альбомів, був ще Шарль ля Фліз, його дядько, теж військовий хірург, кавалер ордена Почесного легіона. Можливо його ім'я "Шарль" зрозуміли як прізвище художника, оскільки мало вірогідно, щоб на французькому портреті зазначалося тільки прізвище. А може, подивившись на наведений портрет, більше скажуть працівники ніжинських музеїв та архівів або мистецтвознавці Франції?

Певне пізнавальне значення має "Українсько–російський словник", складений Де ля Флізом, за його висловом, "для особистого користування". Він свідчить передусім про намагання Де ля Фліза досконало вивчити мову народу, серед якого він жив. Разом з тим у словнику міститься багато термінів етнографічних явищ, які не зустрічаються в його альбомах. Це стосується окремих видів та елементів народного вбрання, забудови поселень, житла, обрядовості, демонології, господарської діяльності, народних страв. Деякі терміни супроводжуються описами. Це стосується, зокрема, назв народних ігор та розваг ("дучки", "журавель"), засобів обміру, транспортних знарядь, особливостей сімейного побуту.

Зрозуміло, що далеко не все зі спадщини Де ля Фліза може бути сприйняте з позицій сьогодення. Можна говорити про переоцінку ним впливу географічного середовища, окремі фактичні помилки, деякий суб'єктивізм.

Титанічна праця цього дослідника, а її, мабуть, гідно можуть оцінити лише ті, хто багато часу провів в експедиційних пошуках, аж ніяк не була "розвагою". Незважаючи на формальні зв'язки з існуючими урядовими і освітніми закладами, Де ля Фліз під час роботи, не мав підтримки з боку "досвідчених в науці" осіб, не зміг одержати, за його словами, жодних урядових "документів і відомостей". Суттєвою перешкодою було і недостатнє знання ним мови досліджуваного народу.

При підготовці до видання альбомів Де ля Фліза, ми керувалися науковим принципом – не втручатися в їх зміст. Рукописні праці представлено мовами оригіналу – французькою та російською, і паралельно французький текст (Де ля Фліз російську мову знав гірше) подано в перекладі українською мовою. Переклад з французької на українську зроблений З.П. Борисюк. Загальна наукова редакція здійснена – В.І. Наулком. Літературну редакцію провели Т.П. Санкович і М.Т. Максименко. Комп'ютерний набір текстів альбомів і коментарів здійснила Ю. Філіпова.

Коментарі до розділів альбомів Де ля Фліза написані співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України О.А. Брайчевською, Н.В. Карповець, В.І. Наулком, В.А. Старковим, Ю.В. Філіповою, антропологом С.П. Сегедою та доктором геолого-мінералогічних наук Г.О. Білявським.

По розділах, присвячених фауні, консультації та уточнення латинської термінології провели співробітники Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України М.А. Воїнственський (птахи), В.М. Єрмоленко (комахи), І.Г. Ємельянов (ссавці), В.П. Шарпило (глисти), О.В. Корнюшин, О.О. Байдашников, В.І. Монченко (молюски), М.М. Щербак (плазуни), Ю.В. Мовчан (риби). По грибах сучасна латинська номенклатура перевірена і уточнена співробітником Інституту ботаніки ім. Холодного НАН України С.П. Вассером, по рослинах – співробітником Інституту археології НАН України Г.О. Пашкевич.

Всі уточнені латинські назви подано до українського перекладу текстів альбомів Де ля Фліза. Транслітерацію церковнослов'янських документів здійснив О.П. Толочко; переклади на англійську мову зроблені І.В. Пошивайлом, німецьку – О.В. Долинським.

Консультації з медичних питань були надані завідуючою кафедрою фітотерапії Медичного інституту української асоціації народної медицини Т.П. Гарник, співробітником Інституту гігієни харчування П.М. Карповцем та завідуючою відділом Київського науково-виробничого об'єднання швидкої допомоги та медицини катастроф М.М. Новиковою. Про військову зброю козацьких часів консультацію автори коментарів одержали від О.М. Апанович і директора видавництва "Ватра" полковника В.П. Яковенка.

Текст альбомів Де ля Фліза, які представлені в цьому виданні подано, згідно з оригіналом, факсимільно. У зв'язку з долученням українського перекладу і коментарів впроваджена сучасна пагінація.

На першому етапі підготовка видавничого макету здійснювалась за участю працівників Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному О. Пошивайла та І. Пошивайла.

Авторський колектив і редколегія висловлюють щиру подяку всім, хто сприяв підготовці альбомів Де ля Фліза до видання, особливо працівникам архівів і музеїв, в яких знаходяться рукописи, Послу України у Франції пану Ю.М. Кочубею, а також Генеральному директору АО "Август' (м. Київ) пану О.Б. Фурдило за розуміння наукового та культурологічного значення пам'ятки та фінансову підтримку.

Всеволод Наулко
Володимир Горленко

Археографічний опис альбомів

У даному виданні, що складається з двох томів, повністю публікуються три альбоми Д.П. Де ля Фліза з п'яти, які зберігаються в Києві, в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

І. Етнографічні описи селян Київської губернії... Д.П. Де ля Фліз. 1854 р. Ф. 301 (ДА), N° 206 п.

Мова російська та французька. На кожній сторінці, зліва знаходиться текст написаний французькою мовою, а справа – російською. Послідовність розміщення текстів порушена на стор. 104, 105* – російська зліва, а французька справа.

Формат, розмір. F°. 305 x 405 мм.

Сторінок 154, за пагінацією, але фактично – 155 стор., оскільки автором після стор. 93 вказана стор. 95; взагалі не пронумеровано чисті стор., між стор. 12 і 13; стор. 80 зустрічається двічі замість 81; після стор. 86 вклеєно стор.93–95, а після стор. 117 вклеєно стор. 120–121. Чисті сторінки: зворот титулу; стор. 10, 12, 14, 16, 24, 26, 28, 30, 40, 52, 54, 58, 60, 84, 86, 92, 103, 109, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153. Аркуші суцільно зшиті. Випадають з блоку книги: титульний аркуш та стор. 53–60. Пошкоджені арк. (розірвані посередині знизу, обірвані по берегах): 1, 2, 9, 10, 17, 18, 29–32, 45–50, 61–68, 100–101, 134–137. Чорнильні плями на титулі та на стор. 4–5, 61. Автором у тексті закреслено окремі слова на стор. 21, 31, 45, 70–73, 80, 96, 99, 108. Заклеєні та поновлені фрази на стор.17, 32, 35, 36. Частково не вписані автором тексти на стор. 93, 105 (російською та французькою мовами), 102 (російською мовою).

Матеріал письма – папір. *Штемпелі паперових фабрик* (подаються за альбомом Клепікова)**: 1) "СФ [у горизонтальному овалі, на якому – пташка] / П.В. СЕРГѢЕВА [під овалом]" – див. № 178; 2) "ФАБРИКИ / № 5 [стріла] / РЕЙНЕРЪ" – див. № 162.

Тип письма – скоропис російський та французький XIX ст. (основний текст). Скоропис XVII ст. (копія), стор. 95. Імітація півуставу, XIX ст., стор. 93, 100, 102, 104, 105. *Чорнило* коричневе (переважна більшість тексту), коричневе з позолотою (стор. 100), чорне (титульна сторінка, заголовки, підписи під малюнками, стор. 104–105), кіновар (титульна стор.), сурик (стор. 93, 102) та різнобарвні фарби.

Оздоблення. Назва альбому на титулі написана кіноварними великими літерами, які оконтурені чорним чорнилом і оздоблені всередині білими та чорними крапками. Кожна стаття починається вишукано писаним заголовком. Малюнки в тексті виписані різнобарвними акварельними фарбами та деякі з них позолотою. Текст на стор. 105 завершується кінцівкою, виконаною пензлем, на якій зображено янгола.

Оправа XIX ст.: 305 x 405 x 30 мм. Картон, обтягнутий тканиною темно-зеленого кольору, корінець темно-червоний.

*Зміст****. "Етнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи въ особенности состоящихъ въ Государственныхъ имуществахъ и разные мѣстные историческіе памятники, древности и рисунки. Составленные докторомъ медицины де ла Флизъ, Императорской Московской медико-хирургической медико-хирургомъ, членомъ Императорскаго академическаго медицинскаго, Виленского и Кіевскаго общества, дѣйствительнымъ членомъ коммисіи при Императорскомъ университетѣ Св. Владиміра и

---

* У цьому альбомі та в інших сторінки вказано за нумерацією Д.П. Де ля Фліза.

** Штемпели на бумаге русского производства // *Клепиков С.А.* Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII – XX века. – М., 1959. – С. 107–108.

*** Повністю зміст цього альбому та інших подається в кінці даного видання. У цій рубриці вирішено подати текст титульної сторінки, на якій указана назва альбому та авторські атрибути.

проч. Состоящимъ при Кіевскихъ Государственныхъ имуществахъ старшимъ врачемъ, надворнымъ совѣтникомъ. 1854".

Текстові вставки з давніх конфесійних пам'яток та історичних документів знаходяться на стор. 93, 95, 100, 102, 104, 105.

Альбом складається з 35 акварельних малюнків, стор. 11, 13, 15, 23, 25, 27, 29, 51, 53, 59, 83, 85, 91, 102, 107, 108, 112, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 146, 150, 154.

Порушена послідовність тексту між стор. 42 і 45: після стор. 42 має бути текст, написаний на стор. 44, а далі – на стор. 43.

Додаткові відомості. Штамп, стор. 137, "Лаврський музей м. Київ. При Губполітосвіті".

Опис. Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1875–1879. — Вып. 1–3. – С. 153–155.

II. Костюми селян... Київської губернії. Д.П. Де ля Фліз. 1851 р. Ф. 150, №17.

Мова російська.

Формат, розмір. F°. 417 x 543 мм.

Аркушів 5. Початково було 7 арк.: між 3 і 4 арк. вирізано два аркуші, на їх зрізах проглядають залишки малюнків. Авторська фоліація відсутня, є тільки пізніша нумерація олівцем, за якою в альбомі разом з титулом – п'ять аркушів. Аркуші суцільно зшиті. Усі аркуші на звороті чисті. Вони перегнуті посередині. Титул розірваний посередині знизу. Підклеєні зі зворотнього боку арк. 2, 3, 5. У четвертому аркуші відірвано і підклеєно правий верхній кут, а також підклеєно нижній лівий кут. Пошкоджені декілька малюнків (розмазана фарба) на арк. 4, 5. Вирізано два аркуша між арк. 3–4.

Матеріал письма – папір.

Тип письма – скоропис XIX ст. *Чорнило* чорне, коричневе та різнобарвні фарби.

Оздоблення. Назва альбому на титулі написана великими літерами чорним чорнилом, усередині літери прикрашені візерунками, виконаними білою фарбою. Малюнки в тексті виписані різнобарвними акварельними фарбами.

Оправа XIX ст. 427 x 557 x 9 мм. Картон, обтягнутий темно-зеленою тканиною зі шкіряним корінцем чорного кольору. На верхній кришці приклеєно середник із тисненням рослинного орнаменту і назвою альбому "Костюмы". Рамка середника і напис виконано позолотою. На звороті нижньої кришки оправи наклеєно листівку з портретом дівчини і підписом "V. Ioakovsky".

Зміст. "Костюмы крестьянъ Государственныхъ имуществъ Кіевской губерніи, рысованные съ натуры, намѣстѣ, объѣзжая всѣ селенія округовъ Кіевскаго, Сквирскаго и Черкаскаго, для составленія медико-топографическаго описанія, докторомъ де ла Флизе членомъ разныхъ академическихъ медицинскихъ обществъ, состоящимъ при Кіевскыхъ государственныхъ имуществахъ врачемъ MDCCCLI."

Альбом складається з 16 акварельних малюнків. *Втрачено* вісім малюнків, які знаходилися на двох аркушах між арк. 3–4.

Записи. 1) Власницький, Олексія Попельницького, на звороті верхньої кришки оправи, кінець XIX ст., скоропис, чорнило темно-коричневе: "Изъ альбома рисунковъ доктора Де-ла Флиза, о коем смотри въ "Кіевской Старине". Альбомъ Де-ла Флиза был выставляемъ во время Археологическаго съезда въ 1897 г. Эта часть альбома приобретена случайно у букиниста, въ Петербургѣ и, по-видимому, принадлежала къ упомянутому альбому. Алексѣй Попельницкий. Посадъ Новая Прага Херсонской губерніи".

2) Власницький, [Олексія Попельницького], на титульній сторінці в правому верхньому куті, кінець XIX ст., скоропис, чорнило темно-коричневе: "Величайшая рѣдкость (unicum)".

Опис. На каталожній картці: Ф. 150, № 17.

III. Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи... Д.П. Де ля Фліз. Київ, 1854. Ф. VIII, 187 (Лаз. 15).

Мова. Російська, французька (основний текст альбому) та латинська (назви рослин, тварин, грибів, комах тощо).

Текст альбому подається російською та французькою мовами декількома способами: I. *у два стовпчики*, на кожній сторінці: 1) російська зліва, французька справа, стор. I–IX, 178–187, 337 – 346, 361 – 399, 1238–1241; 2) тільки російська мова, стор. 1242–1245. II. *в один стовпчик*: 1) на непарних сторінках російська мова, на парних – французька, стор. 1–6, 11–38, 275–336, 347–360, 401–406, 409–422; 2) тільки російська мова, стор. 7–9, 424–1236.

Формат, розмір. F°. 383 x 345 мм.

Сторінок, за авторською пагінацією: I–IX (передмова); арабськими – 1245. Неточності в нумерації: двічі пронумерована стор. 412, а далі йде стор. 414; після стор. 173 йде стор. 173 bis, за нею – стор. 174 і 174 bis, а вже – потім 175; за стор. 985 іде стор. 984 bis і 985 bis, а потім – стор. 986; автор неправильно переплів аркуші: після стор. 981 повинен іти малюнок селища Кропивне, а йде малюнок селян Варовицького та Максимовицького товариств (проте послідовність нумерації не порушена);

відсутня нумерація останнього аркуша після стор. 1245. Усього 1260 стор. Зошитів [105, якщо враховувати, що деякі з них складалися з 6 аркушів], але точно встановити їх кількість складно – рукопис частково розбитий і аркуші випадають з блоку книги, зошити розірвані, порушені нитки і т.д. Випадають з блоку арк. 6–7, 130–137, 170–175, 256–271, 288–305, 312–319, 336–359, 384–445, 492–497, 594–609, 634–649, 698–771, 1220–1227. Чисті стор.: VIII; 189, 407, 423, 425, 427, 469, 477, 497, 523, 527, 547, 557, 577, 591, 607, 617, 641, 667, 695, 725, 769, 803, 823, 845, 881, 943, 985 bis, 1019, 1035, 1065, 1093, 1143, 1183, 1209, 1217, 1227; звороти аркушів, на яких знаходяться малюнки; не нумеровані стор. 1246–1247. Переважна більшість арк. обірвана по берегах, місцями підклеєна.

Матеріал письма – папір. *Штемпелі паперових фабрик* (подаються за альбомом Клепікова)*: 1) "Троицкой /№ 4 Говарда / Фабрики" — див. № 36; 2) "Фабрики / № 5 Аристархова" — див. № 9; 3) Готичні літери "ЕС, під короною,** № 4 В.Г.П.У.*** Ѳ. Сергіевской"— див. № 185; 4) серце, нашоломник з пір'ям із зображенням лева та воїна зі зброєю — у Клепікова опис цього штемпеля відсутній.

Тип письма – скоропис XIX ст. *Чорнило* коричневе (основний текст), чорне (заголовки, підзаголовки, підписи під малюнками та деякі авторскі правки по всьому тексту), червоне й синє (титул і стор. 424) та різнобарвні фарби.

Оздоблення. Назва альбому на двох титулах I–III та назва розділу на стор. 424 частково написані кіноварними великими літерами, які оконтурені чорною фарбою і оздоблені всередині білими й чорними крапками, та чорними літерами; на стор. 424 також – синіми великими літерами, які оконтурені чорною фарбою і оздоблені всередині чорними крапками. Назви розділів та підрозділів написані великими літерами на окремих аркушах. Кожна стаття починається ретельно виконаним заголовком. Малюнки в тексті виписані різнобарвними акварельними фарбами та деякі з них позолотою.

Оправа XIX ст.: 395 x 345 x 115. Картон, обтягнутий темно-коричневою шкірою. Корінець світло-коричневого кольору. Обріз золотий. На верхній та нижній кришках орнаментоване тиснення, посередині – середник рослинного орнаменту. Пошкодження: 1) шкіра потерта по всій поверхні дошок та розірвана по кутах; 2) позолота орнаменту збереглася частково.

Зміст. "Медикотопографическое описаніе Государственныхъ имуществъ Кіевскаго округа, съ изображеніями нѣкоторыхъ произведеній изъ царствъ растительнаго и животнаго, съ приложеніемъ статистики всякаго селенія съ видами снятыми съ натуры, изображеніемъ крестьянскихъ костюмовъ и географической карты Кіевскаго округа. Составленное докторомъ медицины де ла Флизъ, Императорской Московской медико-хирургической Академіи медико-хирургомъ, членомъ Императорскаго, медицинцкаго Виленскаго и Кіевскаго общества, и проч. Состоящымъ при Кіевскихъ Государственныхъ имуществъ старшимъ врачемъ, надворнымъ совѣтникомъ".

Альбом складається з 302 акварельних малюнків, які розміщені, переважно на всіх парних сторінках, з 42 по 272 та з 430 по 1236.

Між стор. 493 і 494, на окремому аркуші, вміщена Карта частини Київської губернії (карта кольорова, приклеєна на тканині, розмір 432 x 418 мм).

Додаткові відомості. Штамп: на другому форзацному арк., угорі справа та внизу зліва, "Библіотека Александра Лазаревскаго". *Старий шифр*: [можливо, рукою сина автора], на звороті першої титульної сторінки вгорі, коричневим чорнилом, "№14 Nicolas de la Flize № 8". *Наклейка зі старим шифром*: на звороті верхньої кришки оправи, "Библіотека Университета Св. Владиміра. Отдѣлъ А.М. Лазаревскаго, рук. 187 (15)".

Опис. Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета Св. Владимира. — Киев, 1910. — С. 32.

У даному виданні публікуються також малюнки з двох альбомів (із трьох) та карти, які зберігаються в Чернігівському історичному музеї. Далі подається їх короткий (фрагментарний) археографічний опис.

І. Медико-топографічний опис державних маєтностей Сквирської округи... Д.П. Де ля Фліз. 1849 р. ЧИМ, АЛ-328.

Формат, розмір: 1°. 265 x 220 мм.

Кількість сторінок: 321.

Зміст. "Медикотопографическое описаніе, или фізическо-медицинская географія Государственных имуществъ Сквірскаго округа Кіевской губерніи . . . ".

Для публікації взято тільки кольорові малюнки (всього їх чотири) та топографічну карту.

ІІ. Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи... Д.П. Де ля Фліз. Мала Чернявка Сквирського повіту 1848 р. ЧИМ, АЛ-15.

---

* Штемпели на бумаге русского производства // *Клепиков С.А.* Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII – XX века. — М., 1959. — С. 100–101, 108.

** Означають: Євграф Солеников.

*** Володимирська губернія, Покровський повіт.

Формат, розмір. 1°. 220 х 330 мм.

Кількість сторінок: 1195.

Зміст. “Медикотопографическое описаніе, или медицинская географія Государственныхъ имуществъ Кіевскаго округа...”

Для публікації взято тільки 17 малюнків.

III. Карта Київської губернії. Д.П. Де ля Фліз. [Середина XIX ст.]. ЧИМ, АЛ-139.

Розмір. 830 х 1600 мм.

Зміст. “Карта Кіевской губерніи с показаніемъ на оной округов Государственніхъ имуществъ и сельскихъ обществъ, начерченная и исправленная на грунте докторомъ Делафлизомъ...”.

ETNOGRAPHIE

des villageois du gouvernement de Kiew, principalement de ceux qui appartiennent aux domaines impériaux, avec des notes historiques sur la tradition, les monuments, les antiquités du pays et leurs dessins.

Par de la Flize docteur en Médecine, médecin-chirurgien de l'académie médico-chirurgicale de Moscou, membre de la société Impériale académique médicale de Vilna et de celle de Kiew, membre actif de la commission de l'Université Impériale de St. Wladimir, &c. Médecin principal des domaines Impériaux du gouvernement de Kiew, Conseiller de cour de l'Empire de Russie.

MDCCCLIV.

ЕТНОГРАФИЧЕСКІЯ ОПИСАНІЯ

крестьянъ Кіевской губерніи а въ особенности состоящихъ въ Государственныхъ имуществахъ и разные мѣстные историческіе памятники, древности и рисунки.

Составленныя докторомъ медицины де Ла Флизъ, Императорской Московской медико-хирургической медико-хирургомъ, членомъ Императорскаго академическаго медицинскаго, Виленского и Кіевскаго общества, действительнымъ членомъ коммисіи при Императорскомъ Университетѣ Св. Владиміра и проч. Состоящимъ при Кіевскихъ Государственныхъ имуществахъ старшимъ врачомъ, надворнымъ совѣтникомъ.

1854.

Ethnographie

des villageois du gouvernement de Kiew, principalement de ceux qui appartiennent aux domaines impériaux, avec des notes historiques sur la tradition, les monumens, les antiquités du pays, et leurs dessins.

1.

Différence locale des traits de la physiomie, qualités physiques et principaux penchans.

Les habitans du gouvernement de Kiew appartiennent à la race blanche, arabe-européenne, dite caucasienne. Chez eux, l'angle facial est de 85 à 90 dégrés. Ils ont les traits suivans: Face ovale, teint blanc, mais presque toujours hâlé et bronzé par l'effet des vents et des rayons du Soleil, chez les paysans, Bouche ni trop grande ni saillante, lèvres rarement grosses, os malaires peu proéminens; dents ordinairement bien placées symétriquement et verticalement, d'où il résulte la faculté de prononcer facilement la lettre R et J, que n'ont pas quelques autres peuples dont les dents ont une situation oblique; Joues colorées: la tête a communément des proportions normales et il n'est pas rare de rencontrer des physionomies qui ont leur genre de beauté. Chez les hommes comme chez les femmes, cheveux plus souvent châtains que noirs ou blonds, yeux plus fréquemment bleus ou gris que noirs. Chez les hommes les sourcils sont ordinairement épais ainsi

Етнографическія описанія

крестьянъ Кіевской Губерніи, а въ особенности состоящихъ въ Государственныхъ имуществъ и разные мѣстные историческіе, памятники, древности и рисунки.

1.

Отличительныя черты мѣстной физіономіи, физическія свойства и главнѣйшія склонности.

Жители Кіевской Губерніи принадлежатъ къ поколенію Арабско-Европейскому, называемому Кавказкимъ. У нихъ лицевой уголъ имѣетъ 85 до 90 градусовъ. Вообще имѣютъ слѣдующія черты: лицо овальное бѣлаго цвѣта большею частію у крестьянъ загорѣвшее отъ солнца. Ротъ не слишкомъ большой не выдающійся, губы рѣдко толстыя, скуловыя, кости мало выпуклыя, зубы хорошо ставленые симетрически и вертикально, что даетъ способъ легко выговаривать букву Р и Ж, которой не имѣютъ нѣкоторые народы у коихъ зубы имѣютъ косвенное положеніе, Щеки румяныя. Голова имѣетъ нормальную соразмѣрность и не рѣдко встрѣчаются какъ у мущинъ такъ у женщинъ пріятныя лица имѣющія своего рода красоты. Волосы чаще тѐмно-

que la barbe; ils portent des moustaches, il n'y a guères que quelques vieillards qui conservent la barbe; taille élevée surtout chez ceux qui habitent la partie méridionale du gouvernement, la plupart ont des formes mâles et athlétiques, des membres robustes, deviennent de bons soldats lorsqu'ils sont appellés au service militaire, prennent alors une figure martiale et conviennent surtout pour la cavalerie, ayant été accoutumés aux chevaux dès leur enfance, aussi sont-ils souvent reçus dans l'élite des troupes; mais les paysans qui vivent au nord de Kiew, dans le district de Radomysl ont généralement une taille inférieure et sont moins robustes, il y a plus de blonds parmi eux, et leurs yeux sont bleus. Ils sont sujets à la plique qui altère leur santé et les rend quelquefois inaptes au service militaire. Cette maladie de la chevelure ne se rencontre pas dans les autres districts du gouvernement de Kiew et est inconnue en Europe. Il paroit qu'elle est endémique seulement dans la Lithuanie et les contrées qui en sont voisines.

Les paysans du gouvernement de Kiew diffèrent entr'eux selon les localités qu'ils habitent, par plus ou moins d'aisance. En général ceux qui cultivent des terrains fertiles sont dans une meilleure situation que ceux qui habitent des lieux plus ou moins incultes, de même que ceux qui sont laborieux sont plus riches que ceux qui sont fainéans; mais généralement les habitans des villages de ce pays sont moins adonnés au travail que dans les autres gouvernemens, surtout ceux de la grande Russie et il n'est pas rare qu'il se trouve des pauvres même dans des lieux favorisés de la nature, à cause de leur paresse et de leur penchant à l'ivrognerie. Comme ils ont peu de besoins

русые нежели черные и русые, глаза голубые и серые нежели черные. У мущинъ брови и борода густы, они носятъ усы, а бороду только, иногда старики. Ростъ высокій, особенно у обитателей южной части губерніи изъ коихъ многіе имѣютъ мужеское и атлетическое устройство, и крепкіе члены. Будучи призванны въ военную службу они дѣлаются хорошими солдатами и принимаютъ воинственный видъ. Они особенно годятся въ кавалерію, будучи привыкшими къ лошадямъ изъ дѣтства и по этому часто принимаются въ число отборныхъ воиновъ. Но крестьяне обитающіе на сѣверъ отъ Кіева и въ Радомысльскомъ уѣздѣ, вообще суть меньшаго роста, не такъ крѣпки; между ними есть болѣе русыхъ, господствующій цвѣтъ глазъ у нихъ голубой. Они склонны къ колтуну болѣзни волосъ которая повреждаетъ ихъ здоровье и дѣлаетъ ихъ неспособными къ военной службѣ. Эта болѣзнь не встрѣчается въ части южной Кіевской губерніи, видно что она эндемическая только въ Литвѣ и окрестностяхъ ея, ибо въ другихъ частяхъ Европы не извѣстна

Крестьяне Кіевской губерніи различаются между собою въ отношеніи домашняго быта смотря по мѣсту ихъ жительства. Вообще въ лучшемъ состояніи находятся тѣ которые воздѣлываютъ землю плодородную нежели тѣ которые живутъ на земляхъ менѣе плодородныхъ, равнымъ образомъ люди трудолюбивые болѣе зажиточные нежели тѣ которые предаются праздности; однакожъ крестьяне сей губерніи вообще менѣе дѣятельные

il leur faut peu de travail pour les satisfaire, il s'en suit qu'ils n'ont souvent que le nécessaire; ils ne prévoyent d'ailleurs guères l'avenir; aussi lorsqu'il survient une mauvaise année, c. a. d. une disette, une épizoötie ou d'autres calamités, ils se trouvent au dépourvu.

On ne rencontre guères dans le gouvernement un goût particulier pour telle ou telle industrie ou pour quelques métiers, si ce n'est que les plus riches, c'est-à-dire ceux qui ont le plus de boeufs ou de chevaux font des transports pour le commerce ou vont chaque année en Crimée ou vers le Don pour y aller chercher du sel ou du poisson dont ils trafiquent ensuite à leur retour dans le pays. Mais, il est à remarquer que ceux qui par leurs travaux ou leur industrie ont ramassé quelques sommes ne savent pas les faire valoir et ne s'en donnent pas plus d'aisance, il les cachent et quelquefois même, les enfouissent dans la terre, sans le faire connaitre à leurs enfans, ainsi qu'il y en a beaucoup d'exemples.

ѣмъ крестьяне другихъ губерній, а особенно великороссійскихъ, и нерѣдко бываетъ что нѣкоторые изъ нихъ живущіе даже въ мѣстахъ плодородныхъ бываютъ бѣдны, по причинѣ лѣности, оплошности или пьянства, а какъ для нихъ не много нужно трудовъ что бы удовлетворить потребностямъ ихъ жизни, по этому большая часть изъ нихъ имѣя едва необходимое къ содержанію себя, суть безпечны, не радятъ о будущемъ и даже рѣдко предвидятъ будущее и по этому когда случатся худой годъ, т. е. неурожай хлѣба или другое нещастіе какъ на примѣръ: падежъ скота и прочіе, они тотъ часъ приходятъ въ крайность.

Между поселянами сей губерніи мало замѣтно склонности къ одному или другому рукодѣлію или какому нибудь ремеслу, только, достаточные изъ нихъ имѣющіе болѣе или менѣе воловъ или лошадей дѣлаютъ транспорты для коммерціи или ежегодно отправляются въ Крымъ или на Донъ по соль и рыбу которую продаютъ въ своемъ околоткѣ. Стоитъ замѣчанія что тѣ изъ нихъ которые своими трудами коммерціею, рукодѣліемъ или экономіею собрали уже какой нибудь капиталъ не знаютъ что съ нимъ дѣлать, не даютъ себѣ ни какихъ болѣе выгодъ, деньги свои часто скрываютъ въ землю и даже умирая не открываютъ дѣтямъ своимъ, какихъ случаевъ у нихъ было много.

II.
Языкъ.

Крестьяне Кіевской Губерніи говорятъ вообще по малоросійски, подобно Малороссіянамъ заднѣпровскимъ, они въ произношеніи многихъ словъ замѣняютъ буквы О на И и В. Л на В, Р на Л, П на Д, Y на В. и т. д., какъ на примѣръ: Вмѣсто Онъ, Она говорятъ Винъ, Вона; Вмѣсто Попъ пошелъ, Пипъ пишовъ; Вмѣсто Взялъ, Влѣзъ, Узявъ, Улѣзъ; Вмѣсто Полковникъ, Волкъ, Повковникъ, Вовкъ; Полтора пивтора; Вмѣсто Рапортъ, Рыцарь, Лыпортъ, Лыцарь; Вмѣсто да пошелъ, да взялъ, та пишовъ, та взявъ. Однакожъ Крестьяне Кіевскаго и Васильковскаго уѣздовъ употребляютъ въ семъ случаѣ и другихъ Да вмѣсто та.

Въ Радомысльскомъ же и Овруцкомъ уѣздахъ Крестьяне выговариваютъ во многихъ словахъ О какъ французское Eu, или просто какъ Y, на примѣръ: вмѣсто Попъ пошелъ онъ а. т. подговорятъ винъ или вунъ пидъ пишовъ и т. д.

Выраженіе привѣтствія у крестьянъ сей Губерніи въ уѣздахъ Черкасскомъ, Звенигородскомъ, Уманскомъ, Каневскомъ, Васильковскомъ и Кіевскомъ общее есть: Помогайбѣ. т. е. Помогай Богъ, на что отвѣчаютъ здоровъ будь въ прочихъ же уѣздахъ граничащихъ съ Подольскую и Волынскую Губерніями въ мѣсто Помагайбѣ привѣтствуютъ словами Слава Богу Iусу Христу отвѣчаютъ: На вѣки вѣковъ, Аминь

Относительно мѣстныхъ поговорокъ Я замѣтилъ въ Сквирскомъ уѣздѣ и другихъ Андрущія замѣтити въ пожаръ, Крестьяне говорятъ: Хтосъ, Мокне вмѣсто кто то горитъ, Москаля пидвизъ, вмѣсто солгалъ. Если кто случайно пришибетъ или отрубитъ себѣ палецъ то говорятъ шутя: Онъ найшо въ себѣ пальця. Вмѣсто быль пьянъ говорятъ: бувъ надъ чаркою или Мавъ въ чубѣ. Или у кого изъ нихъ хрестины или похоронъ то говорятъ винъ Мае оказію. Вмѣсто Онъ бѣдный Хозяинъ говорится у нихъ: слемазарный Господаръ.

Нарушеніе со стороны жениха или невѣсты свадебной сговорки (то есть ежели послѣ сватанья одно изъ нихъ раздумается и не захочетъ другого) называютъ копствомъ и говорятъ: треба щобъ винъ (или Она) заплатилъ (столько то руб.) кна то есть пени или претензіи.

III.
Existence domestique.
Description des habitations des villageois.

Les habitations des paysans dans le gouvernement de Kiew sont toutes construites en bois, elles sont ordinairement chaudes en hiver. Leur disposition intérieurement et extérieurement est presque partout la même. Dans le district de Kiew, elles sont presque toutes couvertes de chaume et si la paille n'en est pas vieille, la pluie ne les traverse pas, elles sont mieux garanties du froid et de la chaleur du soleil que celles qui sont couvertes de planches, de tuiles, et que les toitures métalliques

Ces habitations résistent au froid et sont sèches, tant qu'elles ne se détériorent pas par la vétusté, car alors elles s'enfoncent en terre et deviennent des espèces de caves. Une grande humidité y règne et engendre des maladies. Dans quelques lieux où on manque de bois, les cloisons des maisons sont tissues en osier ou en paille qu'on recouvre de terre glaise et on les blanchit, mais ces cabanes sont de peu de durée et l'hiver elles sont toujours froides et humides parceque les cloisons ne résistent pas à la température du dehors et donnent passage à l'air extérieur, surtout lors des grands vents, aussi, ai-je observé qu'il s'y trouve toujours plus de malades que dans les maisons en bois.

En général dans tous les villages, les maisons sont peu spacieuses, elles ont rarement plus d'une chambre précédée d'un vestibule, vis-à-vis delaquelle est un magazin sans fenêtre. Cette chambre est toujours pourvue d'un four dont la cheminée est très rarement en briques, mais ordinairement tissée en osier et plâtrée intérieurement et extérieurement avec de la terre glaise. Cette cheminée conduit ordinairement la fumée jusqu'au dessus du toit, ce qui devroit être partout de même

III.
Домашній бытъ.
Описаніе крестьянскихъ жилищъ.

Крестьянскія жилища почти вездѣ въ Кіевской Губерніи деревянныя, теплыя зимою. По наружному и внутреннему расположенію всегда одинаковы; они покрыты соломою, и если такія кровли не ветхи, они не пропускаютъ течи и болѣе способны для предохраненія отъ холода зимою и жары солнечныхъ лучей лѣтомъ, нежели кровли изъ досокъ, изъ черепицы и даже желѣзныхъ листовъ.

Эти избы теплы зимой и здоровы когда онѣ хорошо построены, не опущены и не стары; въ противномъ случаѣ онѣ углубляются въ землю, принимаютъ видъ сырыхъ погребовъ, что и бываетъ поводомъ многихъ болѣзней. Иногда въ мѣстахъ гдѣ мало лѣса крестьяне домы выплетаютъ изъ лозы или соломы, облѣпляютъ глиною и бѣлятъ, но таковыя хижины не прочны, зимою онѣ почти всегда сыры, холодны, потому что сквозныя не задерживаютъ зимняго холода и пропускаютъ внѣшній воздухъ, особенно во время сильныхъ вѣтровъ; такимъ образомъ всегда замѣтить можно что въ таковыхъ [illegible]инахъ гораздо больныхъ чѣмъ въ деревянныхъ.

Вообще въ всѣхъ селеніяхъ домы не обширны, они обыкновенно состоятъ изъ сѣней, съ одной стороны коихъ есть амбаръ безъ оконъ, а съ другой одна весьма рѣдко двѣ комнаты, всегда снабженны печью которой труба бываетъ кирпичная, но обыкновенно

Mais dans beaucoup de cabanes la fumée est conduite sous le toit et le traverse et quoique cependant il en résulte peu d'incendies, on ne peut pas nier qu'il y a toujours du danger, d'autant plus que les habitans négligent souvent de recouvrir de glaise les cheminées quand elle s'en est détachée, le four est d'ailleurs chauffé en tous tems, car il sert, non seulement à cuire le pain, mais encore les alimens journaliers, ce qui rend la chaleur étouffante en été dans les habitations. Les habitans surtout les vieilles gens et les enfans ont la coutume de se coucher sur ce four dans les tems froids et quand il y a des malades, c'est là où on les trouve, la chaleur qu'ils y éprouvent est nuisible à beaucoup de maladies, de plus lorsqu'un médecin est appellé pour leur donner des secours, il y a une grande difficulté pour les examiner, surtout si leur faiblesse les empêche d'en descendre. L'étroitesse des maisons est nuisible à la santé et donne lieu à des maladies, surtout quand plusieurs familles habitent un local étroit, d'autant plus que pendant l'hiver, il est encore encombré, de jeunes veaux, de chèvres, de moutons et qu'on y nourrit les porcs. Enfin dans le tems de la couvée, il y a une quantité de volailles. Ces circonstances vicient l'air, ainsi qu'une terre battue, toujours humide qui sert de plancher.

Dans le district de Radomysl où les forêts abondent

плетенная извнутри и снаружи обмазанная глиною. эта труба выводитъ дымъ на верхъ кровли чему слѣдовало бы быть вездѣ; но во многихъ хижинахъ дымъ проходитъ сквозь кровлю и хотя отъ этого случаются рѣдко пожары, однакоже опасность всегда существуетъ, тѣмъ болѣе что жители часто не радятъ обмазывать глиною печные проходы, когда это нужно, къ тому же печки топятъ ежедневно для печенія хлѣба и варенія ежедневной пищи; отъ чего въ этихъ жилищахъ сильный жаръ который иногда бываетъ даже удушливый, особенно лѣтомъ. Не смотря на то, жители и наиболѣе старики и дѣти имѣютъ обыкновение спать на печкахъ, гдѣ же помѣщаютъ и больныхъ, что часто вредно для нихъ. Иногда слабость лишаетъ больныхъ возможности встать съ своего мѣста и призванному для нихъ Лѣкарю весьма трудно сдѣлать надлежащій осмотръ. Это обыкновенія столько же вредно въ многихъ болѣзняхъ, сколько и неудобство помѣщенія слишкомъ тѣснаго для одного или нѣсколькихъ семействъ живущихъ вмѣстѣ; тѣмъ болѣе что [illegible] зимою комната всегда наполнена молодыми телятками или ягнятками, а во время высиживанія яицъ въ ней содержатъ множество птицъ. Все это портитъ воздухъ, равно какъ и сырая земля служащая поломъ; но въ каждомъ селеніи находится извѣстное число болѣе или менѣе обширныхъ избъ гдѣ соблюдается болѣе порядка и опрятности.

Въ Радомысльскомъ уѣздѣ изобилующемъ лѣсами

beaucoup de maisons ont un plancher de madriers, et il en résulte beaucoup moins d'humidité.

Les habitations des paysans aisés sont quelquefois plus spacieuses, les chambres moins étroites, on y trouve plus d'ordre et de propreté, elles sont souvent blanchies intérieurement et extérieurement, surtout si l'argile blanc n'est pas éloigné comme dans quelques districts; mais dans les lieux où il manque, comme dans le district de Radomysl, les cabanes des paysans ne se blanchissent jamais, excepté quelquefois le contour des fenêtres, ce qui forme un contraste de la couleur blanche avec la teinte noire de ces habitations, aussi l'aspect de ces villages est triste, tandis qu'ils offrent ailleurs et dans presque tout le district de Kiew de Vassilkow et au delà de jolis paysages embellis par la vive blancheur des maisons. J'ai remarqué dans les villages du district de Radomysl et qui sont limitrophes, que dans chaque chaumière, il y a un tuyau couvert de toile blanchie qui descend du plafond au milieu de la chambre, au dessous est suspendue une grille en fer, sur laquelle on allume du bois résineux et sec qui donne une flamme claire et pétillante pour éclairer l'habitation pendant la nuit. le tuyau sert encore de ventilateur et contribue par conséquent à rendre l'atmosphère plus saine, d'autant plus que nulle part on n'ouvre jamais les petites fenêtres de la chambre qui sont toujours clouées aux murailles.

On ne rencontre maintenant presque plus de chaumières dans lesquels il n'y avoit pas de cheminées et dont on étoit obligé de tenir la porte ouverte pour le passage de la fumée, tout le tems qu'on chauffoit le four, car il a été ordonné partout de construire des cheminées.

Во многихъ домахъ полы сдѣланы изъ толстыхъ досокъ отъ чего и сырость не такъ велика.

Хижины зажиточныхъ крестьянъ иногда просторнѣе, комната болѣе и вообще въ нихъ видно болѣе порядка и чистоты, они часто бѣлятся внутри и снаружи, особенно если бѣлая глина не далеко, но въ мѣстахъ гдѣ оной вовсе нѣтъ, какъ на прим. въ многихъ мѣстахъ Радомысльскаго уѣзда, хижины, кромѣ оконъ никогда не бѣлятся, что производитъ большую противоположность бѣлой глины съ чернотою хижинъ, и видъ сихъ деревень весьма печаленъ, а почти во всемъ Кіевскомъ уѣздѣ встрѣчаются весьма часто прекрасные виды украшенные бѣлизною хижинъ. Въ селеніяхъ сосѣдственныхъ Радомысльскому уѣзду а въ самомъ уѣздѣ, я замѣтилъ что всякая хижина имѣетъ въ комнатѣ бовдуръ (трубу здѣланную изъ побѣленнаго глиною холста, спущенную изъ потолока) на немъ привѣшена желѣзная решетка въ которой зажигаютъ лучину производящую живой и сверкающій огонь который освѣщая комнату служитъ вмѣстѣ вентилаторомъ и единственнымъ средствомъ къ освѣженію воздуха, тѣмъ болѣе что маленькія окна сихъ хижинъ почти никогда не отворяются въ крестьянскихъ домахъ.

Уже почти не видно закуренныхъ хижинъ у которыхъ бы не доставало трубъ и гдѣ бы во время топки принуждены были отворять двери для прохода дыму, потому что вездѣ повелѣли устроить трубы въ домахъ крестьянскихъ. Эта не выгода производила прежде

cet inconvénient, outre qu'il rendoit ces cabanes insupportables à habiter, apportoit une saleté repoussante aux habitans, les rendoit infectes, causoit des ophthalmies incurables, occasionoit une multitude de cécités, et on remarque que maintenant le nombre des aveugles est diminué.

La disposition intérieure de chaque chaumière est presque partout la même. On voit toujours dans toutes les habitations, à un angle de la chambre, vis-à-vis de la porte, les images saintes grossièrement peintes, en plus ou moins grande quantité, ornées de fleurs naturelles desséchées et de toiles blanches brodées de dessins rouges, devant lesquelles les paysans font leurs prières, surtout après leurs repas et devant ces images, se trouve la table à manger qui n'est quelquefois que le dessus d'un coffre où ils conservent leurs effets. Elle est couverte d'une nappe grossière mais propre sous laquelle, il y a du pain, du sel et un couteau qu'on offre cordialement à chaque étranger, car les habitans de ces contrées sont très hospitaliers et si on les trouve à table, ils ne manquent jamais d'inviter à leur repas plus ou moins frugal qu'ils partagent volontiers avec leurs hôtes.

Dans leurs habitations on ne voit point de meubles, si ce n'est parfois une armoire et quelques sièges grossiers. Les vases qu'ils employent pour leurs alimens sont une poterie commune coloriée; mais j'ai remarqué dans quelques villages voisins des villes et particulièrement de Kiew chez beaucoup de paysans, des assiettes de fayence élégantes qui sont mises en évidence dans leur armoire comme ornement, j'ai vu aussi souvent

не только отвратительную нечистоту и делала жилища нездоровыми, но была причиною слепоты многихъ людей, какъ это видно съ того времени устроиства трубъ, гораздо менее заметно слепоты между жителями.

Внутреннее устроиство всякой хижины почти вездѣ одинакое. Входя въ каждое жилище, можно видать всегда святыя иконы грубой работы въ большемъ или меньшемъ количествѣ повѣшенные въ углу комнаты напротивъ двери украшенныя натуральными засушенными цвѣтами и бѣлымъ полотенцемъ вышитымъ красными узорами. Передъ сими иконами жители молятся. Передъ иконами поставленъ столъ или часто сундукъ въ которомъ хранятся ихъ платья, онъ окруженъ скамейками и накрытъ грубою и чистою скатертью, подъ которою лежитъ ножъ, хлѣбъ и соль предлагаемыя всякому посѣщающему; потому что жители сихъ странъ весьма гостеприимны, и если ихъ застать за обѣдомъ, они непременно запросятъ раздѣлить съ ними болѣе или менѣе скудную ихъ пищу.

Мебели вовсе не имеютъ, развѣ иногда шкафъ и нѣсколько простыхъ стульевъ. Сосуды употребляемые или для пищи вообще простой гончарной работы грубо раскрашенные; но я замѣтилъ что въ селенiяхъ лежащихъ близъ городовъ а наиболѣе возлѣ Кiева, находятся хорошiя фаянцовыя тарелки поставленныя въ шкафѣ и служащiя вмѣсто

des gobelets et des carafes de verre blanc. Les cuillers dont ils se servent sont en bois poli et verniés et s'y trouvent aussi rangées en ordre. Les fourchettes leur sont presque inconnues.

Près du poêle est le lit commun entouré de lattes où sont suspendues leurs pelisses et leurs habits; enfin près de la porte, il y a toujours un tonneau d'eau fraiche pour les usages domestiques.

Mais la propreté des habitations ne se rencontre pas partout et particulièrement, dans le district de Radomysl, surtout chez les paysans pauvres et lorsque beaucoup trop d'individus logent dans une chambre étroite, souvent il y a peu d'ordre et beaucoup de saleté; cependant elle est moindre que jadis depuis que des ordonnances ont été préscrites pour que chaque famille tienne son habitation le plus proprement possible à l'extérieur comme à l'intérieur, ce qui ne contribuera pas peu à améliorer leur existence et à éloigner les maladies.

Les cabanes des paysans sont partout couvertes de chaume dans les districts de Kiew, de Wassilkow et audelà, celles du district de Radomysl ont le plus souvent un toit de planches minces nommées Dranitzi. S'il n'est pas dans un état de vetusté et détérioré, la pluie ne pénètre pas dans l'intérieur. Lorsque les habitations sont en bon état, elles entretiennent les habitans en santé, et les maladies y sont plus rares.

украшенія, даже встрѣчаѣ часто графины и стаканы чистаго и бѣлаго стекла. Ложки употребляются крестьянами вообще деревянныя выточенныя, выполитурованныя которыя также поставленныя въ порядкѣ, а вилки у нихъ почти не извѣстны.

Однакоже чистота въ домахъ не вездѣ равно соблюдается. Въ Радомысльскомъ уѣздѣ, у бѣдныхъ крестьянъ, особенно когда нѣсколько душъ живутъ въ одной тѣсной хижинѣ, весьма мало порядка и часто большая нечистота, хотя въ гораздо меньшей степени, нежели прежде, т.е. до послѣдовавшаго со стороны начальства распоряженія, что бы всякое семейство содержало свою хижину во всевозможной чистотѣ какъ внутри такъ и снаружи. Эта мѣра будетъ способствовать столько же къ улученію ихъ существованія сколько къ отвращенію многихъ болѣзней.

Возлѣ печки есть общая новенная постель обложенная жердками на которыхъ висятъ шубы и другія платья; на конецъ около дверей всегда находится кадка съ свѣжею водою для домашнаго употребленія.

Въ уѣздахъ Кіевскомъ и Васильковскомъ и другихъ, хижины покрыты соломою; въ Радомысльскомъ же тонкими досками называемыми драницами. Естьли эти кровли изъ соломы или изъ драницъ не ветхи и не пропускаютъ течи внутрь домовъ, то они здоровны для жителей.

Планъ крестьянскихъ домовъ съ ихъ усадьбами.

1. Изба.
2. Печь.
3. Полати (пилъ) на которомъ спать
4. жердь на которой вѣшаютъ одежу.
5. Столъ
6. Уголъ гдѣ стоятъ иконы.
7. Висящій каминъ для освѣщенія избы.
8. Полки въ родѣ шкафа гдѣ стовляютъ посуду.

Домъ крестьянскій помѣщающій одно семейство.

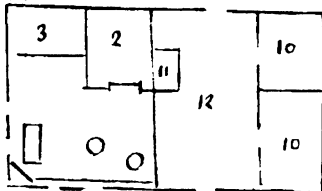

Домъ крестьянскій помѣщающій двухъ болѣе или менѣе зажиточныхъ хозяевъ.

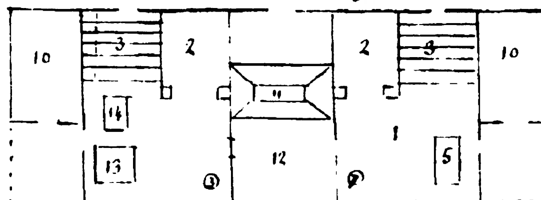

9. Лавки (длинныя скамьи) во всю стѣну избы
10. Чуланъ (комора)
11. труба для отхода дыма съ обѣихъ печи.
12. Сѣни на пролётъ.
13. ткацкій варстатъ.
14. столъ.
15 Кадка съ водой.

аршинъ 5 Маштабъ

Крестьянская усадьба на которой помѣщаются два семейства или два отдѣльные хозяева.

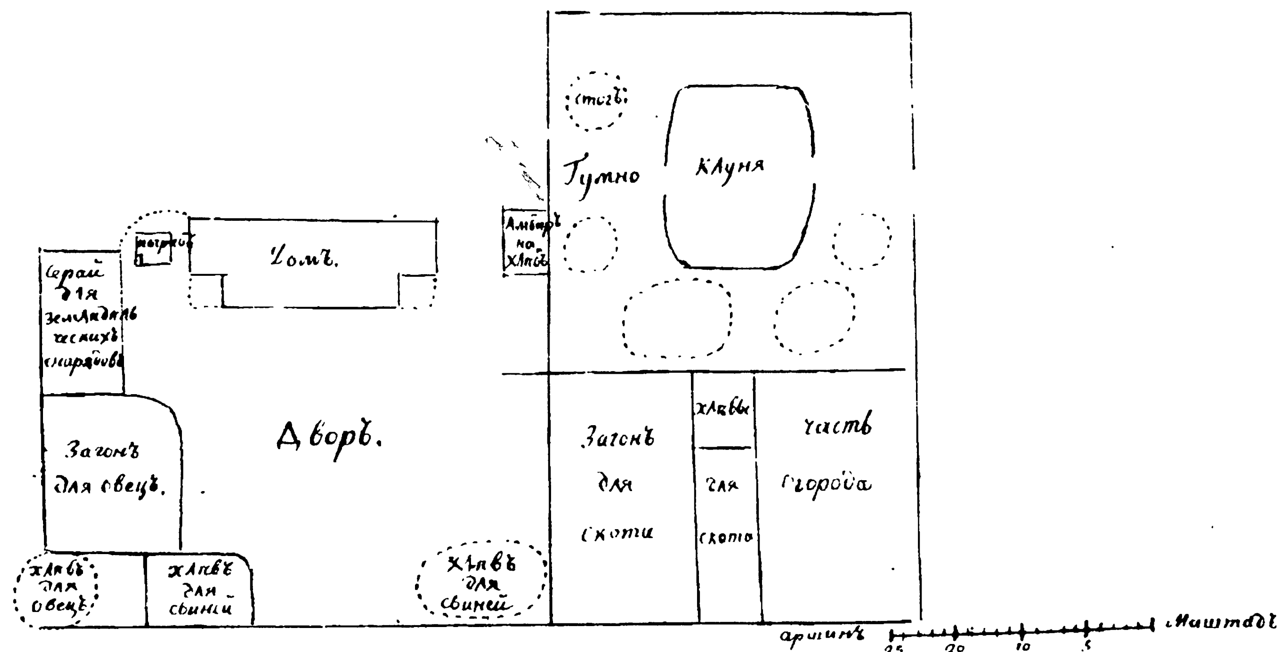

Exemplaire des chaumières des paysans des districts de Kiew et d'autres.
Образцы крестьянскихъ жилищъ въ уѣздахъ Кіевскомъ, Васильковскомъ и проч.

Exemplaire des chaumières des paysans des districts de Radomysl, d'Ovroutch et d'autres.
Образцы крестьянскихъ жилищъ въ уѣздахъ Радомысльскомъ, Овручскомъ, и проч.

Intérieur des chaumières des paysans dans les districts de Kiew et de Wassilkow.
Внутренность крестьянской избы, въ Кіевскомъ и Василькомъ уѣздахъ.

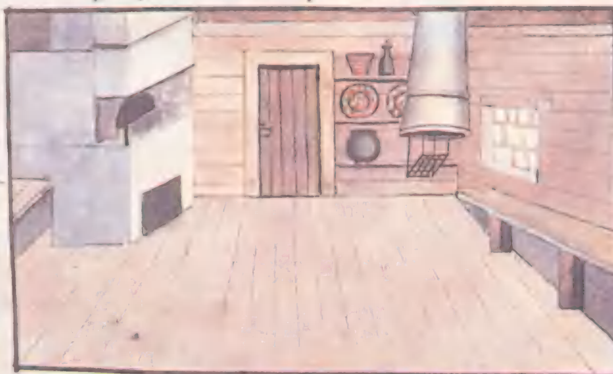

Intérieur des chaumières des paysans dans le district de Radomysl.
Внутренность крестьянской избы въ Радомысльскомъ уѣздѣ.

Des vêtemens et chaussures.

Les paysans du district de Kiew et de Wassilkow portent des bonnets assez élevés, de forme ronde, en peau de brebis noire ou grise ceux de (Cepnoss) Tcherkass, d'agneau de Crimée, le plus souvent élégans et de prix; mais ceux du district de Radomysl, dans les communes de Chepelitzi, de Varovitchi et de Maximovitchi ont des bonnets de forme triangulaire en drap gris ou bleu clair ornés de broderies en laine bleue ou cramoisie. Leurs cheveux sont coupés assez courts, ils ont presque tous des moustaches, il y en a aussi qui portent la barbe surtout les vieillards.

Ils sont tous vêtus de surtouts qu'on nomme svitka, confectionnés de gros drap brun foncé et quelquefois gris ou blanc qu'ils fabriquent eux-mêmes avec la laine de leurs moutons. Il est assez imperméable à la pluie, ces habits sont larges, ordinairement longs et ils ont par derrière un capuchon percé par devant de deux ouvertures pour les yeux et dont ils se couvrent la tête, ainsi que le visage pour se préserver de la pluie ou du vent pendant les mauvaises saisons. En voyage ce capuchon leur sert quelquefois de sac dans lequel ils mettent leur pain. Dans le district de Tcherkass les paysans les plus aisés et surtout les jeunes gens sont vêtus d'un switka de drap bleu foncé assez fin (qu'ils achètent dans les manufactures voisines) garni d'un galon d'or ou de similor.

En hiver, ils portent par dessous ce svitka, une pelisse de peau de mouton indispensable au climat et avec laquelle ils peuvent supporter de grands froids. Quand cette pelisse est neuve, elle est d'une blancheur éclatante; son collet est de mouton noir; mais cette blancheur est de peu de durée; après avoir été portée, elle est bientôt salie et tachée, se ride quand elle a été mouillée, puis en vieillissant, elle prend une teinte crasseuse noirâtre très désagréable à l'œil, ainsi qu'on la voit chez les pauvres; lorsqu'elle est usée et délabrée elle défend mal du froid. Comme les pelisses et les switka

Одеяніе и обувь.

Крестьяне Кіевскаго и Васильковскаго уезда носятъ круглыя довольно высокія шапки изъ черной или серой овечьей кожи, равно Черкасскаго, но жители Радомысльскаго въ обществахъ Шепелическомъ, Варовичскомъ, Максимовичскомъ, носятъ шапки изъ сераго или темнаго сукна украшенные красными или синими шнурками. Волосы ихъ обстрижены довольно коротко. Все носятъ усы, а старики бороды.

Они одеты въ кафтаны называемые свитками сшитые изъ толстаго темнаго иногда сераго и белаго сукна выделываемаго ими изъ шерсти овечей не проницаемаго свойства отъ дождя. Эти свитки обыкновенно широки и длинны, сзади имеютъ капюшонъ для защищенія головы и лица отъ дождя и ветра съ двумя отверстіями для глазъ. Часто сей капюшонъ служитъ имъ въ дороге вместо мешка въ который кладутъ хлебъ.

Зимою они носятъ подъ этою свиткою овчинную шубу необходимую имъ въ семъ климате, въ ней они могутъ переносить величайшую стужу. Когда эта шуба нова то есть чрезвычайно бела, имеетъ черный бараній воротникъ, но белизна эта не продолжительна исчезаетъ въ употребленіи, будучи не разъ измочена, она сморщивается, делается жестка и принимаетъ видъ темный и отвратительный, старая же, кроме того отъ времени засаливается; когда же изношена и изорвана то

sont sans boutons, ils les fixent au moyen d'une ceinture tissue en laine de couleur cramoisie teinte avec la cochenille du pays; mais ils en portent aussi qui sont vertes, bleues, jaunes et de couleur mélangées. Les plus pauvres se ceignent avec un morceau de toile grossière.

Dans le district de Radomysl les paysans ont pour ceinture une courroie de cuir plus ou moins large avec une boucle en cuivre, à laquelle sont attachés deux étuis de cuir, l'un pour un couteau, et l'autre pour des pierres à fusil et de l'amadou qui leur sert à allumer du feu dans les forêts ou les champs et leur pipe.

Les paysans du gouvernement de Kiew portent presque tous des bottes, rarement et seulement dans le tems des travaux ruraux, ils ont pour chaussures des sandales faites d'écorces ou avec des morceaux de cuir qu'on nomme lapti ou postoli, excepté dans le district de Radomysl où les paysans, presque exclusivement, portent en tout tems ces chaussures, ainsi que les femmes. En hiver, ils enveloppent leurs pieds avec une herbe sèche, molle et soyeuse nommée Tirsa ou Volasia et par dessus avec de la toile. Cette plante croit dans les forêts et ils en font une recolte pour l'hiver.* Les lapti sont tissés grossièrement avec de l'ecorce de Tilleul ou de Saule et les postoli que portent particulièrement les paysans de la Polysie sont tout simplement des morceaux de vieux cuirs dont ils s'entourent les pieds. Ces deux espèces de sandales sont attachées aux jambes avec des cordes ou des courroies.

Quoique ces chaussures soient légères pour la marche et que les paysans de ces contrées soyent meilleurs piétons qu'ailleurs où on porte de grosses et pesantes bottes qui rendent la progression pénible surtout lors des grandes boues et dans les lieux fangeux et glaiseux, quoiqu'encore ces sandales conviennent en été et dans les tems secs; elles sont très nuisibles à la santé des habitans dans les tems

* Dactylis glomerata.

защищаютъ отъ холодъ, и такъ какъ свитки и шубы пуговицъ не шиютъ, то ихъ стягиваютъ кушакомъ. Всѣ крестьяне носятъ таковые кушаки, тканые или вязанные изъ шерсти и окрашенные въ красный цвѣтъ кошенилью сей страны, иногда тоже зеленые, синіе, желтые и разноцвѣтные. Бѣднѣйшіе опоясываются простаго холста кушакомъ.

Въ Радомысльскомъ уѣздѣ крестьяне опоясываются ремнемъ болѣе или менѣе широкимъ съ мѣдною пряжкою къ которому привѣшено два футляра, одинъ съ ножемъ а другой огнивомъ кремнемъ и губкою нужными имъ для разведенія огня въ лѣсахъ и въ поляхъ и для закуриванія трубки.

Крестьяне Кіевской губерніи сапоги носятъ почти всѣ, а рѣдко только во время полевыхъ работъ употребляютъ они лапти или постоли, исключая Радомысльскаго уѣзда гдѣ большая часть крестьянъ носитъ во всякое время лапти, обвязывая зимою ноги сухою мягкою травою называемою тирсою, Dactylis glomerata, и покрывая сверхъ того полотномъ. Траву эту собираютъ въ лѣсахъ, и дѣлаютъ запасъ на зиму; эти лапти весьма дурно сплетены изъ липовой или другой коры. Крестьяне сихъ странъ носятъ тоже постолы сдѣланные изъ кусковъ старой кожи, привязывая ихъ къ ногамъ обвернутымъ тряпками пеньковыми шворками или ремешками.

Хотя обувь сія легка для ходьбы, отчего крестьяне скорѣе ходятъ чѣмъ въ другихъ краяхъ гдѣ носятъ толстые и тяжелые сапоги, особенно же во время грязи и поглинистой земли, равно весьма годна и удобна лѣтомъ и когда сухо; но за то весьма вредна для здоровья въ мокроту, особенно во время холода и зимою. Въ это время тряпки которыми обвернуты ноги и солома или сѣно или тирса вложенные въ лапти или постолы, а

humides et froids, surtout l'hiver; car alors les chiffons dont leurs pieds sont enveloppés, ainsi que la paille, le foin et l'herbe Tirsa dont il a été fait mention, qu'ils mettent dans ces chaussures prennent l'humidité et par conséquent, leurs pieds sont toujours mouillés et souvent gelés pendant l'hiver, dont il résulte fréquemment la congélation complète; ainsi que des catarrhes, la pleurésie, la péripneumonie et des rhumatismes. D'une autre part, les cordes ou les courroies qui entourent les jambes, compriment les vaisseaux, rend la circulation du sang difficile, causent des varices et des ulcères de mauvais caractère, ce qui est fréquent dans le district de Radomysl où les paysans n'ont pas de bottes; en conséquence si l'on pouvoit les obliger à en porter, au moins l'hiver on préviendroit beaucoup de maladies.

Habillement des femmes. La coeffure des femmes varie beaucoup. Les jours de fêtes et lorsqu'elles vont à l'église, presque toutes dans une grande quantité de localités ont la tête enveloppée d'une longue pièce de mousseline grossière nouée par derrière avec de grands flots dont les extrémités pendent jusqu'à mi jambes. Dans quelques communes elles sont coeffées avec des mouchoirs d'indienne à grandes fleurs, de diverses manières, ainsi que les filles, quoiqu'avec quelques différence; mais presque partout, celles-ci ont la tête découverte, leurs cheveux sont tressés et attachés autour de la tête avec de longs rubans de soie flottans et de plusieurs couleurs tranchantes. Les fleurs pour ces filles sont absolument de rigueur, surtout les jours de fêtes et lorsque la saison ne leur permet pas

также шворки обматанные около ногъ промокаютъ до тѣла, отчего ноги всегда въ мокротѣ а въ холодное время обмерзаютъ и чрезвычайно мерзнутъ, съ этого слѣдуютъ: насморки, колотье въ боку, воспаленіе легкихъ, подмороживаніе ногъ, на конецъ шворки или ремни которыми привязываются къ ногамъ лапти или постолы давятъ жилы, останавливаютъ теченіе крови, причиняютъ расширеніе жилъ (varices) и дѣлаются раны которыя трудно вылечивать. Это часто бываетъ въ Радомысльскомъ уѣздѣ, гдѣ наиболѣе крестьяне носятъ лапти и постолы зимой; по этому если бы можно внушить крестьянамъ чтобы они носили сапоги, то сіе предупредило бы многія болѣзни.

Одѣяніе женщинъ. Головной уборъ женщинъ очень различенъ; но въ праздничные дни, когда идутъ въ церковь почти всѣ повязываютъ голову длиннымъ кускомъ простой кисеи наметки связанной сзади большими узлами, концы которой ниспадаютъ далеко ниже пояса. Въ иныхъ обществахъ онѣ завязываютъ голову китайчатыми и испещренными большими цвѣтами, ихъ покупаютъ на ярмаркахъ. Дѣвицы также повязываютъ голову платками, но съ нѣкоторымъ различіемъ и по большей части онѣ ходятъ съ не покрытою головою, заплетаютъ ихъ и завиваютъ на головѣ со множествомъ шелковыхъ разноцвѣтныхъ лентъ разныхъ яркихъ цвѣтовъ, которыхъ концы сзади ниспадаютъ. Цвѣты составляютъ тоже принадлежность для головнаго убора, ихъ прикалываютъ на головѣ множество преимущественно: Піонію, Красний

Vêtemens et chaussures.

de s'en procurer, elles les remplacent par des rameaux de pervenche, toujours verts, et avec des baies rouges de Viburnum conservées exprès en Automne, ou bien par des fleurs artificielles qu'elles font elles-mêmes avec des plumes colorées ou du papier peint et doré. Ainsi que les femmes, elles ont le cou orné de beaucoup de colliers de verroteries, et les plus riches en ont de corail rouge qui, parfois est une succession dans la famille dont le prix souvent assez élevé est compté dans la dot que les parens leur donne à leur mariage. Elles portent toutes aussi des pendans d'oreilles et des bagues en cuivre ou similor avec des pierreries communes; mais dans le district de Radomysl, les filles ordinairement ne portent pas de fleurs sur la tête, leurs cheveux sont tout simplement tressés et liés avec un ruban rouge étroit; enfin leur costume est loin d'être élégant.

Les femmes et les filles sont ordinairement vêtues de capotes longues (Svitka) en gros drap blanc, bleu, rarement brun ou gris, qu'elles fabriquent elles-mêmes avec la laine de leurs moutons. Elles sont bordées selon les communes, ~~tantôt~~ d'un ruban bleu clair ou noir. Dans le district de Kiew et les communes de Petro-Pawloski, Obouxhow et Fastow, elles portent des casaquins de drap vert clair parsemés de petites houppes de laine rouge. Le vêtement descend jusqu'aux genoux, mais dans les environs de Kiew, ces casaquins sont de belle indienne de diverses couleurs tranchantes, leurs jupons (Spodnitzi) et leurs tabliers (Fartouki) sont de toile coloriée de grandes fleurs ou d'étoffe bleu ou rouge que les paysannes fabriquent et teignent elles-mêmes

Одѣяніе и обувь.

макъ или разныя полевыя цвѣты, а смѣны времени года не допускаетъ имѣть цвѣтовъ, то ихъ замѣняютъ зелеными вѣтвями Барвинка и красными ягодами Калины, нарочно для того сохраняемой или поддѣльными цвѣтами изъ крашенной бумаги. Онѣ точно такъ какъ и замужнія женщины носятъ множество коралловыхъ ожерелій или бусокъ на которыхъ виситъ металическая икона съ изображеніемъ святаго угодника или святой, онѣ тоже носятъ мѣдныя или томпаковыя серги и перстни съ простыми каменьями; но въ Радомысльскомъ уѣздѣ дѣвицы [illegible] одежда вообще не щеголевата, не носятъ цвѣтовъ, ихъ волосы просто заплетенны, связанны красною шерстяною узкою тесьмою.

Женщины вообще носятъ длинныя свиты бѣлаго, рѣдко тѣмнаго цвѣта изъ сукна выдѣлываемаго ими изъ овечьей шерсти по иному обычаю края, ихъ обыкновенно обшиваютъ черными или темно-синими тесьмами. Въ Кіевскомъ уѣздѣ въ обществахъ Обуховскомъ, Петропавловскомъ и Фастовскомъ замужнія женщины равно и дѣвицы носятъ кофты называемыя юпками изъ свѣтлозеленаго сукна испестреннаго маленькими клочками шерсти краснаго цвѣта; эти кофты доходятъ до колѣнъ, рукава у нихъ короткіе. Въ другихъ мѣстахъ эти кофты дѣлаются изъ ситцу полосатаго или узорчатаго яркихъ цвѣтовъ. Ихъ юпки называемыя или сподницами наиболѣе изъ матеріи вытканной въ клѣтки или полосами разныхъ узоровъ черныхъ изъ желтыхъ, бѣлыхъ, синихъ и красныхъ шерстяныхъ или льняныхъ нитокъ. Пряжу для сего онѣ выдѣлываютъ сами и матерія эта такъ обыкновенна въ цѣломъ краѣ на большомъ пространствѣ что ее можно назвать

ou enfin d'un tissu à carreaux symétriques tissé de fils jaunes, blancs et rouges, sur un fond bleu qui est commun dans tout le pays et qu'on pourroit appeller l'étoffe nationale de la petite Russie; car, on la rencontre à de grandes distances dans le pays. Les femmes s'en attachent plusieurs pièces non cousues ensemble, autour du corps au moyen d'une ceinture.

Dans les environs de Kiew, les femmes et les filles portent des chemises de toile fine ou de percalle avec de longues et larges manches ornées d'une profusion de broderies rouges élégantes; mais dans le district de Radomysl, leurs chemises sont de toile grossière grise, mais cependant également quelquefois brodées.

J'ai observé, en général plus de propreté dans les vêtemens et même de l'élégance parmi les paysannes des environs des villes et surtout de Kiew, de Vassilkow, de Tcherkass et de Zvenigorodka. Non seulement les femmes et les filles portent presque toujours des bottes, surtout les jours de fêtes; mais les plus aisées les ont en cuir rouge ou jaune et dans les communes de Khotow, d'Obouchow, de Petro-Pavlovski et de Kojoukhow, elles sont chaussées de souliers bordés de cuir rouge et portent des bas de couleur bleue.

Dans le district de Radomysl, toutes les femmes et filles ne portent que des lapti ou postali; et ont les pieds entourés de linges grossiers et liés avec des cordes autour de la jambe.

D'après les détails peut-être trop minutieux que je viens de donner, on peut en conclure que les vêtemens et les chaussures des habitans en général correspondent

народнаго матерiй малой Россiи. Онѣ обыкновенно опоясываютъ шерстянымъ вылетеннымъ [illegible] кушакомъ большею частью краснаго цвѣта, въ нѣкоторыхъ носятъ въ мѣсто споднице куски изъ шерстяной матерiи привязанные съ зади и въ переди.

Въ окрестностяхъ Кiева онѣ носятъ хорошiе ситцовые юпки яркихъ цвѣтовъ, покупая ситецъ этотъ въ городахъ или на ярмаркахъ, споднице и фартуки передники у нихъ тоже съ подобнаго ситца или суканные синяго или краснаго цвѣта которые онѣ выдѣливаютъ и красятъ сами.

Въ праздники дѣвицы носятъ бѣлые, тонкiя рубахи съ длинными широкыми рукавами украшенными множествомъ красныхъ узоровъ, но въ Радомысльскомъ уѣздѣ ихъ рубашки большею частью изъ сѣраго мало убѣленнаго холста украшенныя также красными каемками.

Я замѣтилъ гораздо больше порядка и даже щегольства между крестьянками живущими близъ городовъ и на особенно около Кiева, Васильвкова, Черкаска и Звенигородка, гдѣ зажиточныя [illegible] женщины и дѣвицы носятъ всегда сапоги обыкновенныя, и зажиточные имѣютъ ихъ изъ красной и желтой юфты. Въ обществахъ Хотовскомъ, Обуховскомъ, Петро Павловскомъ и Кожуховскомъ онѣ носятъ черные башмаки обшитые красною и синiя чулки.

Въ Радомысльскомъ уѣздѣ всѣ зажиточныя женщины и дѣвицы носятъ лапти или постолы сплетенные изъ липовой коры и ременные, надѣтые на ноги обвернутыя тряпками изъ холста или сукна

Vêtemens et chaussures.

au climat, En conséquence généralement, le défaut ~~des~~ vêtemens ou des chaussures ne cause pas ordinairement des maladies, si ce n'est dans le district de Radomysl.

Одѣяніе и обувь.

прикрѣпленныя къ ногамъ шворками или ремешками какъ выше сказано.

Изъ описанія, можетъ быть слишкомъ подробнаго, можно заключать что одежда и обувь крестьянъ вообще соотвѣтствуютъ климату, слѣдовательно болѣзни происходящія отъ неблагорастворенія климата не находятъ причины въ недостаткѣ одежды или обуви, кромѣ въ Радомысльскомъ уѣздѣ.

Paysans des villages Veprika, Plicetzka, Dhimer, Olchannka, Baracti, du bourg de Fastow, district de Vassilkow, gouvernement de Kiew.
Крестьяне селеніяхъ Веприковскаго, Плисецкаго, Дымерскаго, Ольшанскаго, Барахтянскаго, и М. Фастова, Васильковскаго уѣзда, Кіевской Губерніи.

Paysans des villages Staïki, Tscherniakow, Obouxhow, Vieliko Bougaewka, Petro-Pawlowski, Staro Petkowski, district de Kiew.
Крестьяне селеніяхъ Стайковскаго, Черніяковскаго, Одуховскаго, Бугаевскаго, Петро Павловскаго, и Старо Петровскаго, Кіевскаго уѣзда.

Paysans des villages: Glevakha, Kojoukowska, Bougaewka, Dmitrowka, Dhimer, Tripolie, Vitätchew, Joukowska, et Bielogorodka, district de Kiew.
Крестьяне селеніяхъ Глевахскаго, Кожувскаго, Бугаевскаго, Дмитровскаго, Дымерскаго, Трипольскаго, Вытавеескаго, Жуковскаго, Блгородскаго, Кіевс. уѣзда.

Paysans des villages de Tchernobil, Chepelitchi, Borovitchi, Maximovitchi, Cherchniew, Sloboda, Rogew et Kolinski, district de Radomysl, Gouvernement de Kiew.
Крестьяне деревнях Чернобыльскаго, Шепелицскаго, Боровичскаго, Максимовичскаго, Шершневскаго, Слободскаго, Рожевскаго, и коленскаго, Радомыльскаго уезда, Kieвс. Губер.

Des alimens et des boissons.

Les alimens des paysans sont à peu près les mêmes en été qu'en hiver. Leur nourriture est composée, ainsi qu'il suit. Pain de seigle, de sarrazin ou d'orge; rarement de froment excepté les jours de fêtes et dans les lieux où il croit. Borch préparé avec du lard ou de la viande de porc, des choux ou des betteraves, de l'oseille en été ou d'autres legumes. Rarement les paysans mangent de la viande de boeuf, plus souvent du porc, du mouton ou de la volaille et seulement les jours de fêtes ou les dimanches. En général, ils font un grand usage de pommes de terre qu'on cultive communément partout et particulièrement dans les terrains sablonneux; de gruaux d'orge, de sarrazin, de Millet et de galouchki, pâte qu'ils préparent avec de la farine de Seigle, de froment ou autre, des oeufs, du lait et du fromage: Pendant les carêmes que les paysans observent strictement, ils ajoutent alors à leurs mets de l'huile de chenevis, de Navette ou de Lin, et ceux qui sont aisés ont du poisson salé ou seché que beaucoup d'entre eux vont chercher soit pour eux, soit pour en faire commerce, dans le voisinage du Don.

Les Pois, Fèves, Maïs, oignons, ail, concombres frais ou salés font aussi partie de leur nourriture. Le pain et les autres aliments sont ordinairement abondans et de bonne qualité dans les districts de Kiew, de Vassilkow, de Tcherkass de Zvenigorod et d'autres, surtout dans les bonnes années, excepté dans les villages dont le sol est sablonneux et stérile ou bien quand les recoltes des céréales ou des pommes de terre ont manqué; mais dans le District de Radomysl où le sol est sablonneux en général, marécageux et peu fertile; quand encore il y a de grandes sécheresses ou des pluies qui durent longtems et par conséquent inondent beaucoup de lieux; le pain et les autres aliments sont rares d'une médiocre ou d'une mauvaise qualité, alors on y souffre plus qu'ailleurs de

О пищѣ и питьи.

Пища крестьянъ почти одна и тоже зимою и лѣтомъ. Хлѣбъ ржаной, гречневый или ячменный, развѣ въ праздничные дни, въ мѣстахъ гдѣ въ особенности родится пшеница; Борщъ (Щи) приготовленный съ саломъ или свининою, капустою, свеклою и щавелемъ или другою зеленью лѣтомъ. Рѣдко ѣдятъ яловичью говядину, но чаще свинину или баранину въ воскресные дни. Вообще они употребляютъ много картофеля который они садятъ вездѣ въ изобиліи, особенно на песчаной почвѣ, также кашу гречневую и просяную; галушки приготовленные изъ гречневой и пшеничной муки смѣшенной съ яйцами или молокомъ и сыромъ. Во время постовъ которые крестьяне весьма строго соблюдаютъ, они употребляютъ въ пищу масло конопляное, дикой рѣпы или льняное. Тѣ которые побогаче имѣютъ часто соленую или сухую рыбу, за нею многіе крестьяне отправляются на Донъ и покупаютъ какъ для своего употребленія такъ равно и для торговли.

Горохъ, Бобы, Кукуруза, чеснокъ, Лукъ, Огурцы свѣжіе или соленые, смотря по времена года принадлежатъ также къ ихъ пищѣ. Хлѣбъ и другая пища находится вообще въ изобиліи и хорошаго качества въ уѣздахъ Кіевскомъ, Васильковскомъ, Черкаскомъ, Звенигородскомъ и проч. особенно при хорошихъ урожаяхъ, исключая деревни въ которыхъ почва песчаная, болотистая и мало плодородная, когда притомъ бываетъ суша или продолжительные дожди и многія мѣста затопленные; тогда хлѣба и другихъ съѣстныхъ припасовъ очень мало. При томъ посредственной или совершенно худой доброты, болѣе другихъ терпятъ всегда отъ неурожая въ обществахъ Чорнобыльскомъ, Шепелическомъ, особенно Варовичскомъ,

de la disette. Dans les communes de Tchernobyl, de Tchepelitchi et en partie de Maximovitchi et de Cherchni, les alimens sont bien moins abondans et restaurans que dans les autres lieux ; mais, lorsque les pommes de terre qui forment une partie de leur nourriture ont manqué, les habitans sont dans une grande pénurie..

Il y a quelques dix années, quand encore ces villages n'appartenaient pas aux domaines Impériaux, il survint une grande famine et on rapporte qu'il y eut alors des gens qui se nourrirent de mousses et de lichens qu'ils recueilloient dans les marais et sur l'écorce des arbres des forêts; en faisoient un mélange avec des bourgeons de Tilleul et de Saule blanc et en préparoient une espèce de pain, ainsi qu'avec du son de sarrazin, de seigle et de l'ergot de cette graminée, il y en résulta des maladies qui firent beaucoup de victimes ou devinrent incurables et de l'usage de l'ergot, beaucoup devinrent épileptiques.

On ne rencontre guères d'arbres fruitiers que dans quelques communes du district de Kiew ou de Vassilkow, et la quantité n'en est pas considérable, aussi n'observe-t-on guères que l'usage des fruits ait une influence sur la santé des paysans. La plupart du tems, ils ne recueillent que les fruits des poiriers sauvages et quoiqu'il en puisse résulter des indigestions, surtout lorsqu'ils ne sont pas murs et qu'on en mange avec excès, je n'ai pas ouï qu'il en résulte des maladies.

On trouve des Champignons dans toutes les forêts et ils croissent en abondance dans celles du District de Radomysl où les paysans en recoltent beaucoup, et c'est là aussi où ils causent le plus d'empoisonnemens, quand par ignorance on fait usage de ceux qui sont vénéneux.

En général les alimens qu'emploient les habitans ne sont presque jamais avariés, si ce n'est quelquefois

отчасти Максимовичскомъ и Шершневскомъ, пища жителей не такъ обильна, питательна и здорова, какъ въ другихъ. Въ случаѣ неурожая картофеля который разводится здѣсь лучше хлѣба и составляетъ главнѣйшее пропитаніе жителей терпятъ недостатокъ въ пищѣ.

Нѣсколько десятъ лѣтъ тому назадъ когда нѣкоторые изъ тѣхъ селеніи не принадлежали казнѣ, такъ великій былъ неурожай, что Крестьяне въ нѣсколькихъ селеніяхъ питались мхомъ и лишаями собираемыми на болотахъ и деревьяхъ, мѣшая оные съ почками липы и олхи съ гречневыми или ржаными сего растѣнія. Отъ употребленія такой пищи, въ народѣ появились болѣзни а отъ рожковъ многіе подвергались падучной болѣзни.

Въ Кіевскомъ и Васильковскомъ уѣздахъ находится мало фруктовыхъ деревьевъ у Крестьянъ; что же касается фруктовъ то не замѣчено что бы употребленіе ихъ имѣло вредное вліяніе на здоровье людей, но дикіе груши собираемые Крестьянами могутъ производить несвареніе желудка, особливо есть ли не зрѣлыя и слишкомъ много ихъ употреблять; однакожъ не слышно что бы отъ нихъ раждались какія либо болѣзни.

Грибы растутъ во всѣхъ лѣсахъ, особенно въ Радомысльскомъ уѣздѣ, гдѣ собираютъ ихъ въ большомъ количествѣ и тамъ то они бываютъ часто поводомъ отравленія людей собирающихъ по незнанію ядовитые грибы.

Пища жителей рѣдко бываетъ порченная, только въ сырую погоду, во время уборки хлѣба, и на.

dans les tems humides lors de la moisson où dans les années où le seigle est ergoté. Cette excroissance mélangée à la farine dont on fait du pain occasionne une maladie cruelle, l'ergotisme qui produit quelquefois la gangrène des extrémités inférieures; les gens qui survivent à cette maladie deviennent fréquemment épileptiques, ce qui constate le nombre de ceux qu'on rencontre dans ces contrées.

Il arrive quelquefois que quand le Millet (Panicum miliaceum) n'a pas été sarclé, il croît ensemble avec la Jusquiame (Hyoscyamus niger), et les semences vénéneuses de cette plante ne pouvant être entièrement séparées du Millet, il résulte du gruau qu'on en prépare, un véritable empoisonnement, accompagné de vertiges, de convulsions et de symtômes nerveux qui causent de graves accidens.

L'eau du district de Kiew et de Vassilkow, de Tcherkass et de Zvenigorodka est presque partout excellente, celle du Dnieper est saine, l'eau des puits est rarement salée ou contient des substances nuisibles à la santé et dans ce cas, les habitans n'en boivent pas; mais les eaux du district de Radomysl dans beaucoup de localités sont marécageuses, surtout pendant les tems de sécheresse, ainsi que celle des puits; C'est pourquoi, elles produisent quelquefois la diarrhée et des fièvres intermittentes. Elles sont aussi souvent nuisibles aux bestiaux, cependant il y a beaucoup de lieux où l'on rencontre des sources d'eau vive et saine et qui est parfois ferrugineuse.

когда изъ ржи выростаютъ рожки, наростъ же соединенная съ мукою изъ которой пекутъ хлѣбъ, бываетъ поводомъ жестокой болѣзни называемой злой корчъ, производящій иногда гангрену членовъ. Люди пережившіе эту болѣзнь получаютъ падучую (Epilepsia). Изъ этого можно заключать почему въ этихъ странахъ находятся такъ много крестьянъ одержимыхъ эпилепсіею.

Часто случается что Проса (Panicum Miliaceum) растетъ въ смѣси Блекотою (Hyoscyamus niger) тогда должно его выполоть заблаговременно, потому что ядовитыя семена сего растѣнія не могутъ быть въ послѣдствіи совершенно отдѣленны, изъ чего и приготовленная изъ такого проса каша дѣлается настоящимъ ядомъ слѣдствіемъ котораго бываютъ обмарки, конвульсіи съ ужасными нервическими припадками которые оканчивающимися опасными послѣдствіями.

Воды уѣздовъ Кіевскаго, Васильковскаго, Черкасскаго, Звенигородскаго почти вездѣ превосходныя Вода Днѣпровская весьма здоровая, колодязная очень рѣдко бываетъ солёною и не заключаетъ веществъ вредныхъ для здоровья, въ случаѣ же порчи воды, жители таковой не употребляютъ; но воды въ Радомысльскомъ уѣздѣ не исключая и колодязной большею частью болотистые; особенно во время сушы, и потому часто производятъ поносъ и перемежающіяся лихорадки; Воды эти не здоровы и для скота, однакожъ мѣстами находятся бѣгущія и здоровыя воды которыя

Excepté l'eau, il n'y a point d'autres boissons dans le pays, si ce n'est l'eau de vie, la bière et rarement l'hydromel dont les paysans ne boivent guères à cause de son prix élevé et parceque ces deux dernières boissons sont souvent de mauvaise qualité et acides. Le Kvass n'est nulle part en usage et si on pouvoit habituer les paysans, surtout là où l'eau n'est pas de bonne qualité, à s'en préparer, on pourroit préserver les habitans de beaucoup de maladies.

Les paysans consomment beaucoup d'eau de vie, surtout lors des fêtes et dimanches, à l'occasion des noces, des baptêmes et des enterremens. Il n'est pas rare de rencontrer des gens ivres, surtout dans les cabarets; cependant l'ivrognerie est moindre dans beaucoup de villages, depuis les mesures prises pour diminuer le nombre de gens adonnés à ce vice. Toutefois il n'est pas rare que l'ivresse cause des maladies inflammatoires et des apoplexies.

иногда бываютъ желѣзнаго свойства.

Исключая воды нѣтъ другаго напитка кромѣ водки, пива а иногда и мёда котораго впрочемъ жители пьютъ мало по причинѣ не всегда хорошаго свойства и высокой цѣны. Квасъ рѣшительно нигдѣ не употребляется, а если бы можно пріучить крестьянъ къ употребленію онаго, это было бы весьма полезно и служило бы предохраненіемъ отъ многихъ болѣзней, особливо въ мѣстахъ гдѣ вода не здорова.

Водка же въ большомъ употребленіи, отъ чего и случается особливо въ дни праздничные, также на свадьбахъ и похоронахъ крестьянскихъ и другихъ случаяхъ видѣть много людей не трезвыхъ; но вообще пьянство значительно уменьшилось со времени принятія надлежащихъ къ тому мѣръ, однакоже не рѣдко бываетъ причиною воспалительныхъ болѣзней и апоплексіи.

Coutumes diverses

Coutumes observées au commencement et à la fin des travaux des champs et d'autres.

Les paysans n'aiment pas ordinairement de commencer aucuns travaux importans un lundi. Par exemple la construction d'une maison, les travaux des champs, les moissons et d'autres, de même d'entreprendre un long voyage et ils appellent ce jour pésant. Quelques uns d'entre eux considèrent aussi le samedi comme un mauvais jour.

Au mois d'avril, à la fête de St. Georges, les habitans avec leur famille, se rendent chacun dans leurs champs où sont ensemencés le seigle et le froment, ils emportent avec eux de l'eau de vie et des alimens et se réjouissent jusqu'au soir, c'est une de leurs principales fêtes printanières.

Quand le bled commence à murir et que le maître du champ y apperçoit une poignée d'épis entortillés et liés, il considère ce fait comme un méchant sortilège qui lui présage quelque malheur, quoique quelquefois cela eut été fait par plaisanterie, mais il s'en trouve très affligé et va de suite demander au prêtre du village de venir avec de l'eau bénite, pour détruire par ses prières cette sorcellerie et délier de ses mains cet entortillement des épis, sans quoi le paysan n'auroit osé y toucher., ni commencer la moisson avant.

Après la moisson du seigle et du froment, les femmes tissent deux couronnes de l'une et de l'autre céréale, qu'elles posent sur la tête de deux jeunes filles et elles vont en troupe en chantant, chez celui à qui appartient le champ; elles le félicitent de la terminaison de la recolte, et lui donnent ces couronnes, pour lesquelles il doit les récompenser.

Avant de commencer à construire une habitation, les paysans ont la coutume avant la nuit de placer au midi sur le terrain sur lequel ils veulent batir, un petit tas de seigle et si le lendemain, il est resté intact, alors ils commencent à y jetter les fondemens de la maison; mais si

Разные обычаи.

Обычаи при начинании и окончании разныхъ полевыхъ работъ и занятій.

Поселяне вообще не любятъ начинать съ понедѣльника никакихъ важныхъ работъ, какъ то: постройки дома, обработки полей, жатвы и тому подобныхъ, а также отправляться въ далекій путь называя этотъ день тяжелымъ. Нѣкоторые же изъ нихъ считаютъ такимъ же днемъ и субботу.

Въ апрѣлѣ мѣсяцѣ въ день Свят. Георгія, поселяне цѣлыми семействами отправляются каждый на свое поле гдѣ посѣяны ихъ рожь и пшеница, берутъ съ собою водку и гуляютъ тамъ до вечера. Это ихъ весенный праздникъ.

Когда рожь или пшеница созрѣютъ, кто изъ хозяевъ замѣтитъ на полѣ въ своей ржи или пшеницѣ горсть свернутыхъ и завязанныхъ колосьевъ, то почитая это чѣмъ ни будь колдовствомъ угрожающихъ ему какимъ нещастіемъ (хоть это здѣлалъ кто ни будь шутя) хозяинъ тотъ находится въ большомъ безпокойствѣ и проситъ священика чтобы молитвами и свяченою водой уничтожилъ это колдовство и вырвалъ эти колосья, самъ же дотронуться къ нимъ не смѣетъ и пока это сеть не начнетъ жать этой нивы.

По окончаніи озимой жатвы, женщины сплетаютъ два вѣнца, одинъ съ колосьевъ ржи а другой съ пшеницы, кладутъ на головы молодыхъ дѣвушекъ и идутъ толпою къ тому кому принадлежитъ поле и поздравляя его съ окончаніемъ жатвы отдаютъ эти вѣнцы, за то ихъ угощаютъ.

Передъ начатіемъ постройки жилища, поселяне на предположенномъ для постройки мѣстѣ насыпаютъ

le seigle a été touché, ils ne batissent pas à cette place, et en cherchent une autre de la même manière, et c'est la cause que les cabanes de paysans, la plupart du tems sont construites sans plan et sans régularité.

Il y a aussi chez eux divers usages lorsqu'ils commencent d'autres travaux, par exemple: l'inflammation des écorces de Bouleau ou du bois de sapin pour la fabrication du goudron ou de la poix est précédée par les cérémonies suivantes: Après qu'ils ont amassé et placé, au dessus d'une grande fosse, ces écorces et ces pièces de bois en tas, en forme de pyramides, les ouvriers se placent aux quatre angles avec des torches allumées, et l'un d'eux qu'ils nomment Ataman ayant la tête entourée d'un linge, et tenant un pain et du sel en mains fait trois fois le tour de la pyramide en faisant aux quatre coins des saluts qui figurent une croix, ensuite il s'élance au sommet de cette pyramide et s'y place le visage tourné vers l'orient, en tenant le pain et sel en mains; aussitôt les ouvriers armés de leurs torches flamboyantes s'empressent à la fois d'incendier de tous côtés la pyramide, et l'Ataman reste à sa place jusqu'à ce que les flammes et la fumée l'entourent et le cachent aux yeux, alors il se précipite en bas à travers et redescend à terre, Dans le même instant le feu s'augmente et présente un vaste incendie, puis les ouvriers se versent de l'eau de vie, et ils appellent ce régal Mogoritch.

на ночь въ четырехъ мѣстахъ не большие кучки ржи, естьли, на другой день застанутъ ихъ не тронутыми, то это есть знакомъ что мѣсто благополучное, и на немъ кладываютъ домъ а если кучки ржи тронуты то на немъ не строятъ а ищутъ такимъ образомъ другого мѣста. по этой то причинѣ, жилища крестьянъ большею частію построены не по плану и въ безпорядкѣ.

При начинании другихъ работъ, тоже есть у нихъ разныхъ обычаи, на примѣръ: Зажигание смольнаго костра при выдѣлки или дегтя или смолы, сопровождается слѣдующею церемониею. По уложении изъ березовой корки или лучины смольнаго костра надъ ямою въ родѣ кургана, работники стаютъ по четыремъ сторонамъ онаго съ зажженными факелами, а одинъ изъ нихъ именуемый Атаманомъ, имѣя завязанну полотенцомъ голову съ хлѣбомъ и солью въ рукахъ обходитъ костёръ три раза кругомъ удѣлая по нѣсколько поклоновъ; по четыремъ сторонамъ онаго то есть крестообразно; потомъ взбѣгаетъ на вершину костра и стаетъ лицемъ къ востоку держа хлѣбъ и соль въ рукахъ, въ это время стоящие съ факелями работники бросаются и въ одну минуту зажигаютъ костеръ со всѣхъ сторонъ. Атаманъ же стоитъ на кострѣ до тѣхъ поръ пока пламень и дымъ не увеличится до того что сдѣлаетъ его не видимымъ для окружающихъ, тогда онъ опрометью бросается сквозь дымъ и пламя на землю, а костеръ въ минуту весь объятъ пламенемъ, послѣ сего работники запиваютъ могоричь:

Incendies.

Aussitôt que le feu se montre dans un village appartenant aux Domaines Impériaux, où il y a des instrumens et des pompes à feu, ce qui ne se rencontre pas dans les villages des particuliers, aussitôt les employés agissent comme dans les villes où il y a des compagnies de pompiers; mais en général les paysans croyent qu'on peut arrêter les incendies avec des paroles magiques, et il y a parmi eux des gens qu'ils nomment Znakori qui leur font croire qu'ils le peuvent en prononçant des mots inintelligibles. D'autres croyent qu'on peut faire éteindre le feu, en faisant le tour de la maison qui brule, avec des saintes images et récitant des prières, et sans agir.
Si le feu a été causé par le tonnère, les habitans, ordinairement n'osent l'éteindre, craignant d'agir contre la volonté de Dieu et laissent les habitations se consumer.

Stérilité des champs.

Dans les tems de sécheresse prolongée, les paysans dans beaucoup de villages font bénir par le prêtre les puits puis ensuite executent divers sortilèges, par exemple: ils enterrent dans les champs une écrévisse vivante, en assurant qu'elle restera en vie dans la terre pendant trente jours, et en même tems ils prient Dieu d'envoyer de la pluie.

Dans quelques villages où il y a un homme qui a été noyé et enterré, les paysans croyent que si chaque jour les habitans des deux sexes de 15 à 16 ans, versent un vèdro d'eau sur la fosse, et il s'en suivra immanquablement de la pluie.

Quand il arrive que la pluie tombe plusieurs fois dans un lieu et qu'il n'y a point dans un autre, les paysans sont persuadés que cela vient de ce qu'il y a une sorcière dans leur village.

Пожары.

Только въ селеніяхъ принадлежащихъ Государственнымъ Имуществамъ имѣются пожарные снаряды и инструменты и учрежденъ на сей случай порядокъ такой какъ въ городахъ гдѣ не имѣется особой пожарной команды, но въ имѣніяхъ помѣщиковъ нѣтъ вовсе на сей предметъ ни какихъ учрежденій. Крестьяне же вообще вѣрятъ что пожаръ остановить можно какими то магическими словами и есть между ними такъ называемые Знахори которые ихъ увѣряютъ что они въ состояніи сдѣлать это. Нѣкоторые изъ нихъ надѣются остановить дѣйствіе огня, обходя съ иконами въ рукахъ и говоря молитвы.
Причиненнаго же отъ удара молніи пожара, они почти не когда не гасятъ думая что это было бы противно волѣ Божей и загорѣвшіяся строенія оставляютъ на жертву огня.

Не урожай.

Во время продолжительнаго бездождія, крестьяне во многихъ мѣстахъ святятъ колодцы; но при томъ дѣлаютъ и разныя суевѣрія какъ на примѣръ: закапываютъ на полѣ живаго рака, утверждая что этотъ ракъ до тридцати дней будетъ живъ въ землѣ и въ продолженіи это времени вы просятъ у Бога дождя.

Въ нѣкоторыхъ мѣстахъ гдѣ въ селеніи похороненъ утопленникъ, крестьяне вѣрятъ что если каждый изъ жителей того селенія обоего пола имѣющій отъ 15 до 16 лѣтъ выльетъ на гробъ утопленника по ведру воды то непремѣнно послѣдуетъ дождь.

Когда случится что въ одномъ мѣстѣ идетъ нѣсколько разъ дождь а въ другомъ нѣтъ то тамъ гдѣ не было дождя крестьяне увѣрены что это произошло отъ того что у нихъ есть въ селѣ вѣдьмы.

Epizooties.

Lorsque les épizooties font des ravages dans les villages, les paysans ne recourent point aux vétérinaires, ils saignent seulement les animaux et ils croyent que ce moyen suffit contre toutes les maladies de leurs bêtes et après cette opération pratiquée seulement dans le commencement de l'épizootie, ils abandonnent le mal à la nature, persuadés que c'est une punition de Dieu. Quelques-uns mettent des semences de pavots sur la queue des animaux, d'autres les parfument avec d'estorbes, en prononçant quelques paroles. En général lorsqu'ils apprennent que l'épidémie s'est déclarée dans quelques villages voisins, ils plantent de ce côté, à l'entrée du village de petites croix de bois de Frêne et de même dans le tems du choléra.

Падежъ скота.

Во время падежа скота, Крестьяне не прибѣгаютъ ни къ какимъ ветеринарскимъ средствамъ кромѣ пусканія крови, которое по ихъ мнѣнію есть средствомъ противъ всѣхъ болѣзней скота, послѣ этой попытки дѣлаемой, или только при самомъ появленіи Эпизоотіи, уже болѣе ничего не предпринимаютъ, приписывая все это гнѣву Божію. Нѣкоторые изъ нихъ обвязываютъ хвосты свяченымъ макомъ, окуриваютъ скотъ свяченымъ зельемъ, заговариваютъ словами.

Вообще услышавъ появленіе заразы въ нѣкоторыхъ селеніяхъ въ отвращеніе оной ставятъ при въѣздѣ въ селеніе надъ дорогой отъ той стороны, небольшой крестъ осиноваго дерева что дѣлаютъ тоже и во время Холеры.

Médecine populaire.

Les paysans considèrent les maladies épidémiques comme une oeuvre du Démon qui dans les tems de mortalité parcourt la nuit les villages sous la forme d'un fantôme effrayant et là où il regarde à la fenêtre d'une maison, là il y a immanquablement un ou plusieurs morts dans la famille.

Ils croyent que les maladies qui surviennent inopinément sont dues à un mauvais regard qu'ils nomment Prestrigo et si le médecin leur demande la cause de la maladie, ils lui répondent toujours qu'ils ont été exposés à un mauvais oeil; ils croyent la phtisie produite par un empoisonnement qu'ils appellent Danié.

Presque dans chaque village, il y a parmi les vieilles gens des hommes et des femmes charlatans qui se nomment connaisseurs Znakors, qui croyent pouvoir guérir

Народныя лѣченія.

Причины эпидемическихъ болѣзней между людьми поселяне приписываютъ дѣйствію злаго духа, представляя въ своемъ воображеніи эпидеміи въ видѣ страшилища которое будто бы ночью ходитъ по селеніямъ и гдѣ заглянетъ въ окно жилища, тамъ непремѣнно послѣдуетъ внезапно смерть одного или нѣсколькихъ человѣкъ въ семействѣ.

Причины другихъ болѣзней послѣдующихъ нечаянно они приписываютъ вліянію худаго глаза что называютъ Престритомъ, и если врачъ спрашиваетъ о причинѣ болѣзни, то ему обыкновенно отвѣчаютъ что болѣзнь произошла съ престриту, то есть больного сглазили. Чахотку приписываютъ медленно дѣйствующей отравѣ которую они называютъ Даньемъ.

des maladies avec des paroles incompréhensibles, Cheptanié et en soufflant sur les malades à plusieurs fois. Si le mal cesse de lui-même ou par l'effet du tems, ils restent persuadés que ce moyen est infaillible. D'autres traitent avec les mêmes plantes toutes les maladies. Au reste, il est difficile de décrire tous les moyens que ces charlatans employent, car souvent ils agissent secrètement et les cachent aux personnes plus élevées qu'eux et surtout aux médecins, car ils craignent d'être poursuivis et quoique souvent ils expédient leurs patients à l'autre monde, les parens ne s'en plaignent pas et quand la nature de la maladie est telle qu'elle se guérit d'elle-même, ils s'en attribuent la guérison. Malgré les nombreux exemples qu'ont les paysans de leurs malheureuses cures, en général, cependant, ils ne reçoivent les conseils des médecins qu'avec répugnance et leur cachent leurs maux.

Les médicamens employés par ces charlatans sont des décoctions de plantes recueillies, sans choix en Automne, absolument la veille du jour de fête de la transfiguration quand ces plantes sont dans cette saison desséchées et devenues ligneuses. Parmi ces herbes j'ai reconnu des sommités d'Hypericum perforatum, de Centaurea cyanus, de Scabies arvensis, et d'autres également sans aucunes vertus médicinales.

Почти въ каждой деревнѣ есть между старыми мущинами и женщинами шарлатаны называемые знахорями, увѣряющіе что они могутъ лѣчить болѣзни или заговаривать словами. Они бормогутъ надъ больнымъ невнятныя слова и дуютъ на него нѣсколько разъ. Если боль была сама по себѣ временна и скоро прошла то больной остается въ увѣренности что это пособило Шептанье. Другіе лѣчатъ травами не примѣняя ихъ свойство къ роду болѣзни; Въ прочемъ трудно даже описать подробно всѣ способы лѣченія употребляемые крестьянами, потому что они всегда дѣйствуютъ скрытнымъ образомъ и таятся передъ лицами высшаго класса, особенно же передъ медиками боясь отвѣтственности и хоть почти всегда пацiента своего отправятъ на тотъ свѣтъ, то родные его на это не ропщутъ. Когда же природа преодолѣетъ болѣзнь и пацiентъ случайно выздоровѣетъ, то это они приписываютъ своему лѣченію. Несмотря на эти печальные примѣры крестьяне вообще неохотно отдаются въ пользованіе истинныхъ врачей, имѣютъ къ нимъ отвращеніе и утаеваютъ передъ ними свои болѣзни.

Лѣкарства употребляемыя сими шарлатанами суть: декокты изъ дикихъ травъ собираемыхъ или безъ разбора и не во время, осенью наканунѣ праздни Преображенія Господа когда травы усыхаютъ и дѣлаются деревянистыми, изъ числа травъ собираемыхъ ими, я видѣлъ верхушки слѣдующихъ растеній, Hypericum perforatum, Centaurea cyanus, Scabiosa arvensis и другіе подобно безполезныя.

Cérémonies des noces.

Dans les cérémonies nuptiales des paysans du Gouvernement de Kiew il y a parfois tant de coutumes bizarres et ridicules qu'elles ne valent pas la peine d'être citées, je ne parlerai ici que des principaux usages.

Demandes en mariage.

Les paysans du gouvernement de Kiew s'engagent dans le mariage rarement par amour, d'une part comme d'une autre, mais la plupart du tems par la coutume ou la nécessité, en raison de ce qu'un homme non marié chez eux ne peut pas entrer dans la classe des maîtres de maison et quoiqu'il arrive souvent qu'un jeune homme et une jeune fille ayent de l'amour l'un pour l'autre et qu'ils se voyent fréquemment aux veillées ou devant le cabaret aux jours de fêtes. leur mariage dépend entièrement de la volonté des parents.

Ordinairement, la demande en mariage se fait de la manière suivante: quand un jeune homme est parvenu à l'âge de 19 à 20 ou 22 ans, les parens l'engagent absolument à se marier et lui trouvent une fille, ce à quoi, presque toujours il consent, sans nulle opposition, alors ils choisissent des entremetteurs parmi leurs voisins et les envoyent avec le pain et le sel dans la chaumière de la fille qu'ils ont en vue. Là ont lieu les pourparlers. On fait venir la fille qui se présente, puis tourne le dos aux entremetteurs et fixe la muraille, on lui demande si elle consent à épouser le jeune homme (littéralement à aller derrière lui) et elle répond toujours en

Свадебные обряды.

Свадебные обряды поселянъ Кіевской Губерніи имѣютъ столько подробностей и смѣшностей что большая часть оныхъ не стоятъ описанія, почему опишу здѣсь только главнѣйшее.

Во первыхъ сватанье

Поселяне Кіевской Губерніи рѣдко вступаютъ въ супружество изъ любви къ другу, но большею частію изъ обыкновенія или по необходимости такъ какъ не женатый мужчина не можетъ у нихъ поступить въ какой ни будь разрядъ хозяйственного быта, и хотя часто бываютъ случаи что парень и дѣвушка влюбляются другъ въ друга, и имѣя частыя свиданія на вечерницахъ или передъ корчмою, и тамъ изъясняются во взаимной любви, но супружества ихъ зависятъ большею частію отъ воли родителей которые въ семъ случаѣ имѣютъ почти безусловную власть.

Вообще же сватаніе у нихъ дѣлается слѣдующимъ образомъ: По достиженіи мущиною 19-ти или 20-ти или же 22-хъ лѣтъ родители его рѣшаютъ непремѣнно женить его и избираютъ для него невѣсту, на что почти всегда безусловно соглашается, послѣ сего избираютъ изъ своихъ сосѣдей сватовъ и посылаютъ ихъ съ хлѣбомъ и солью въ домъ предположенной невѣсты. Тутъ начинаютъ переговоры, призываютъ въ избу невѣсту которая всегда становится при стѣнѣ обращаясь спиною къ сватамъ и когда ее спрашиваютъ согласна ли она выйти

en leur tournant le dos: Si mon père et ma mère le veut, et moi aussi j'y consents. Quand les parens ont donné leur acquiescement, la fille fait présent aux entremetteurs d'un mouchoir ou litteralement d'un essuye-main, ou bande de toile et alors, on commence à les traiter et les régaler. Mais dans le cas où les parens ne consentent pas au mariage, ils donnent un refus avec ces paroles: Que Dieu vous rende plus heureux ailleurs, et à nous aussi ailleurs.

Dans quelques villages, au lieu d'un refus, on met une citrouille sur la table, ce qui est une espèce de confusion et se fait ordinairement quand le jeune homme prétend à une fille qui est dans une meilleure situation que lui. Dans ce cas les jeunes gens ordinairement écoutent et regardent aux fenêtres de la chaumière et aussitôt qu'ils voyent la citrouille ils chantent: Oh verte citrouille, la fille n'a pas été promise, le prétendant est détestable. Alors ayant reçu un refus dans une maison, le jour suivant et quelque fois le troisième, les parens envoyent de nouveau les entremetteurs dans d'autres chaumières jusqu'à ce qu'ils trouvent une promise pour leur fils.

Noces.

La veille du jour fixé pour le mariage qui est toujours un dimanche, le jeune homme et la fille accompagnés de leurs proches savoir lui avec l'entremetteur (le seigneur) elle avec la fille qu'elle a choisie pour sa compagne (l'amie) parcourent le village, allant de maison en maison, sans exception, et dans la rue, s'ils rencontrent des paysans et même des étrangers inconnus; ils s'approchent d'eux, se prosternent jusqu'à terre; baisent la main à ceux qui sont agés, embrassent les autres et ils les invitent à leurs noces, avec ces paroles: Mon père et ma mère vous invitent et moi je vous prie aussi pour goûter le pain et le sel, à la noce.

За того парня, то, она отвѣчаетъ обращенная спиною къ нимъ спиною, якъ батко то мати той я. Если родители невѣсты соглашаются, то невѣста даетъ сватамъ платки или рушники (полотенцо) и начинается подчиванiе и угощенiе. Если же родители не согласны то даютъ отказъ сими словами: Нехай вамъ Богъ дае щаствя де инше а намъ де инше.

Въ нѣкоторыхъ селенiяхъ вмѣсто этого отказа кладутъ на столъ гарбузу (тыкву) но это уже есть родъ конфузiи и дѣлается когда женихъ сватаетъ невѣсту не по своему состоянiю; при семъ случаѣ часто молодежь того селенiя подслушиваетъ подъ окномъ чтобы гдѣ происходитъ сватанье изомнятивъ гарбузъ кричитъ подъ окномъ: Гарбузе зеленый не несватавъ дѣвки, парубокъ мерзенный. такимъ образомъ получи въ отказъ въ одномъ мѣстѣ, на другой день посылаютъ сватовъ въ другое и когда и въ третье мѣсто пока не найдутъ невѣсты для своего сына.

Свадьба.

За день передъ бракомъ который всегда у нихъ бываетъ въ воскресенье жениxъ и невѣста въ сопровожденiи приближенныхъ, то есть: онъ съ боярномъ и она съ дружками обходятъ порознь цѣлое селенiе не минуя ни одного жителя, и даже встрѣчающихся на улицѣ случайно проѣзжающихъ или проходящихъ чужихъ людей кланяются каждому до земли, цѣлуя старшихъ въ руки а младшихъ въ лице, просятъ на свадьбу словами: прохавъ батько и мати и я прошу на хлѣбъ, на соль, на весiлля.

Cérémonies des noces.

Ensuite les parens de la fiancée les invitent à s'asseoir à table. et font des présens aux parens du futur, aux femmes ils donnent une coëffure (un bonnet), aux hommes des mouchoirs aux filles des rubans et à la mère une paire de bottes. Aux autres connaissances, au lieu de présent, ils leurs offrent à chacun un petit pain. On va ensuite reposer, les jeunes gens, hommes et femmes chantent et dansent. Le soir les femmes pétrissent le gateau des noces (Korovaï) qu'elles placent au milieu de la table, alors les femmes et les filles chantent diverses chansons parmi lesquelles la suivante:

Oh beau jardin! agréable le soir aux filles,
De grand matin entre trois murailles de pierre,
Et une quatrième d'or a paru un pavot
sur lequel une hirondelle a fait son nid avec de la soie noire
Elle a eu des petits d'une seule couvée
Le premier était Ivanko et l'autre Annette.

Le jour suivant qui est un Dimanche, on les conduit à l'autel (au couronnement) et on chante:

Donne moi la pelisse, ma mère
j'irai à la noce accompagnée
des violons et des tymbales
avec les jeunes boyards.

A l'issue de la messe, on les marie et après la cérémonie ils se rendent tous à la chaumière de la mariée où les attend un repas et on chante:

Viens, ma mère avec le gateau
Ton enfant est arrivé avec le jeune seigneur,
non ce n'est pas avec le jeune seigneur,
C'est avec le mari, les mains liées avec l'essuye-main.

La mère de la mariée vient au devant d'eux et les reçoit avec le pain et le sel.

Après le repas, le nouveau marié retourne avec ses parens chez lui. Dans la maison de l'un et de l'autre, on place sur la table, une branche d'arbre décorée de fleurs ou de viorne qu'on nomme Geltze, et en même tems on chante les chansons suivantes.

Свадебные обряды.

Послѣ что родители невѣсты сажаютъ ихъ и раздаютъ имъ подарки роднымъ жениха, женщинамъ очипки, мущинамъ платки, а дѣвушкамъ ленты, и матери жениха, кромѣ того еще и сапоги, прочимъ же знакомымъ въ мѣсто сихъ подарковъ раздаютъ по булкѣ хлѣба; послѣ того начинаютъ подпиватьвся, а женщины и молодежь поютъ разныя пѣсни и танцуютъ; и въ этотъ вечеръ женщины пекутъ Коровай который кладутъ на средину стола, при семъ случаѣ Женщины и дѣвушки поютъ разные пѣсни, напримѣръ:

славный городъ, дѣвичъ вечерь
Ой рано, рано на три стѣны каменѣ,
на четвертый золотый, Маквочка
А на тiй Маковочци Ластовочка
звила гниздечко зъ черного шовку
Перше дитятко Иванко,
а друге дитятко Танцуся.

Въ другой день, т. е. въ воскресенье, ихъ убираютъ и ведутъ къ вѣнцу причемъ поютъ.

Давай мати шубу
пидемо до шлюбу
изъ скрипками дось цымбалы
да съ молодыми боярами.

Послѣ обѣдни они вѣнчаютъ, отъ вѣнца идутъ всѣ въ домъ невѣсты, на обѣдъ и поютъ:

Выйды мати съ калачемъ
Вжеж твое дытятко съ панычемъ
А не съ панычемъ тылько съ мужикомъ,
звязаны рученки рушникомъ.

Мать невѣсты встрѣчаетъ новобрачныхъ на порогѣ съ хлѣбомъ и солью.

Послѣ обѣда, женихъ съ роднею возвращается въ домъ, а въ домѣ жениха и невѣсты ставятъ на столѣ вѣтвь убранную цвѣтами или калиною называемую у нихъ Гельцемъ а женщины и дѣвушки при семъ поютъ пѣсни

Cérémonies des noces.

Dans la maison des parens et des anciens, on met à cette occasion un gâteau sur la table, et les filles qui accompagnent la future chantent les paroles suivantes:

Nous avons parcouru toutes les chaumières,
Je n'ai pas versé de larmes,
Mais quand je suis venue à la maison paternelle
alors j'ai commencé à pleurer
oh! ma chaumière, oh! ma chaumière
combien je te suis à charge!
Mais ce n'est pas tant à cette cabane
Que je le suis à mon père.
Pourquoi me donne-t-il en mariage?
Je ne sais pas encore travailler.
Il répond: les braves gens apprendront ma fille.
Ah mon père, tu en auras du regret

Le soir de ce jour, le futur avec son père et sa mère, ses parens et ses connaissances, avec la musique en tête, se rendent à la chaumière de la prétendue, en chantant textuellement les paroles suivantes:

Nous allons chez les filles
comme la Lune vers les étoiles
Nous apportons des bottes
Qui ont été faites par un cordonnier
O Annette, Annette arrivas,
Tu ne seras pas trompée
Viens sur le plancher et reçois tes hôtes
Il y a de la boue dehors, mais il n'y en a pas dans la maison
arrive Annette avec ta belle voix.
Elle est venue la belle parleuse
maintenant invites à entrer dans la cabane.

Dans la chaumière de la future, en les attendant les filles chantent:

Dans le jardin croît la verte Rue.
Que t'est-t-il arrivé Jean, tu n'es pas encore ici.
Je t'écrirais bien une lettre, mais je ne sais pas écrire
J'enverrais bien après toi, mais je n'ose,
J'irais bien moi-même, mais je crains,
La route est longue et je me meurtrirais les pieds.

Quand ils arrivent dans la maison de la fiancée les filles chantent:

Les harpes font entendre leurs accords,
Ils entrent dans la maison
Pares-toi de tes plus beaux habits, Annette,
car ils viennent te chercher.
J'ai un père qui ne me livrera pas.

Свадебные обряды.

Въ домахъ же родственниковъ и старшихъ они кладутъ при семъ на столъ колачъ, дѣвушки сопровождающіе невѣсту поютъ пѣсню:

Вся дворы обходила,
Слизоньки не вронила,
Якъ на батьковъ двиръ дойшла,
то стала заплакала.
Ой дворе жъ мій двореньку
Яка я тоби важка.
Не такъ сему двореньковы,
якъ своему батеньковы.
що вінъ мене за мижъ оддае,
а дила не научае
Навчатъ доню добри люде
батенькови жаль буде

Вечеромъ того дня женихъ съ своими родителями, родными и знакомыми, идутъ съ музыкой въ домъ невѣсты припѣвая:

Идемо до дѣвки
Якъ мѣсяцъ до зирки
Несемъ чоботы
Шевской роботы.
Ой выйди Ганнусю, выйди.
не буде тоби кривды,
станъ соби на помости
чекаючи свои гости.
На двори грязько а въ синечкахъ сухо.
Выйды Ганнусино щебетушко,
Выйшла щебетаты,
А теперъ проси до хаты.

Въ домѣ же невѣсты ожидаютъ ихъ и поютъ:

А въ городы зеленая рута жовтій цвитъ,
чого тебе Иванко дома нѣтъ
Писала бъ листы, не вмію,
посылала бъ послы, не смію.
Пишла бъ я сама, та боюсь,
Далекая дороженька, подоблюся.

Когда пріѣдутъ къ дому невѣсты, сторона невѣсты поетъ имъ:

Гусли гудутъ та въ хату идутъ
Наряжайся дивко Ганнусено,
Бо возьмутъ тебя.
Есть у мене мой батенько, не даетъ мене.

Cérémonies des noces.

Nous avons cherché de la Viorne
Nous en avons trouvé
Nous en avons orné la gueltze
Chez mon père, il y a de la Viorne.
Prenez cette viorne, ornez la de roses
Et faites une gueltze.
Quoique je sois la compagne la plus jeune.
j'ai fait une gueltze la plus belle de toutes.

Le marié et la mariée vont de nouveau par tout le village inviter à la noce, les filles qui les accompagnent, chantent la chanson suivante:

Ma chère Mère,
Je ne t'appartiens plus,
j'appartiens maintenant à Gritzko (Petro ou Ivan)
Je l'ai épousé, je l'ai épousé
Trois fois je lui ai donné ma foi,
devant les images saintes.

Le soir le marié, accompagné de ses ~~parens et de ses proches~~ va derechef avec la musique à la maison de sa femme pour la ramener chez lui. Au moment qu'elle quitte sa demeure on chante:

Reconduis moi heureusement, ma Mère,
Vers cette belle-mère orgueilleuse
Chez cette belle Marie,
Là on boit de l'hydromel et du vin,
Et là depuis longtems, on m'attend.

Devant eux on porte la branche d'arbre nommée la gueltze. La mère de la mariée, vêtue d'une pelisse de mouton retournée, c'est-à-dire le poil en dehors, reçoit à la porte les nouveaux époux, avec le pain et le sel qu'elle tient les mains couvertes avec la pelisse et alors le chœur des noces chante les paroles suivantes:

Quelle est cette figure hérissée qui vient à nous?
Quelle est cette figure poilue?
De même que cette pelisse est bien fournie de poils
De même, le gendre sera riche.

Ensuite, les filles qui accompagnent la mariée passent devant l'époux, s'emparent de la porte, et ne lui permettent pas d'entrer chez son épouse, il fait semblant de vouloir entrer de force, après lui viennent ses compagnons (les Boyards) avec la branche d'arbre, ils se jettent sur la table pour briser la gueltze de l'épouse et placer celle de l'époux. Du coté de la mariée les filles et les femmes défendent leur gueltze qu'à la fin, cependant, on brise; alors on s'asseoit à table et l'on boit, puis on coeffe la mariée avec un bonnet (otszepok) qu'elle ôte à plusieurs reprises et jette loin d'elle, ensuite on partage le gateau des noces (Korovai) entre les parens

Свадебные обряды.

По калину ходилы,
Калину ломалы,
Гильця добывалы.
Въ того батенька калинонька,
Калину ломайте розу щипайте
Мини гильце звивайте,
А я дружечка меньша всехъ,
звила гильце краще всехъ.

Женихъ и невеста порознь опять идутъ просить на свадьбу по всему селенію, девушки сопровождающія невесту поютъ:

Матинка моя
теперь я не твоя,
теперь я Грицькова (Петрова или Иванова)
шлюбъ брала, шлюбъ брала,
трычи разомъ
предъ образомъ присягала.

Вечеромъ женихъ въ сопровожденіи родныхъ и приближенныхъ съ музыкой идетъ опять въ домъ невесты что бы взять ее къ себе, при выходе изъ дома ему поютъ

Выпровадь мене ненько хорошенько
До тей Мещеньки гордой,
До тей Маруси хорошой,
А тамъ медъ, вино пьютъ,
А тамъ мене молодого довго ждутъ.

Передъ нимъ несутъ гильце, мать невесты одетая въ баранью шубу на изнанку, то есть шерстью вверхъ встречаетъ новобрачныхъ передъ домомъ съ хлебомъ и солью на рукахъ спрятанныхъ въ рукава а свадебный хоръ поетъ:

Що то выйшло кострубатого?
Що то вышло волохатого?
Яки кожухъ волохатый,
Такій буде зять богатый.

Въ это время сторона невесты заступаетъ ~~передъ~~ передъ женихомъ дверь и не допускаетъ его войти къ невесте и онъ врывается въ избу будьто на сильный образомъ, за нимъ входятъ бояриные его съ гильцемъ и бросаются къ столу что бы изломать гильце невесты а поставить жениховое, сторона невесты защищаетъ это гильце, которое наконецъ таки изломаютъ, после сего садятся за столъ и пьютъ, потомъ убираютъ невесту въ чепецъ, очипокъ который она несколько разъ снимаетъ съ себя и отбрасываетъ

et les amis, de la manière suivante: Un des plus agés prend un morceau de ce gateau et montant sur un banc ou un escabeau, il crie à haute voix: notre prince et notre princesse ont un ami (qu'il nomme) Réponds, sans quoi je donne ce gateau aux Zaporogues. (Après la cérémonie du mariage à l'église et pendant la noce on donne aux époux le titre de prince et de princesse) Ensuite on met devant la chaumière une cuve renversée dont le fond est en dessus, on y pose du pain et du sel et devant on place les nouveaux mariés, et la mère vêtue de nouveau de la pelisse retournée le poil en dehors, tourne plusieurs fois autour d'eux en jettant à terre des noix ou des noisettes ou des grains de céréales, après cela on assied la jeune mariée sur un traîneau, l'époux en fait le tour trois fois et la frappant légèrement avec un fouët, prononce ces paroles: Abandonnes les caprices de tes parens et supportes ceux de ton mari. Alors on conduit la mariée dans la chaumière de son époux où se prolongent encore des cérémonies.

Le jour suivant, on prépare un gateau dans la maison du nouveau marié avec des semences de pavot entières que l'on entoure de rubans rouges, et avec ce gateau, ils vont chez les parens de la mariée et les complimentent, en les remerciant d'avoir bien élevé leur fille. Quelquefois, on ne met pas de rubans rouges qui a alors été préparé avec des semences de pavots pilées, dans ce cas, c'est un signe d'une conduite non régulière de leur fille avant le mariage et dans ce cas la mariée reste dans la maison de son mari. Le père la mère et les parens de l'épouse vont ensuite chez le nouveau marié, on les fait asseoir à table, mais sa femme s'est cachée dans un lieu ou un autre et lorsque la mère demande où est sa fille, on lui amène à sa place un petit garçon travesti en femme, ce qu'on recommence plusieurs fois et ce n'est qu'après des prières reitérées de la mère qu'on lui amène enfin sa fille, qu'elle feint de ne pas reconnaître. Après

потомъ раздѣляютъ коровай, между родными и пріятелями слѣдующимъ образомъ: одинъ изъ старостовъ беретъ кусочекъ этого коровая и ставши на лавку или скамью говоритъ громко: У нашего князя и княгини есть пріятель (такой то путь называетъ по имени) отозвись, а якъ ни то отдамъ коровай на запорожцы (Въ день свадьбы новобрачныхъ, они именуютъ князем и княгинею), послѣ сего ставятъ передъ избою кадку вверхъ дномъ на ней кладутъ хлѣбъ и соль и ставятъ при ней новобрачныхъ; мать невѣсты снова одѣтая въ выворотную шубу и обходитъ ихъ нѣсколько разъ кругомъ осыпая орѣхами или сѣмечками, потомъ невѣсту сажаютъ на сани а женихъ обходитъ ее три раза и ударяя слегка нагайкою приговариваетъ: покидай батькови нарови бери чоловикови; и везутъ невѣсту въ домъ жениха, гдѣ еще продолжаются разныя церемоніи.

На другой день въ домѣ жениха пекутъ пироги съ макомъ не толченымъ, привѣшиваютъ свадебными розовые ленты и съ этими пирожками идутъ къ родителямъ невѣсты и подчуютъ ихъ ими, изъявляя благодарность за воспитаніе невѣсты. Иногда же приходятъ безъ лентъ а приносятъ пироги съ макомъ толченымъ, но сіе уже знакомъ упреки за поведеніе ихъ дочери. Невѣста въ это время остается въ домѣ жениха, послѣ сего отецъ, мать и вся родня невѣсты приходятъ къ жениху ихъ сажаютъ на столъ, а между тѣмъ невѣсту прятаютъ гдѣ ни будь, и когда мать спрашиваетъ гдѣ ея дочь, то они приводятъ ей вмѣсто дочери мальчику преодѣтаго за женщину, что повторяется нѣсколько разъ; наконецъ, послѣ убѣдительныхъ просьбъ матери

Cérémonies des noces

Cela les parens de la mariée font des cadeaux semblables à ceux qu'ils ont reçus dans leur maison, puis la noce va avec la musique, chez le maître du village, chez le prêtre, ou chez l'ancien (Starchina), d'où en retournant ils chantent :

Ah ! nous avons été chez le seigneur
Où nous avons été régalés,
Nous avons bu de l'hydromel et de l'eau de vie,
À la santé d'une jolie fille.

Enfin, jusqu'au troisième jour se prolongent encore les fêtes de la noce.

Свадебные обряды.

выводятъ ей настоящую дочь которой она од-накомъ сначала будьто бы не узнаетъ; послѣ чего родные невѣсты раздаютъ подарки такіе жъ какъ получили въ ея домѣ, за симъ цѣлая свадьба идетъ съ музыкой и пѣснями къ помѣщику, свя-щеннику, и старшинѣ откуда возвращаясь, поютъ:

ой были мы у пана,
тамъ була намъ повага
Пили медъ, горилку
За хорошую дѣвку.

на третій день тоже продолжаютъ еще гулянье.

Украинскыя пѣсни.

Пѣсня.

Пишовъ я разъ на улицю
И теперь вже каюсь,
Улюбывся у дивчину
Що, во сни жахаюсь.

Уся челядь догадалась
Чого я вздыхаю,
И тепера усі знають
Котору кохаю.

Молодыци и дивчата
Сталы говорыти,
Чего почавъ на улицю
Я часто ходыти.

Невтаица те коханніа
Такъ якъ въ мишку шило,
Заразъ збоку вси побачутъ
Що для кого мило.

Що хороша, то хороша
Красна якъ малына
Та ны знаю чыя буде
Тоже лыха годына

Якъ моргне и засміеця
Душа запыре.
Правду сказать що и въ Мошнахъ
Кращой ныма.

Колыбъ мыни Богъ давъ
Зъ нею шлюбомъ обручыця
Оправивъ бы пидъ шкло въ рамцы,
Тай сивъ бы дывывся.

Що хороша, то хороша
Хто ны гляне ахне
Пишовъ бы я ей сватать
Та гарбузомъ пахне.

Пѣсня Тытяна.

Съ того часу якъ ѣжинывся
Я николы ны журывся;
Ой чухъ Тытяна
Чернобрыва кохана!

За Тытяну сто єцинъ давъ,
Бо Тытяну сподобавъ;
Ой чухъ Тытяна
Чернобрыва кохана!

За Марусю пьятака
Бо Маруся ны така;
Ой чухъ Тытяна
Чернобрыва кохана!

Якъ Тытяна засміеця
Въ души радисть одаеця;
Ой чухъ Тытяна
Чернобрыва кохана!

Пѣсна. Служывывый

Ой служывый, Ой служывый!
Ны тоби пытаты,
И я жинка ны такая
Шобъ все росказаты.

Гей, сама, я не знаю чомъ тоби спускаю
Одчыпысь, ны вижывъ лукавый Москалю.
Я казашка, ты пройды свитъ, що-жъ ты розахрабрівся
Оглядайся, щобъ у чорта самъ неопынывся!

Гей, сама я не знаю чомъ тоби спускаю
Ты пидкрався я злодій до чужой хаты,
Ты одинъ тутъ… ни доштычи зъ нами бушуваты
Гей, сама я не знаю чомъ тоби спускаю.

Пѣсна.

Ой Зімко, Зімко та два місяци ясны,
Ой мандровали два козаченьки красны,
И мандруючи съ тыха говорили.
Соби молоду дивчину пидмовили,
Попович каже моя дивчина буде,
Вдовинъ свинъ каже: хиба мине не буде

украинскыхъ пѣсна.

Ой ходитонъ мы та въ чистее полѣ,
котрый котрого та на стрѣлочку сколе.
Поповичъ ставъ на высокій могилѣ,
а вдовичъ сынъ у глыбокій долинѣ.
Поповичъ стрелывъ тай могилу перестрелывъ
Вдовичъ сынъ стрелывъ тай усерденько вцелывъ.

По поповичу всѣ дзвоны задзвонили,
По вдовиченку всѣ луги зашумили
Поповичу отецъ, мати плаче,
По вдовиченку черная воронъ краче,
надъ поповичемъ воскова свѣча горить
надъ вдовиченкомъ бѣла береза шумить.

Ой розвивайся сухая липцюновко
Мийдруй за много молода дивчиновко
Боюсь козаче съ тобого мандроваты,
Щобъ мини отъ тебе та дравы не маты
Ой мы дивчино ты дуная не бого
козакъ молодый ще не здрадывъ никого.

Старинная народная пѣсня украинцовъ о Мазепѣ.

Ой съ пидъ низу та, и съ пидъ лиману
Та витеръ повѣвае,
Тамъ Мазепа Палия Семенъ
На охоту-й вызывае.
Ой прійды, прійды Палію Семене
На охоту-й до мене.
Та не буде Палію семене
Тобѣ кривды-й одъ мене.

Ой, скоро Семенъ Палієнко
На подвиря въ издшае
Ой, такъ заразъ проклатый Мазепа
Медомъ, виномъ поповае.

Ой, скоро, Семенъ Палієнко
Меду и вина напився,
Ой такъ заразъ вороному коню
Та гриву склонився,
Ой, якъ крикнувъ проклятый Мазепа
та на свои уланы.

Ой, возмить, возмить Палия Семена
Та забьите въ кайданы.
Ой, заковали Семена Палия
та вкинулы-и-у темницю
Ой, пише листы, проклятый Мазепа
та до Царя у столицю.

Скучивый

Canto

Ой, скучивый, ой, скучивый! не тобі ты-та-ти,

ни жинка ни такая щобъ вырока-за-ти, ...

— го Одягнивъ не вгонишь лукавый москаль.

Piano

Тетяна.

Canto

Ск того часу якъ поженився я-ни-коли не журився въ того часу якъ поженився

Я ни коли не журився, Ой чукъ Тетяна чорнобрива, кохана! Ой чукъ чукъ Тетяна

чорнобрива кохана.

Piano

Danses et Divertissemens des paysans des districts de Kiew, et de Vassilkow.
Танцы и увеселенія Крестьянъ Кіевскаго и Васильковскаго уѣздовъ.

Cérémonies des noces chez les paysans du district de Vassilkow, Gouvernement de Kiew
La mère de la promise va à la rencontre du futur, avec le pain et le sel, Elle a endossé sa pelisse à l'envers.

Свадебныи обычай у крестьянъ Васильковскаго уѣзда, Кіевской Губерніи.
Жениха идущаго къ невѣстѣ встрѣчаетъ Мать невѣсты съ хлѣбомъ и солю, въ шубѣ выворочённой наизнанку.

Baptêmes.

Le baptême des nouveaux-nés chez les habitans des villages du gouvernement de Kiew, n'a rien de particulier. Le jour de la naissance d'un enfant, le père invite ses parens et ses voisins et ils boivent à la naissance du nouveau-né (Radini). La sage-femme va avertir le prêtre de cette naissance et assiste aux prières qu'il fait à cette occasion. Le même jour on porte l'enfant suivi du parrain et de la marraine à la maison du prêtre où il accomplit dans sa chambre les cérémonies du saint baptême. Après cela les parens et connaissances se réunissent de nouveau dans la maison du père du nouveau né et boivent toute la journée au baptême (Khristini), mais alors chacun d'eux apporte avec soi de l'eau de vie et divers mets, ils se divertissent toute la journée et on fait des cadeaux pour le nouveau né chacun selon ses moyens.

Крестьбины.

Крестьбины у поселянъ Кіевской губерніи не имеютъ въ себѣ ничего особенного. Въ день рожденія младенца, отецъ созываетъ родныхъ и знакомыхъ и пьютъ Радины, то есть здоровье новорожденного, между тѣмъ повивальная бабка идетъ ко Священнику увѣдомляетъ его о рожденіи младенца и слушаетъ обыкновенную на сей случай молитву священника и въ тотъ самый или на другой день кумы несутъ младенца въ домъ священника гдѣ онъ совершаетъ надъ нимъ обрядъ святаго крещенія, послѣ чего родные и знакомые опять собираются въ домъ родителей новорожденнаго и пьютъ целой день хрестьбины (крестьбины) на другой день послѣ крестьбинъ, каждый изъ нихъ хозяинъ или хозяйка приносятъ съ собою водку и прочи для угощенія, пируютъ цѣлый день и дѣлаютъ подарки для новорожденнаго каждый по своему состоянію.

Funérailles.

Les cérémonies des funérailles sont presque partout les mêmes, on lave le mort, on l'habille avec ses vêtemens et on le pose sur un banc de la chambre. Les parens et et connaissances viennent faire leurs derniers adieux au défunt et le baisent au visage. Dans cette chambre, on n'ouvre ni les fenêtres ni les portes et de plus on chauffe également le four été et hiver, cette chaleur produit une prompte putréfaction du cadavre et oblige à ne pas tarder l'exportation, enfin (le plus ordinairement le second jour) le corps est mis sur un chariot ou un traineau attellé.

Похороны.

Обычай погребенія у нихъ почти вездѣ одинаковъ. покойника моютъ одѣваютъ въ чистое платье и кладутъ въ избѣ на лавкѣ; Родные и знакомые приходятъ отдавать покойнику послѣднее прощаніе, цѣлуя его въ лице. Въ этой избѣ не отворяютъ ни оконъ ни дверей, не смотря на то что въ ней ежедневно топятъ печку и лѣтомъ равно какъ зимой, отъ чего происходитъ быстрое разложеніе тѣла и принуждаетъ скорѣйшему погребенію. наконецъ (найчаще на другий день) покойника съ сопровожденіи священика и причта совершающихъ обыкновенный

Funérailles

d'une paire de boeufs et conduit au cimetière par le prêtre, avec les cérémonies d'usage ; mais dans quelques villages du district de Radomysl, on se sert d'un traineau même quand il n'y a point de neige, pour, dit-on, que le corps du défunt ne soit pas cahoté. Sur le couvercle du cercueil, on met toujours un pain et du sel et quelquefois on fait asseoir des petits enfans sur ce couvercle. Ceux qui suivent le défunt, les femmes, surtout celles qui sont parentes font entendre des gémissemens accompagnées de paroles qu'elles prononcent sur un ton musical, par lesquelles elles rappellent les bonnes qualités du défunt et pleurent sa perte. Après l'enterrement tous les parens et les connaissances retournent à la maison mortuaire et se mettent aussitôt à table, ordinairement dans la chambre où gissoit le corps, à ce repas, on donne de l'eau de vie en abondance et beaucoup des assistans boivent jusqu'à l'ivresse.

À l'occasion des funérailles, il y a souvent beaucoup de superstitions par exemple : lorsque le défunt git encore dans l'habitation, on jette un couteau dans le cuveau où on conserve l'eau pour que le mort ne vienne pas en boire pendant la nuit.

Après l'enterrement on tient pendant trois nuits de suite, un cierge allumé dans la chambre mortuaire et on y pose un verre d'eau, un pain et deux pommes (s'il y en a), d'après la croyance qu'ils ont que pendant trois nuits le défunt revient boire et manger.

C'est aussi une croyance générale chez eux, qu'une personne qui est morte subitement, parcourt pendant la nuit le village et entre dans sa maison, or, pour l'en empêcher, on sème des semences de pavôt autour de sa tombe et on fait la même chose autour de la chaumière

Похороны.

обрядъ погребенія, везутъ простымъ возомъ или санками парою воловъ на кладбище. Въ нѣкоторыхъ селеніяхъ Радомысльскаго уѣзда, даже въ лѣтнее время везутъ покойниковъ санями для того какъ говорятъ что бы не трясти покойника. На крышкѣ гроба кладутъ хлѣбъ и соль, а иногда сажаютъ на гробъ малыхъ дѣтей. Слѣдующія за гробомъ покойника женщины изъ родныхъ плачутъ съ воплемъ выраженія словами, въ воплѣ этомъ добрыя качества или дѣла покойника, по окончаніи погребенія всѣ родные и знакомые воз возвращаются въ домъ покойника и тотъ часъ обѣдаютъ. часто въ той самой избѣ гдѣ лежало покойника; при этомъ обѣдѣ пьютъ много водку и многіе изъ нихъ напиваются до пьяна.

При семъ случаѣ у нихъ есть слѣдующія суевѣрія: Когда лежитъ покойникъ въ избѣ, они бросаютъ въ кадку въ которой держатъ воду для питья, ножъ, для того что бы покойникъ ночью не напился воды съ той кадки.

Послѣ похоронъ покойника, на три ночи сряду въ этой избѣ гдѣ онъ лежалъ зажигаютъ восковую свѣчу, ставятъ кружку воды, кладутъ хлѣбъ и два яблока (если есть) въ той увѣренности что покойникъ до трехъ дней можетъ приходить и ѣсть.

Всѣ они вообще вѣрятъ что умирающіе скоропостижно могутъ по смерти ходить ночью по селенію а особенно приходить въ свой домъ, почему для предупрежденія сего они обсыпаютъ кругомъ могилу покойника макомъ, то же

que le défunt habitoit.

Les paysans les plus aisés font dans l'année plusieurs commémorations des morts, ou au moins une fois l'an; ils donnent un repas pour l'âme du défunt, auquel ordinairement on boit jusqu'à l'ivresse.

Outre cette commémoration, chaque année après Pâques, toutes les femmes et quelques hommes se rendent au Cimetière avec de l'eau de vie et diverses provisions, ils y allument du feu et préparent un repas, et jusque au soir ils boivent et mangent sur la tombe de leurs parens morts, ensuite ils versent dessus un verre d'eau de vie. après cette libation, ils y enterrent deux oeufs de Pâques colorés.

самое дѣлаютъ на около дома въ которомъ жилъ покойникъ.

Поминовенія умершихъ у нихъ тоже обыкновенны богатые крестьяне нѣсколько разъ нанимаютъ панихиду а покрайней мѣрѣ одинъ разъ въ годъ, даютъ обѣды за души покойниковъ на коихъ обыкновенно напиваютъ до пьяна.

Кромѣ того, ежегодно въ понедѣльникъ Ѳоминъ, то есть въ проводы святаго праздника, всѣ женщины и нѣкоторые мущины съ утра отправляются на кладбище съ водкою и разными припасами, варятъ тамъ кушанья и целой день пьютъ и ѣдятъ на могилахъ своихъ родныхъ, поминая покойниковъ, притомъ льютъ на могилы рюмками водку и закапываютъ по два крашеныхъ яицъ.

Funérailles des paysans.

Dans le district de Radomysl, les paysans ont la coutume d'exporter le corps au cimetière, sur un traîneau traîné par des bœufs, même en été.

Крестьянское Погребеніе.

Въ Радомысльскомъ уѣздѣ обычай у крестьянъ отвозить покойниковъ на кладбище, санями, даже во время лѣта.

Comptes comparatifs
des objets nécessaires pour l'existence d'une famille de paysans.

Une famille de paysans qui n'a ni boeufs ni chevaux (à pied) a ordinairement pour elle, trois rechanges de terre labourable de l'étendue, par exemple de 4 deciatines et demi. Chaque année, ils en sément une deciatine et demie de bled d'automne et autant de petit bled dont année commune, ils recoivent des semailles de 20 à 24 kopes qui donnent ordinairement de 12 a 15 tchetvertes (sans compter les mauvaises années) cette proportion de bled est suffisante pour nourrir la famille pendant une année, la paille des petits bleds sert à la nourriture du menu bétail (s'il s'en trouve dans le menage) et la paille du bled d'automne pour le chauffage.

Outre cela, chaque famille a sur sa terre un jardin potager où on cultive divers légumes et on plante une suffisante quantité de pommes de terre qui sont employées pour la nourriture quotidienne; On séme aussi du chanvre dont presque chaque famille tisse de la toile pour le besoin de la famille.

Presque chaque famille entretient plusieurs porcs qui leur donne de la viande et du lard pour l'usage domestique, il y en a qui tiennent plusieurs vaches et des moutons dont ils ont du lait, du beurre, de la laine &c.

Pour satisfaire les autres besoins de la vie, chaque famille cherche quelque industrie, par exemple: le père de famille au tems de la moisson, après l'avoir terminée pour lui envoye ses enfans aider à la recolte des voisins pour y

Примърныи расщетъ
жизненныхъ средствъ приходящихся на крестьянское семейство.

Крестьянское пѣшее хозайство имѣетъ въ своемъ пользованiю пахатной земли въ 3хъ смѣнахъ примѣрно 4½ десятины, изъ коей ежегодно засѣваетъ полторы десятины, озимаго а полторы [illegible] яровымъ хлѣбомъ коего получаетъ изъ средняго урожая съ этого засѣва отъ 20 до 24 копенъ дающихъ среднего пропорцiею отъ 12 до 15 четвертей хлѣба (исключая неурожайные годы). Это количество хлѣба бываетъ достаточнымъ на годовое прокормленiе семейства. Солома же яровая служитъ пищею для домашняго мелкаго скота (если таковый имѣется въ семъ хозяйствѣ) и озимая употребляется на отопленiе.

Кромѣ сего, каждое семейство имѣетъ при усадьбѣ огородъ на которомъ кромѣ разныхъ огородныхъ растѣнiй садятся достаточное количество картофеля, который служитъ ежедневною пищею а засѣвается конопля для пенькы изъ которой почти каждое семейство выдѣлываетъ холстъ на домашнее употребленiе.

Почти каждое хозяйство содержитъ нѣсколько штукъ свиней изъ коихъ имѣетъ мясо и сало на домашнее употребленiе. нѣкоторые же содержатъ коровъ и овецъ которые доставляютъ имъ молоко масло шерсть и прочее.

На удовлетворенiе прочихъ необходимыхъ потребностей жизни, каждое семейство промышляетъ всѣ возможными средствами, а именно отецъ семейства

pour y gagner du bled qu'ils reçoivent en une quantité convenue pour chaque gerbe et qu'ils vendent ensuite; puis au tems où on est libre des travaux des champs, une partie de la famille se rend dans les fabriques les plus voisines et y travaille à un prix fixé jusqu'à ce qu'ils ayent amassé assez d'argent necessaires pour satisfaire leurs besoins qui sont les suivans:

Dépenses annuelles absolument nécessaires pour une famille composée de sept individus.

Pour le sel — 2 roub. argt.
Le poisson pour les carêmes de Noël, de Pâques et l'Epiphanie — 1
Eau de vie pour les fêtes et diverses circonstances imprévues, comme par exemple: Baptêmes, Enterremens &c. — 4
Les ustensiles de cuisine ou vaisselle domestique &c. — 50 cop
Instrumens de ménage savoir:
Hache — 50
Faulx — 50
Couteau — 10
Pèle et Pioche — 25
Pour les champs à travailler, chaque maison paye la taille — 3
goudron et poix — 50
Impositions de la couronne, autres impôts ou droits sur chaque famille (à pied) sans sans boeufs, ni chevaux — 6
Au prêtre, pour la communion comptant trois kopecks et demi par individu pour 7 — 24 ½
total 16 roub. 59 k. ½

Dépenses pour l'habillement.
comparaison.

L'habillement des hommes pour les jours de travail coute communément par an, de 5 à 6 roubles — 6
Outre cela l'habillement des dimanches, savoir une pelisse coutant 5 roubles argt, un surtout (свитка) 4 roub. et servant de 2 à 3 ans et comptant pour chaque année — 3
Pour les femmes l'habillement coutera — 9
Total — 18 roubles argt.

Во время жатвы, по уборкѣ собственнаго хлѣба посѣляетъ зарабатываютъ хлѣбъ за снопъ на господскихъ ланахъ, который послѣ продается, а во время свободное отъ полевыхъ работъ часть рабочаго семейства отправляется на ближайшие заводы и работаетъ тамъ за условленную плату, пока не заработаетъ количество денегъ нужнаго на удовлетворение необходимѣйшихъ потребностей кои суть слѣдующие:

Годовые необходимые издержки на семейство состоящие изъ 7ми душъ.

на соль — до 2хъ р. сер.
за рыбу въ сочельникъ праздниковъ Р. Христова и Богоявления — 1
на водку для праздниковъ кромѣ непредвидимыхъ случаевъ какъ то крестьбинъ, похоронъ, и т. — 4
на разную домашнюю посуду — 50 коп.
на хозяйственные снаряды какъ то: — 50
топоръ — 50
коса — 10
ножъ
заступъ и свила — 25
за обработку поля платитъ тягловымъ хозяевамъ — 3
на деготь и смолу — 50
за уплату государственныхъ податей и разныхъ повинностей, пѣшее семейство платитъ — 6
священнику за исповѣдь по 3½ копейки съ души, за 7 душъ, кромѣ другихъ случаевъ — 24½
итого — 16 - 59½

Примѣрные издержки по одежду.

Повседневная одежда рабочаго мужчины стоитъ въ годъ примѣрно отъ 5 до 6
кромѣ того праздничная одежда а именно: кожухъ (шуба) стоющій 5 руб. с., свита 4 руб. служащая на 2, иногда на 3 года.
выноситъ въ годъ — 3
итого — 9 руб.
на взрослую женщину выйдетъ тоже до — 9
итого — 18 руб. с.

Principales occupations des paysans.

Agriculture, Jardinages et diverses industries.

Les paysans les plus aisés qui ont des bêtes de somme, des chevaux ou des bœufs font des arrangemens avec le gouvernement ou les commerçants pour le transport de divers matériaux ou de fardeaux, ou bien se rendent avec leurs produits à Odessa, à Kherson, à Nicolaew et d'autres villes. Beaucoup d'entre eux, chaque année font le voyage de Crimée ou du Don pour y aller chercher du sel et du poisson qu'ils revendent après leur retour dans la contrée. D'autres vont vendre dans les villes voisines et les bourgs leurs légumes potagers, tels que: Pommes de terre, Choux, Betteraves, &c.

Ceux qui habitent les bords du Dnieper et du Pripett, transportent par eau, du bois de chauffage, de batisse, du charbon, du bled à Kiew, Krementchouk et d'autres villes. Beaucoup d'entr'eux, hommes et femmes particulièrement des districts de Radomysl et d'Ovroutch se rendent chaque année au tems de la moisson dans divers lieux du gouvernement de Kiew, où le bled croît en abondance et y gagnent du pain en aidant à la recolte et recevant la 4e ou la 5e gerbe. De retour en Automne, ils vont travailler dans les fabriques de papier, de verre ou d'autres, ou bien ils vont chercher de l'ouvrage dans les villes les plus voisines.

Главнѣйшія занятія крестьянъ.

Хлѣбопашество, Огородничество и разные сельскіе промыслы.

Зажиточные крестьяне имѣющіе рабочій скотъ или лошадей, занимаются разнаго рода транспортаціи, подряжаются отъ Правительства и купечества для перевоза разныхъ матеріаловъ и тяжестей, или отправляются съ собственными продуктами въ Одессу, Херсонъ, Николаевъ и другіе города; Иные, ежегодно ѣздятъ въ Крымъ или на Донъ по соль и рыбу и эти продукты послѣ продаютъ въ ближайшихъ городахъ и мѣстечкахъ и въ своемъ околоткѣ. Другіе продаютъ огородные растенія какъ то: картофель, капусту, свеклу и прочее.

Живущіе на берегахъ Днѣпра и Припети доставляютъ водою строевой лѣсъ, дрова, уголья и хлѣбъ въ Кіевъ, Кременчугъ и другіе города; Многіе изъ нихъ мужчины и женщины, особенно изъ Радомысльскаго и Овручскаго уѣздовъ отправляются каждое лѣто во время жатвы въ разныя мѣста Кіевской Губерніи изобилующія хлѣбомъ и зарабатываютъ хлѣбъ помогая жать четвертый или пятый снопъ и возвратившись осенью нанимаются на работу въ сосѣдственныхъ заводахъ бумажныхъ стеклянныхъ и другихъ или же идутъ въ ближайшіе города искать работъ.

Occupations des paysans

Dans les villages, il y a des charpentiers, scieurs de bois, faiseurs de roues, forgerons, Menuisiers, Tonnelliers, Meuniers, Tailleurs, Tisserands, Bottiers, Potiers et Pêcheurs.

Dans le district de Radomysl, il y a des paysans des domaines impériaux et des particuliers qui font du goudron, de la poix et du charbon, qui façonnent des planches pour les tonneaux, des planchettes pour les toits (Drlanitzi et Gonti) scient des planches, &c. Il y a des fondeurs de fer et des verriers. Un assez grand nombre s'occupent des abeilles, ayant leurs ruches près de leurs maisons ou les établissant au sommet des sapins dans les forêts.

Dans quelques lieux du Gouvernement de Kiew, il y a en ~~assez~~ grande quantité des Muriers, Morus nigra, et les paysans des domaines impériaux, ainsi que d'autres ~~ont~~ des Muriers dans leurs jardins et élèvent des vers-à-soie, les femmes ~~en~~ tissent des étoffes de cette soie dont elles fabriquent des bonnets ou béguins pour se coiffer. Le palais des domaines impériaux a fait construire une manganerie, dans le district de Kiew près du village de Tcherniakow et du bourg de Tripolé qui est maintenant sous la direction du Conseiller de Cour Monsieur Tchijow. Il y a aussi des muriers dans les villages de Joukowsi, Vichgorod et Bougaewka, en assez grande quantité.

Занятія крестьянъ.

Въ селахъ находятся: плотники, пильщики, колесники, кузнецы, столяры, бондари, мельники, портные, ткачи, сапожники, гончары и рыбаки.

Въ Радомысльскомъ уѣздѣ нѣкоторые государственные и помѣщичьи крестьяне занимаются выдѣлкою смолы, дегтю и уголья, выдѣлываютъ клепки для бочекъ, драницы, гонту и лубки для сита, пилятъ дерево въ нѣкоторыхъ мѣстахъ. Здѣсь тоже находятся рудники и гутники выдѣлывающіе желѣзо и стекло, при семъ нѣкоторые изъ нихъ занимаются пчеловодствомъ устанавливая свои пасѣки или въ обыкновенныхъ ульяхъ или въ бортяхъ на верху сосенъ.

Въ нѣкоторыхъ мѣстахъ Кіевской Губерніи разведены въ значительномъ количествѣ шелковичные деревья, Morus nigra; Государственные же крестьяне имѣющіе въ садахъ своихъ эти деревья разводятъ шелковичныхъ червей и женщины ихъ вырабатываютъ матеріи изъ которыхъ дѣлаютъ чепцы называемые у нихъ: шовковыми очипками. Палата Государственныхъ Имуществъ завела шелковичныхъ червей въ Кіевскомъ уѣздѣ близъ селенія Черняхова, въ Жуковцахъ, Вышгородѣ и Бугаевкѣ, тоже имѣется много годныхъ для сего деревьевъ. Этотъ заводъ нынѣ находится подъ руководствомъ Господина Надворнаго Совѣтника Чижова.

Divertissemens populaires

Fêtes chez les paysans, Jeux des hommes et des enfans, Danses et Musique.

Les paysans de ce gouvernement, généralement n'aiment pas les jeux et les divertissemens en usage dans d'autres lieux. Leur plus grande satisfaction est le repos ou l'ivrognerie.

Les jours de fêtes après le dîner ils se rendent au cabaret du village pour tout le reste de la journée. Il s'y trouve presque toujours des musiciens dont l'orchestre est composé de deux violons, une cymbale et un tambour de basque. L'hiver ils jouent dans le cabaret et l'été devant la porte. Les musiciens après avoir reçu quelques kopeks des garçons et des filles, dansent chacuns à leur tour, mais à part. Les paysans plus agés remplissent le cabaret, fument et boivent ou chantent. Ceux qui n'y vont pas, hommes et femmes restent surtout au printems, en été, quelquefois l'hiver assis à terre devant leurs chaumières, pendant plusieurs heures et souvent sans proférer une seule parole, tandis que les petits garçons et les petites filles jouent à divers jeux nommés le Roi et le Tzigan, les corbeaux et les oies, &c.

L'hiver, quand il y a de la neige, les petits garçons

Народныя увеселенія

Простонародные праздники, Игры взрослыхъ и дѣтскія, пляски и музыка

Крестьяне сей Губерніи вообще не любятъ игръ и увеселеній принятыхъ въ обыкновеніе въ другихъ мѣстахъ. Самое большее ихъ удовольствіе есть быть въ бездѣйствіи или пьянствовать.

Въ праздничные дни они послѣ обѣда, собираются въ корчмѣ гдѣ проводятъ почти цѣлый день. Между ними всегда есть музыканты образующіе оркестръ состоящій изъ двухъ скрипокъ, цимбалъ, и решета, зимою въ корчмѣ а лѣтнее время передъ корчмой. Эти музыканты получивъ по нѣскольку грошей отъ парней и дѣвокъ играютъ имъ разные народные танцы и заплатившіе за это парни и дѣвки поочередно пляшутъ большею частію по одиночкѣ. Старшіе наполняютъ корчму пьютъ и поютъ. Тѣ которые не бываютъ въ корчмѣ, мущины и женщины особенно въ весеннее и лѣтнее время садятся на землѣ передъ избою и просиживаютъ по нѣскольку часовъ въ совершенномъ бездѣйствіи, не занимаясь даже разговоромъ, только мальчишки и дѣвушки рѣзвятся передъ ними играя въ разныя игры какъ въ короля и цыгана, Крещики, Ворона и Гусей или въ Шишика.

Зимою когда есть снѣгъ, Мальчики и дѣвушки.

et les petites filles, la plupart du tems a demi vêtues et presque nuds, se rassemblent sur une mon-tagne, et sur de petits traineaux se font glisser en bas.

большею частію полуодѣтые и почти вовсе собираются на горку и на маленькихъ санкахъ спускаются внизъ.

IV.

Particularités sur l'état social des paysans.

L'administration des bourgs ou villages est dirigée par les anciens (Starchini) ou les députés (Viborni) ils jugent les altercations qui surviennent et donnent leurs opinions.

On rassemble, deux fois par année dans chaque commune l'argent pour payer les impôts impériaux et d'autres tailles de la couronne; mais quoique les impôts impériaux, d'après ce qui a été établi par le gouvernement doivent être exigés de chaque individu inscrit dans la révision, cela eût été par beaucoup de circonstances très à charge aux paysans, c'est pourquoi d'après les mesures prises par l'administration des villages, on exige les impôts de chaque famille ou de chaque communauté des maîtres de maison, ayant d'ailleurs égard à leur situation. Ainsi une famille, sans bestiaux (à pied) paye la moitié de la taille et le paysan qui n'a pas de terre paye seulement la 3e partie de ce que paye celui qui n'a pas de bestiaux et qui a de la terre.

Les paysans portent le plus généralement le nom de leurs ancêtres, mais il y en a qui reçoivent quelquefois de nouveaux noms, soit par des facéties, quelques faits remarquables, des distinctions corporelles, des défauts ou des qualités et il en résulte qu'avec le tems les noms des familles se changent.

D'après la coutume ordinaire, les parens ont le droit de suivre leur volonté dans le partage de leur avoir entre les fils et relativement à la dot des filles, mais ils ont en général de la préférence pour les fils.

IV.

Особенности общественнаго быта крестьянъ.

Въ общественномъ порядкѣ и устройствѣ мѣстныя правленія состоятъ изъ управляющихъ сельскихъ старшинъ или выборныхъ кои наблюдаютъ возникшіе споры и полагаютъ на то свои рѣшенія.

Собираются въ обществѣ деньги два раза въ годъ на уплату Государственныхъ податей и прочихъ казенныхъ сборовъ по раскладкѣ сельскаго управленія, хотя Государственныя подати по распоряженію правительства должны взыскиваться со всякой ревизской души, но это было бы по многимъ причинамъ для крестьянъ обременительнымъ, а потому раскладка податей въ сельскомъ обществѣ дѣлается на семейства или разряды хозяевъ, смотря по состоянію ихъ и такъ пѣшій дворъ платитъ въ половину меньше противъ тяглащаго, а бобыль не имѣющій въ своемъ пользованіи земли, платитъ только одну третью часть того что платитъ дворъ пѣшій.

Крестьяне въ обществахъ носятъ прозванія большею частію своихъ предковъ, но нѣкоторые изъ нихъ получаютъ отъ общества новыя прозванія по насмѣшкѣ, съ поводу какой нибудь продѣлки или особенной наружности или качества и это послѣднее часто замѣняетъ современемъ родовое прозваніе.

По обычаю принятому въ обществахъ, родители

Particularités sur l'état social.

Les paysans qui ont plus ou moins de bêtes de somme
outre ceux nécessaires au labourage prennent diverses
industries, les uns, comme il a déjà été dit, font le vo-
yage de Crimée, d'autres vont au Don pour y acheter
du sel et du poisson et ceux qui n'ont pas de bêtes de
somme s'engagent dans les fabriques de papier de
sucre ou d'autres du voisinage, quelques-uns sont
charpentiers. Dans les districts d'Ovroutch et de Ra-
domysl; les paysans qui demeurent dans le voisina-
ge des forêts et dont le sol est sablonneux et stérile
fabriquent de la poix du goudron, du charbon et
préparent divers matériaux avec le bois des forêts.
Au tems des moissons, ils se transportent dans les
districts méridionaux du gouvernement de Kiew, où
presque toujours il y a de bonnes récoltes, ils aident
à la moisson et reçoivent pour leur travail la 4e ou
la 5e gerbe; de cette manière ils amassent une
quantité de bled suffisante pour vivre.

Ceux qui vivent sur les bords des rivières Pripett et
Dnieper s'engagent sur les barques qui vont à Kiew,
à Krementchoux, Ekatérinoslaw ou d'autres villes
et y transportent par eau divers matériaux des
forêts, ou d'autres objets.

Звѣтъ особенности общественнаго
при раздѣлѣ имѣнія между сыновьями и видная
приданаго преимущественно надѣляютъ сыновей

Крестьяне въ селеніяхъ и деревняхъ имѣющіе
достаточное количество рабочаго скота кро-
мѣ земледѣльства занимаются промыслами
нѣкоторые изъ нихъ отправляются въ Крымъ
или на Донъ по соль и рыбу, а не имѣющіе ско-
та нанимаются въ сахарныхъ, бумажныхъ
и другихъ заводахъ въ сосѣдствѣ находящихся.
Нѣкоторые же занимаются плотническою
работою. Крестьяне Овруцкаго и Радомысль-
скаго уѣздовъ живущіе въ лѣсахъ на землѣ
песчаной и безплодной, занимаются выдѣлкою
смолы, дегтю, угля и другихъ разныхъ лѣсныхъ
матеріяловъ а во время жатвы, они почти цѣ-
лыми семействами отправляются въ ю-
жную часть Кіевской губерніи гдѣ почти
всегда бываетъ урожай, помогаютъ собирать
съ поля хлѣбъ за 4-й или 5-й снопъ и такимъ
образомъ заработываютъ себѣ хлѣбъ за ко-
торымъ могутъ прожить большую часть
года.

Живущіе надъ рѣк. Припятью и Днѣпромъ на-
нимаются на байдаки идущіе въ Кіевъ,
Кременчугъ, Екатеринославъ и другіе города
или сплавливаютъ плоты и другіе лѣсные
матеріялы.

V.

Des facultés intellectuelles, du moral et de la civilisation des paysans.

Les paysans du gouvernement de Kiew, sont en général d'un caractère paisible et se font remarquer souvent par leur bonhomie, il y a rarement des malfaiteurs parmi eux; les routes sont sûres partout et on n'entend guères parler de meurtres ou de vols; fréquemment on rencontre des paysans qui ont du jugement et de la logique. Leur seul défaut chez beaucoup d'entre eux est un penchant à la paresse et à l'ivrognerie. Au reste ils sont généralement pieux, n'aiment pas le déréglement et sont hospitaliers; on trouve toujours chez eux, le pain et sel qui est offert cordialement à chaque hôte. ils ne sont point railleurs et n'ont point de dictons ou de sobriquets injurieux pour leurs voisins. Le labeur journalier qu'exige la culture des champs, et d'autres travaux ruraux agissent sur leur moral comme sur tous les gens de peine, qui se livrent à de rudes métiers, aussi en général ils pensent peu et les peines morales si cuisantes chez les classes plus élevées leur sont tout à fait inconnues, car leurs désirs sont très bornés. Communément, ils sont peu sensibles et leurs chagrins durent peu. La perte de ceux qui leur sont chers ne les afflige pas longtems, ils sont également

V.

Умственныя нравственныя способности и образованіе крестьянъ.

Поселяне Кіевской губерніи вообще суть смирнаго характера добродушны; между ними очень рѣдко встрѣчаются злодѣи, дороги у нихъ вездѣ безопасны и рѣдко слышны здѣсь смертоубійство или воровства. Многіе изъ нихъ суть здраваго разсудка и съ логикой, одинъ только порокъ есть во многихъ изъ нихъ, это склонность къ лѣности и пьянству; впрочемъ вообще суть набожны, и не любятъ разврата, доброжелательны, гостепріимны; у нихъ всегда находится на столѣ хлѣбъ и соль предлагаемыя ими всякому посѣщающему, не насмѣшливы и не имѣютъ обидныхъ и насмѣшливыхъ поговорокъ на щетъ своихъ сосѣдей. Повседневныя труды, при воздѣлываніи полей и другихъ сельскихъ занятіяхъ дѣйствуютъ на ихъ нравственность, такъ какъ и на всѣхъ рукодѣльниковъ, а вообще физически трудящихся. Они вообще мало думаютъ и мучительныя страсти терзающія людей высшаго сословія имъ совершенно чужды. Желанія ихъ весьма ограниченны; при томъ вообще они мало чувствительны, печали ихъ не продолжительны, потеря родныхъ или близкихъ сердцу удручаетъ ихъ не

peu sensibles aux maux d'autrui, et malgré leurs travaux qui se renouvellent sans cesse, leur état de dénuement et toutes sortes de privations, ils parviennent souvent ~~[illegible]~~ jusqu'à un grand age.

Parmi les paysans du gouvernement de Kiew, il y en a peu qui savent lire et écrire, Il n'y a d'écoles presque nulle part, si ce n'est dans les biens des domaines impériaux. Dans chaque commune il y a une école établie pour les enfans des paysans de l'un et de l'autre sexe dans lesquelles il y a de 20 à 50 élèves; on leur enseigne la grammaire, l'arithmétique et le catéchisme. Dans les villages du gouvernement de Kiew, il n'y a point de raskolniks.

Il n'est pas hors de propos de faire mention ici des prêtres des villages, à cause de leur influence sur le moral des paysans et parcequ'ils peuvent beaucoup contribuer à les éclairer et à améliorer leur existence.

Personne plus que le prêtre n'est en rapport avec les habitans d'un village. Chaque individu lui est connu, car son sacerdoce l'introduit journellement dans les familles et sans lui, on ne peut naître, se marier, ni mourir. il préside aux actes les plus solennels de la vie et il est en rapport avec l'homme depuis sa naissance jusqu'à sa mort.

Le prêtre donne le premier signe de chrétien à l'enfant qui vient de naître; il consacre les époux et pour leur donner à comprendre que dans leur union, ils doivent

долго, они тоже редко сострадательны къ чужимъ не счастiямъ, почему не смотря на безпрерывные труды не редко даже при недостаткахъ и всякаго рода лишенiяхъ они часто доживаютъ до глубокой старости.

Между крестьянами Кiевской Губернiи вообще есть очень мало грамотныхъ и школъ почти нѣтъ только въ государственныхъ имуществахъ въ каждомъ обществѣ, учреждены школы для крестьянскихъ дѣтей обоего пола, въ коей бываетъ отъ 30 до 50 учениковъ, ихъ обучаютъ: руской грамматики, арифметики и катехизма. Между крестьянами сей Губернiи, раскольниковъ вовсе нѣтъ.

При семъ кстати упомянуть о сельскихъ священникахъ смотря на влiянiе какое они имеютъ на нравственность крестьянъ равно какъ на улучшенiе ихъ быта.

Кто находится въ большемъ сношенiи съ жителями деревень какъ не приходской священникъ. Каждое лице ему извѣстно, санъ священика приводитъ его во всякое семейство, онъ присудствуетъ при самыхъ торжественныхъ актахъ жизни и начиная отъ рожденiя до смерти, прихожанъ священникъ въ безпрестанномъ съ ними сношенiи.

Священникъ подаетъ первый знакъ христiанства родившемуся младенцу, онъ посвящаетъ супружество и для того что бы дать супругамъ

suivre les voies de la religion, il les guide après leur avoir joint les mains, dans la marche sainte qu'il leur fait faire autour de l'autel; enfin le prêtre apportera au mourant les dernières consolations à l'heure suprême, il conduira le triste cercueil au champ du repos, en adressant au ciel, les prières d'usage et pour tempérer la douleur des parens et des amis qui suivent le défunt jusqu'à sa dernière demeure, à chaque lieu où s'arrêtera le convoi funèbre, il fera entendre les paroles consolantes des saintes écritures.

Rentré dans son humble presbitère, son devoir est d'être toujours prêt à se rendre où l'on réclame ses secours, il faut que sa porte reste ouverte à toute heure, que son baton soit sous sa main et sa lampe prête à être allumée. Pour le prêtre, il n'y a ni distance, ni saison, ni pluie, ni neige, il faut marcher sans tarder et se rendre là où on l'appelle, aussi mérite-t-il le titre de père que lui donne chaque habitant, surtout, si comme un bon pasteur il prodigue des consolations à ses ouailles, compatit à leurs maux, leur apprend à supporter les misères humaines à l'aide de la religion du Christ dont il est le ministre. L'éloquence lui est superflue, il n'a qu'à ouvrir et lire. chaque verset de l'évangile qui a civilisé le monde est un précepte de philantropie et de toute amélioration des hommes; mais pour ceux dont l'entendement est peu développé et qui ne comprendroient pas ses paroles l'exemple des vertus chrétiennes qu'il leur donnera sera suffisant.

почувствовать что въ семъ союзѣ они должны поступать по пути закона Божія, связавши ихъ руки онъ обводитъ супруговъ при олтарѣ вокругъ налоя. Наконецъ въ роковой часъ смерти, онъ приноситъ умирающему послѣднюю отраду. Потомъ онъ провождаетъ печальный гробъ въ обитель вѣчности, вознося небу обычныя молитвы а для облегченія печали родственниковъ и друзей сопровождающихъ покойника до вѣчнаго жилища, на всякомъ мѣстѣ гдѣ останавливается погребальное шествіе онъ произнеситъ почерпнутые изъ Евангелія утѣшительныя слова.

Обязанность священника быть всегда тамъ, гдѣ потребуютъ его помощи. Дверь его никогда не должна затворяться, посохъ въ рукѣ и лампа готовая къ зажженію. Для священника нѣтъ ни пространства, ни времени года, ни дождя, ни снѣгу. Онъ спѣшитъ туда куда обязанность его призываетъ, и по этому онъ вполнѣ достоенъ имени отца, какимъ именемъ называютъ его прихожане, тѣмъ паче когда подобно доброму пастырю онъ утѣшаетъ своихъ прихожанъ, сожалѣетъ о ихъ несчастіяхъ, научаетъ ихъ переносить скорби житейскія, при помощи Христіянской религіи, которой онъ естъ проповѣдникомъ. Ему не нужно краснорѣчія, достаточно только развернуть книгу и читать; всякая статья изъ Евангелія, которая просвѣтила міръ есть филантропическое наставленіе, служащее къ улучшенію быта человѣческаго и для тѣхъ людей до понятій которыхъ слова сіи не доступны, поданный пасты-

Mais les fonctions du prêtre ne se bornent pas au seuil de son église et à l'exercice de son sacerdoce, lorsqu'il a accompli ses devoirs spirituels, pour lui commence une autre tâche, il doit veiller à la morale des habitans parmi lesquels étant ordinairement le seul lettré, ce n'est que de lui qu'ils peuvent recevoir des instructions et souvent il lui faut emprunter leur langage pour leur donner des préceptes qu'il doit encore mettre à la portée de l'intelligence de ces gens simples; car, c'est à lui qu'appartient la reconciliation des ennemis, le rétablissement de la paix dans les familles, et par ses conseils, il peut éteindre les mésintelligences et les haines d'où naissent quelquefois les crimes qui heureusement sont rares dans ces contrées.

Enfin, dans les villages où il y a des écoles, elles sont toujours sous la surveillance des prêtres dont quelques-uns même se sont voués à l'enseignement et j'ai vu avec satisfaction que la plupart ont beaucoup de succès. Le progrès de leurs écoliers et écolières, quoiqu'encore très jeunes, sont souvent étonnans, surtout dans un age si tendre, ainsi que j'ai eu lieu de l'observer dans les examens auxquels j'ai assisté.

Cependant il seroit encore à désirer, qu'à tant de devoirs, le prêtre puisse joindre la possibilité d'apporter quelquefois des secours médicaux aux malades en danger, près desquels il est appellé, surtout dans les villages éloignés des bourgs et des villes où les médecins manquent; en conséquence, il faudrait qu'il posséda quelques connaissances hygiéniques et médicales, vu que chaque jour il est appellé près de patients dont la maladie, la plupart du tems est abandonnée à la nature, quand des conseils salutaires et quelques médicamens simples pourroient guérir ou au moins soulager. Fréquemment aussi, il pourroit préserver par des conseils d'hygiène

ретъ примѣръ Христіанскихъ добродѣтелей достаточно.

Но обязанности священника не кончаются на этомъ [redacted], онъ выполняя духовныя требы долженъ бодрствовать надъ поведеніемъ жителей между которыми онъ по большей части одинъ просвѣщенный человѣкъ, отъ него сколько посему столько и по сану на нёмъ лежащему, они могутъ получать наставленія и онъ часто принужденъ заимствовать ихъ языкъ что бы поданныя имъ [redacted] правоученія были удопонятны простому народу. Онъ примиряетъ враговъ своими совѣтами, возстановляетъ спокойствіе въ семействахъ, уничтожаетъ между прихожанами неудовольствія и ненависть отъ которыхъ возникаютъ преступленія.

Наконецъ въ деревняхъ гдѣ есть училища которыя всегда подъ надзоромъ священника, нѣкоторые священники совершенно преданы воспитанію дѣтей, и я видѣлъ съ большимъ удовольствіемъ что ученики и ученицы ихъ весьма много успѣваютъ, не смотря на молодость ихъ о чемъ я хорошо могъ удостовѣриться присутствуя при ихъ испытаніи. Все сказанное достаточно убѣждаетъ какое средство представляется каждому священнику при всѣхъ ихъ занятахъ подавать, если бы онъ имѣлъ возможность, медицинскія пособія больнымъ а наиболѣе въ деревняхъ отдаленныхъ отъ города гдѣ нѣтъ лекарей, и жители оставлены на леченіе одной натуры. По этому было бы величайшая польза если бы священники имѣли нѣкоторыя медицинскія и гигіеническія познанія, тѣмъ болѣе еще потому что священникъ какъ врачъ духовный по обряду вѣры для исполненія Крестьянскихъ требъ непремѣнно призывается къ каждому опасно больному, онъ могъ бы одними полезными наставленіями

les épidémies, diminuer la contagion et le nombre des malades par exemple: combien d'enfans seroient conservés à la vie, s'il pouvait persuader aux mères de ne pas allaiter leurs nourrissons plus qu'il n'est nécessaire; combien de maux pourroit-il prévenir en faisant comprendre aux habitans qu'il ne faut pas croire aux charlatans de toutes sortes auxquels les paysans ont souvent une aveugle confiance, qui au lieu de les guérir ne savent qu'empirer leurs maladies, et surtout démontrer à ces gens simples qu'il y a de l'absurdité dans la croyance à des paroles magiques (cheptanie) par lesquelles, dans presque tous les villages, des vieilles femmes prétendent guérir les maladies. Il en est de même des prétendus sortilèges auxquels les villageois attribuent leurs maux.

Mais c'est surtout contre l'ivrognerie qui dégrade l'homme en l'abrutissant, le fait tomber dans la misère lui et sa famille, ruine sa santé et le conduit souvent au tombeau, c'est, surtout, dis-je, contre ce vice que l'autorité n'a pu que très peu diminuer, que les prêtres devroient employer tous les moyens de persuasion que leur suggèrent les désordres et les maux qui en résultent, ou au moins user de leur pouvoir pour empêcher les jeunes-gens de contracter cette funeste habitude. Comme c'est particulièrement à l'occasion des fêtes de l'église, des baptêmes, des noces et même des enterremens que les paysans s'enivrent, les prêtres devroient leur démontrer qu'il est contraire à la religion de profaner ces jours solemnels par l'ivresse. Cependant, quand malheureusement, comme cela se rencontre

умственныя и нравственныя

и какими либо лѣкарствами излѣчивать и облегчать многія болѣзни. Ещё такъ же, священникъ могъ бы предупредить игіеническими совѣтами эпидеміи и болѣзни и уменьшить заразы, на примѣръ: сколько дѣтей сохранилось бы въ живыхъ если бы священники могли внушать матерямъ не кормить дѣтей своихъ далѣе чѣмъ слѣдуетъ; сколько они отвратили бѣдствій внушая жителямъ не вѣрить знахорямъ, шарлатанамъ разнаго рода, которымъ крестьяне весьма часто слѣпо вѣрятъ и ~~которые~~ которые вмѣсто излѣченія увеличиваютъ болѣзнь. При томъ, объяснить жителямъ какъ и слѣпо вѣрить магическимъ словамъ шептамъ посредствомъ которыхъ почти во всякой деревнѣ старыя бабы будто бы лѣчатъ болѣзни, какъ равно вѣровать волшебствамъ которымъ крестьяне приписываютъ свои болѣзни.

Сверхъ того священники должны обращать наиболѣе вниманія на пьянство которое уничтожая человѣка до степени звѣрства, увлекаетъ его вмѣстѣ съ семействомъ въ нищету, губитъ здоровье и влечетъ его къ гробу, имъ однимъ наиболѣе есть средство отвращать таковое, ибо всѣ усилія объ этомъ правительства не столько успѣшны. Священники должны употреблять всѣ возможныя убѣжденія и свою власть чтобы воспретить молодымъ людямъ имѣть сію пагубную привычку, которая къ крайнему сожалѣнію заражается большею частію на церковныхъ праздникахъ а также крестьянскихъ свадьбахъ, и похоронахъ, когда крестьяне наиболѣе пьянствуютъ. Священники должны имъ доказать какъ они пьянствомъ оскверняютъ торжества дней. Къ несчастію если бы,

des facultés intellectuelles.

quelquefois, les prêtres sont eux-mêmes adonnés à ce vice, quel droit, ont-ils de prêcher la tempérance? car ils perdent la vénération qu'inspire leur saint ministère et ils deviennent indignes de leur sacerdoce; mais, ce qui est pis encore, c'est que leur exemple devient contagieux et on observe que dans les villages où le prêtre est intempérant, là, on rencontre plus d'ivrognes et la plupart de ces prêtres exigent pour l'exercice de leur sacerdoce des rétributions onéreuses même des plus pauvres paysans.

Les paysans sont très attachés à leurs pénates et de leurs discours on peut concevoir qu'ils ne voudraient pas quitter le village qui les a vus naître pour des avantages qu'ils trouveroient ailleurs; aussi beaucoup de ceux qui ont été appellés à la défense de la patrie, après 25 années de service reviennent presque toujours se reposer sous le toit paternel, même ceux qui par leur bravoure et leur courage, ayant reçu un avancement mérité et des récompenses pourroient vivre avec aisance dans tel lieu qu'ils auroient choisi. Ceux-là même s'empressent de revenir terminer leurs jours sous le toit où ils prirent naissance ou au moins parmi leurs parens et leurs anciennes connaissances et pour en donner un exemple, je citerai l'histoire d'un de ces vétérans que j'ai connu personnellement.

умственныя и нравственныя

хотя рѣдко, въ мѣстахъ удаленныхъ отъ надзора бывшаго духовенства такие священники которые сами предаются сему пороку. Какое право имѣютъ они проповѣдывать умѣренность, но что всего хуже это то что примѣръ дѣлается заразительнымъ и что въ тѣхъ мѣстахъ гдѣ священники не трезваго поведения встрѣчается болѣе пьяницъ изъ прихо- прихожанъ, и большая часть таковыхъ священниковъ требуютъ за исполнение христіанскихъ требъ платы непомѣрной съ самыхъ бѣдныхъ крестьянъ.

Крестьяне весьма привязаны къ мѣсту своего рождения и изъ разговоровъ ихъ, замѣчать можно что они не оставили бы сёлъ своихъ для никакихъ видовъ и корыстей, и тѣ изъ нихъ которыхъ отечество позвало на защиту, послѣ двадцати пяти лѣтняго странствования почти вся возвращаются отдохнуть подъ родную кровлю, даже такие которые, за храбрость и мужество получили нѣкоторую степень достоинства, награды и были въ состоянии жить выгодно гдѣ бы не пожелали, спѣшатъ возвратится на родину провести послѣдние дни жизни подъ родною кровлею, или по крайней мѣрѣ между родными и старыми знакомыми. Въ доказательство многихъ подобныхъ примѣровъ я помѣщаю ниже разсказъ одного изъ такихъ ветерановъ котораго я зналъ лично.

Histoire

d'un ancien militaire caractérisant son attachement à ses pénates et à sa famille.

Pour démontrer combien les habitans de ces contrées sont attachés aux lieux qui les virent naître, je crois ne pas devoir passer sous silence l'anecdote suivante:

Lorsque je dus parcourir tout le gouvernement de Kiew pour en établir la topographie en 1846, en passant par le Hameau de Sosnowka, appartenant à la commune de Néprix, district de Vassilkow, je rencontrai, à mon arrivée, un officier réformé qui s'empressa de m'offrir l'hospitalité: c'étoit un homme d'une cinquantaine d'années, grand, maigre et pâle, cheveux et moustaches noires, vêtu d'un surtout militaire boutonné, propre. Ses manières et son langage annonçoient qu'il avoit l'usage du monde, il me conduisit à une chaumière en bois, blanche, avec des cheminées de briques, à travers un petit jardin planté symétriquement d'arbres fruitiers et entouré d'une haie tissée artistement. Le soin, la propreté et l'ordre que je remarquai autour de cette habitation si simple m'eussent fait deviner que c'étoit la demeure d'un militaire et me donna à l'instant une bonne opinion de celui à qui elle appartenoit, car j'avoue que je suis ennemi de la saleté et du désordre qui sont filles de la paresse.

J'entre dans une chambre bien blanchie éclairée par plusieurs fenêtres et outre quelques meubles simples il n'y avoit rien de remarquable, si ce n'étoit une sainte image, deux fusils turcs de prix, un sabre et un poignard élégant qui étoient pendus à la muraille

Расказъ

старинного служивца выражающій привязанность къ родинѣ и роднымъ.

Для доказательства сколько жители деревень привязаны къ мѣсту своего рожденія, мнѣ кажется что не излишнимъ будетъ разказать слѣдующій случай.

Во время моего проѣзда черезъ деревню Сосновку принадлежащую къ Веприковскому обществу въ уѣздѣ Васильковскомъ въ 1846 году, я былъ принятъ отставнымъ офицеромъ, который пригласилъ меня къ себѣ. Это былъ человѣкъ лѣтъ пятидесяти, высокого росту, худой, блѣденъ, съ черными волосами и усами, одѣтый въ военномъ весьма чистомъ сюртукѣ застегнутымъ на всѣ пуговицы; его обхожденіе и языкъ показывали знаніе свѣта. Онъ меня повелъ черезъ маленькой огородъ симметрически усаженной фруктовыми деревьями окруженный искусно оплетеннымъ заборомъ, въ свою деревянную выбѣленную хату съ кирпичными трубами. Опрятность, порядокъ и чистота окружавшіе это скромное жилище, заставили меня отгадать что оно принадлежало военному человѣку и подали мнѣ объ немъ хорошее мнѣніе; признаюсь что я врагъ нечистоты и безпорядка, дѣтей лѣни.

Я вхожу въ чисто выбѣленную, веселую комнату освѣщенную двумя окнами въ которой исключая нѣсколькихъ штукъ простой мебели, висѣли на стѣнѣ два турецкія дорогія ружья, сабля и красивый кинжалъ, у низу которыхъ привѣшено

une calotte rouge garnie de longs poils de laine noire
comme en portent le Tcherkess. Cette coeffure devoit avoir
été celle de ce militaire lorsqu'il servait, et ces belles armes
me faisoient comprendre qu'il avoit appartenu à l'armée
du Caucase, ainsi, après m'être assis, elles me donnèrent
un sujet de converzation, qu'il interrompit pour or-
donner de préparer le thé. Vous avez, lui dis-je fait
la guerre au Caucase, oui, me répondit-il, et j'ai fail-
li y périr, j'ai habité plusieurs années la ville de
Tiflise, mais, quoique je ne pouvais pas me plaindre
de mon sort, le mal du pays, le souvenir de ma femme
et de ma famille m'ont rappellé dans mon village
natal, car je suis né ici. Depuis quand êtes vous de re-
tour? lui demandai-je; depuis quatre ans- me répondit-il Combien
de tems avez vous servi.- ah, dit-il, Monsieur, mon his-
toire est longue et curieuse, je vous la raconterai si
vous le désirez, Je m'appelle Botchalenko, je suis né
sujet du conseiller de collège Kharlenski, ancien pro-
priétaire de ce village, je me mariai à seize ans à la
fille de la chaumière voisine, plus agée que moi de quel-
ques années, nous vivions aussi heureux que le com-
portait notre humble situation, mais nous n'avions
pas d'enfans. Cette circonstance probablement décida
de mon sort, car, en 1815, je fus désigné, dix huit mois
après mon mariage, par l'intendant, pour être donné
aux recrues et je fus adopté. je quittai ma famille, et
ma pauvre femme, je devins soldat, et le sort voulut
que par ma bonne conduite, j'eus le bonheur d'obtenir
la bienveillance d'un major du Régiment qui me fit
apprendre à lire et à écrire et en peu de tems je pus être
employé dans la chancellerie du colonel. Je me livrai
à la lecture des livres qui me tombaient sous la main
et dans lesquels je puisai quelque instruction dont j'étois

былъ красная черкеская шапка украшенная длин-
ною черною шерстяною кистью. Это была ве-
роятно домашная шапка сего служиваго. Всё
это служило доказательствомъ что онъ былъ на
Кавказѣ. Эты ружья послужали предметомъ
разговора, который прервалъ былъ приказані-
емъ наставить самоваръ. — Вы вероятно слу-
жили на Кавказѣ, сказалъ я ему. — Да, отвечалъ
онъ, и едва тамъ не погибъ; потомъ я жилъ не-
колько лѣтъ въ Тифлисѣ, и хотя я не могу жало-
ватся на свой жребій, однако же тоска по родинѣ,
воспоминанія о моей женѣ и о моемъ семействѣ
привлекали меня въ родимое село, потому что
я здешній уроженецъ. — Давно же вы возврати-
лись, спросилъ я его. — Уже четыре года. — Сколько
лѣтъ вы служили. — Ахъ, возразилъ онъ. Исто-
рія моей жизни длинна и занимательна, если
вы хотите, я вамъ ее разкажу. Меня ~~за~~
завутъ Бочаленко, я родился крестьяниномъ Колле-
жского советника Харленскаго бывшаго вла-
дельца сей деревни. Въ шестнадцати лѣтнемъ
возрастѣ я женился на дочери крестьянина
соседней хаты; она была старше меня несколь-
кими годами; мы жили такъ счастливо сколь-
ко позволяло униженное состояніе въ которомъ
мы родились, детей у насъ не было и это то возы-
мело влияніе на нашу судьбу. Въ 1815 году, 18 меся-
цевъ после моей свадьбы, управляющій имѣніемъ
назначилъ меня въ рекруты, я былъ принятъ
и оставивъ жену и семейство, я зделался солда-
томъ. Случай мнѣ благопріятствовалъ хорошимъ
поведеніемъ, я имелъ счастіе пріобрѣсть благосклон-

très avide; enfin je parvins à étendre mes connaissances dans l'art militaire. Il serait long de vous faire le récit de mes campagnes; mais, à la suite d'affaires sanglantes où ma conduite fut observée, je fus fait sous officier, puis, plus tard je passai officier, enfin sous-lieutenant, nous fumes ensuite envoyés au Caucase et en montant à l'assaut d'une redoute, l'ennemi lança un quartier de rocher qui me brisa la poitrine, me laissa pour mort et on ne me releva que le jour suivant; je fus porté aux ambulances où des soins particuliers et le talent d'un médecin militaire me rappellèrent à la vie contre tout espoir; mais je restai longtems dans un triste état et jusqu'aujourd'hui je suis valétudinaire; je fus donc forcé de demander ma retraite qui me fut accordée avec une pension de 800 roubles en assignats et le rang de lieutenant; j'e passai au service civil et j'obtins la charge de caissier dans la ville de Tifliz où je m'établis, j'y achetai un terrain, j'y batis une maison en pierres, j'y plantai un jardin et au bout de quelques années j'amassai quelque argent. Je ménais une vie tranquille et j'aurai joui d'une sorte de prospérité; si outre les douleurs qui me restaient de ma cruelle blessure, une autre souffrance, le mal du pays (la nostalgie) ne m'eut accablé; je me trouvais totalement étranger à ces contrées, le souvenir de mon pays de ma famille et surtout de ma femme, ne me quittait pas, je la savais dans une situation malheureuse, obligée de travailler pour vivre, et d'une autre part, comme depuis mon élévation au grade d'officier les lettres que j'avois écrites au pays étaient restées

местѣрного майора, который заставилъ меня научиться читать и писать. Въ короткомъ времени меня въ полковую канцелярію приняли. Тамъ предался чтенію книгъ какія только попадались мнѣ въ руки, въ нихъ, то я почерпнулъ нужное образованіе котораго жаждалъ; наконецъ я успѣлъ распространить свои знанія въ военномъ искуствѣ. Разсказъ моихъ походовъ былъ бы слишкомъ продолжителенъ, скажу Вамъ только что послѣ многихъ кровопролитныхъ сраженій, въ которыхъ подвиги мои были замѣчены начальствомъ я былъ произведенъ въ унтеръ офицеры, потомъ въ подпрапорщики, и далѣе прапорщики, къ послѣдствіи времени отправили насъ на Кавказъ. При взятіи штурмомъ одной редуты непріятель обвалилъ на насъ обломокъ скалы, который мнѣ разбилъ грудь, я упалъ безъ чувства; нашли меня только на слѣдующей день отнесли меня въ подвижной лазаретъ, гдѣ неусыпныя старанія и искуство военнаго медика возвратили мнѣ жизнь. Долго я еще остался въ такомъ состояніи, и по сію пору я еще себя чувствую нездоровымъ. Наконецъ я принужденъ былъ подать въ отставку которую получилъ вмѣстѣ съ пенсіономъ 800 руб. ассигн. Дали мнѣ мѣсто въ Тифлисѣ гдѣ я поселился, купилъ кусокъ земли, построилъ каменной домъ, посадилъ садъ, а въ продолженіи нѣсколькихъ лѣтъ собралъ не много денегъ. Тамъ я жилъ спокойно и довольно счастливо, но исключая боли которую я чувствовалъ отъ

Histoire d'un ancien militaire

sans réponses, j'en concluais quelquefois que ma femme,
mes parens n'existoient plus et que mes inquiétudes é-
toient superflues. Enfin il arriva qu'un jour le hazard
m'ayant fait rencontrer un soldat natif d'un village
voisin de ce hameau, lieu de ma naissance et qui connais-
soit mes parens, j'appris de lui qu'ils avoient cessé de
vivre, mais que ma femme étoit encore de ce monde.
Cette circonstance renouvella mes chagrins et mes peines
secrètes en même tems qu'elle me décida à retourner dans
mon pays, je me démis donc de ma place, je vendis ma
maison et mon jardin, j'achetai des chevaux, un équipage
de route puis je quittai pour toujours ces lieux.
Je m'acheminai à petites journées et après plusieurs
semaines de voyage, car ma faible santé ne me permet-
toit pas de faire diligence, j'arrivai dans ce hameau

Hélas! mes parents, mes connaissances, tous avoient
disparu de ce monde et à grand'peine puis-je me faire
reconnaître de quelques anciens. Le village n'apparte-
noit plus au même maître, par suite d'évènemens
qui vous sont connus. Ce n'est pas sans difficulté que je
trouvai une vieille paysanne qui m'apprit que ma
femme étoit en service à Kiew chez un habitant dont
elle me désigna l'adresse. Alors j'achetai, sans tarder,
une cabane et un champ, je la restaurai comme vous
voyez et bientôt je partis pour Kiew à la recherche de
ma femme. J'arrivai à Padole chez le marchand qui
m'avoit été désigné, je le pris à part et lui demandai
si ce n'étoit pas chez lui que servoit une paysanne
nommée Hapka, sa réponse fut affirmative, mais,
ajouta-t-il, quelle affaire peut avoir Votre noblesse
avec cette pauvre et vieille servante? Monsieur, lui

Разказъ стариннаго служивца.

моей жестокой раны, другая болѣзнь: тоска по роди-
нѣ (Nostalgia) мучила меня чрезвычайно. Я былъ со-
вершенно чужимъ въ этомъ краѣ, воспоминаніе
о родинѣ, о моей семьѣ а наипаче о бѣдной женѣ, ни-
когда меня не оставляло, мнѣ мнилось что она
въ бѣдномъ состояніи, принуждена работать для про-
питанія, но съ другой стороны что послѣ производе-
тва моего въ офицерскій чинъ я не однократно къ ней
писалъ и на мои письма не получалъ никого отвѣта,
изъ этого я иногда заключалъ что моя родня и жена
померли и что опасенія мои о нихъ были напрасны; од-
нажды случайно встрѣтилъ я солдата который
былъ уроженецъ сосѣдной деревни того гдѣ родился.
онъ зналъ моихъ родителей, отъ него узналъ что они по-
мерли, но жена моя жива, случай этотъ возобновилъ
угасшуюся во мнѣ о ней память и принудилъ меня
возвратится на родину. Отказавшись отъ занимаемаго
много мѣста, продалъ свой домъ и садъ, купилъ лошадей,
дорожній экипажъ и оставивъ на всегда эту страну,
я помалу пустился въ путь на родину, нѣсколько не-
дѣль спустя, потому что слабое здоровье не дозволяло
мнѣ ѣхать скоро, прибылъ я наконецъ въ эту деревню.

Но увы! Всѣ мои родственники и знакомые ушли изъ этого
свѣта, съ великимъ трудомъ узнали меня нѣкоторые
старики. Имѣніе не принадлежало уже прежнему помѣ-
щику, оно перешло въ вѣденіе казны, по случаю извѣст-
ныхъ Вамъ переворотовъ. Наконецъ я отыскалъ ста-
рую женщину которая мнѣ разказала что жена моя
служитъ въ Кіевѣ у тамошняго купца, и мѣстожитель-
ство.

Histoire d'un ancien militaire.

~~Monsieur~~, lui dis je, je dois vous faire une confidence qui peut-être
vous surprendra. Cette paysanne est ma femme, ce qui parut l'éton-
ner beaucoup, cependant de suite, il fit dire qu'on appella Hapka,
on répondit qu'elle étoit allée quérir de l'eau au Dnieper. Le mar-
chand, en attendant, me pria de m'asseoir et fit servir à déjeuner.
je me crus obligé de lui apprendre comment je me trouvais le mari
de la femme qui servoit chez lui, ce qui l'intéresso beaucoup et
le rendoit presque honteux de l'état dans lequel elle alloit se présen-
ter, lorsque, tout-à-coup elle entra dans le sallon habillée, comme
le sont les servantes de Kiew. Que me voulez-vous, Monsieur, dit-elle
au marchand? j'eus grand peine à la reconnaitre, je l'avais lais-
sée jeune, je retrouvais une vieille femme ridée; cependant je
m'avance vers elle et lui adresse la parole: Me reconnais-tu
Hapka!? lui dis-je — Non Votre Noblesse, me répondit-elle, je
ne vous ai jamais vu — Eh bien cependant je suis ton mari. —
ah! votre noblesse, ne vous moquez pas d'une pauvre vieille
femme. — Mais je t'assure que je te dis la vérité. — Mon
mari n'existe plus depuis plus de vingt années, et quand
même il vivroit, comment seroit-il possible qu'un pauvre
paysan soit devenu un seigneur, cela ne se peut pas. — je
te répète que je ne te trompe pas et que la chose est certai-
ne; Tu es Hapka et moi je suis Yvan; je viens te chercher
pour vivre avec moi dans le hameau où nous sommes tous
deux nés. Viens m'embrasser, ma femme, après tant d'an-
nées d'infortune, tu jouiras enfin d'un peu d'aisance et ré-
flechissant à sa misère, je ne pus retenir mes larmes.
Persuadée enfin que je lui disois la vérité, elle se tourna vers
les images saintes, porta la main à son front, et après plu-
sieurs prosternations et prières, elle se relève en remerciant
Dieu, puis en sanglottant vint se jetter dans mes bras.

Le marchand témoin de cette scène, en fut ému et resta muet.
Sur ces entrefaites, parut la maitresse de la maison qui ne fut
pas peu surprise d'apprendre que sa pauvre vieille servante
étoit devenue une Dame, mais loin d'avoir jamais maltraité

Расказъ старинного служива

котораго ей было извѣстно. Я тотъ часъ нанялъ поле и хату
которую передѣлалъ какъ вы теперь видите, и вскорѣ поѣхалъ
въ Кіевъ что бы отыскать свою жену. На подолѣ зашелъ я къ
одному купцу, беру его на сторону и спрашиваю, не у него ли
служитъ крестьянка именемъ Ганка, отвѣтъ его было утвер-
дителенъ; но возразилъ онъ съ большой осторожностію и
почтеніемъ. — Какое дѣло можетъ, Ваше благородіе, къ этой
бѣдной старой служанкѣ; Милостивый Государь, я принуж-
денъ вамъ здѣлать откровеніе, которое васъ весьма удивитъ.
эта женщина моя жена. — Сіи слова его очень озадачили. Онъ
сей часъ приказалъ призвать Ганку, отвѣтили что она пошла
до Днѣпра за водою. Купецъ между тѣмъ просилъ меня садит-
ся, приказалъ подать закуску, я принужденъ былъ разказать
ему какимъ образомъ, я былъ мужемъ его служанки, что
его весьма заняли, онъ стыдился показать ее въ положеніи въ
какомъ она находилась, какъ вдругъ она вошла въ комнату
гдѣ мы сидѣли, она была одѣта какъ одѣваются кіевскія слу-
жанки. — Чего вы отъ меня хотите, сказала она купцу. —
Весьма мнѣ трудно было ее знать, я ее оставилъ молодою
а вижу сморщенную старуху; однакоже приближаюсь къ
ней и говорю: Узнаешь ли ты меня, Ганка!? — Ваше благо-
родіе, я васъ никогда не видѣла. — Вотъ видишь, а я твой
мужъ. — Ахъ ваше благородіе, не засмѣхайтесь надъ бѣ-
дною старою женщиною, — Но я тебя увѣряю что гово-
рю правду. — Развѣ мнѣ неизвѣстно что мужъ мой
умеръ тому назадъ двадцать лѣтъ, и можетъ ли быть
что бы простой мужикъ дѣлался офицеромъ, это совер-
шенно не можно. — А я тебѣ повторяю что обманывать
не намѣренъ, вещь ясна; ты Ганка а я Иванъ, я пріѣхалъ
за тобою, что бы жить вмѣстѣ въ деревнѣ гдѣ мы родились.
обними меня, моя жена; послѣ стольких лѣтъ страда-
нія, ты не будешь болѣе въ недостаткѣ, видя ее нищету, я не
могъ удержаться отъ слезъ; она же увѣрившись наконецъ
что я ее не обманываю обращается къ святымъ иконамъ,
начинаетъ молиться и послѣ многихъ поклоновъ, она
встаетъ, рыдаетъ и благодаритъ Бога, потомъ броса-
ется въ мои объятія.
Купецъ свидѣтель сей трогательной сцены былъ такъ

ma femme, elle me loua sa probité et son activité.

Ils me retinrent chez eux et me firent beaucoup de politesses, car c'étoient d'honnêtes marchands, ils avoient d'ailleurs une belle fortune. Je priai la dame de faire acheter pour ma femme des étoffes convenables et une pelisse, car je ne voulais pas sortir de leur maison avec elle, sans qu'elle fût décemment mise. Après quelques jours, nous quittâmes ces braves gens, en leur témoignant notre reconnaissance; j'emmenai ma femme et nous nous fixâmes ici.

Dans ce moment sa femme entra avec un plateau chargé de tasses et de verres pour le thé, c'étoit comme cet officier venoit de le dire, une femme agée de petite taille, ridée et avec des cheveux gris; j'observai qu'il la traitoit avec égards et qu'elle lui étoit très dévouée, on nous servit ensuite une excellente collation qu'elle avoit elle-même disposée, car elle avoit appris à faire la cuisine à Kiew; enfin, après avoir beaucoup remercié cet officier de son hospitalité, je me retirai, en leur faisant mes adieux et leur souhaitant toutes sortes de prospérités.

J'ai écrit cette histoire pour démontrer à la fois, l'attachement général des habitans de l'Ukraine à leurs pénates, ainsi que pour citer un trait honorable qui mérite d'être apprécié de ceux qui l'apprendront, car on doit considérer, comme un acte de vertu rare, qu'un homme, après tant d'années et un changement de fortune, ne se soit pas cru humilié de reconnaître sa femme dans une basse condition et de se faire nommer son mari.

озадаченъ что не могъ произнести слова; между тѣмъ вошла хозяйка, которая также не мало удивилась узнавши что ея бѣдная старая служанка зделалась госпожею. Она же не только съ нею никогда худо не поступила, но хвалила ея честность.

Они задержали меня и не знали какъ угостить, потому что были честными купцами, дѣла которыхъ находились въ хорошемъ состояніи. Я просилъ хозяйку купить для моей жены нужныхъ матерій на платье и шубу, ибо не хотѣлъ выйти съ нею безъ того что бы она не была прилично одѣта. Нѣсколько дней спустя, мы оставили сихъ честныхъ людей, изъявивши имъ нашу благородность, я повезъ жену и мы тутъ поселились.

Въ это время вошла она неся подносъ уставленный чашками и стаканами для чая. Она была такъ какъ онъ мнѣ разказывалъ, уже не молода, маленькому росту, лице въ морщинахъ, волоса сѣдые. Я замѣтилъ что она къ нему была очень привязана. Подали намъ превкусный ужинъ приготовленіемъ котораго она распоряжалась, потому что она училась готовить еще въ Кіевѣ. Наконецъ поблагодаривши сему офицеру за его гостепріимство, я вышелъ, прощаясь я имъ, пожелалъ всевозможно благополучія.

Я описалъ этотъ случай сколько для доказательства, какъ велика привязанность жителей украйны къ своимъ пенатамъ, столько для того что бы упомянуть о благородномъ поступкѣ достойномъ похвалы отъ всякаго кому онъ будетъ извѣстенъ; и надобно отдать справедливость рѣдкой добродѣтели человѣка, который по прошествіи столькихъ лѣтъ, послѣ перемѣны счастія извлекъ свою жену изъ низкаго сословія и не краснѣетъ называть ее слушенкъ.

VI.

Traditions populaires.

Le gouvernement de Kiew ayant été jadis le théâtre de longues et sanglantes guerres, il en est resté jusqu'aujourd'hui, des souvenirs parmi les habitans des campagnes. On parle encore de l'invasion des tatares et des turcs ; leurs noms sont restés des injures, par exemple : ils appellent Bousourmans, (Musulmans) ceux qui n'observent pas le carême, comme quand ils se rencontrent, un jour de grande fête, s'ils se demandent : N'as-tu pas été à l'église, l'autre lui répond : comment n'y serais-je pas allé, me prends-tu pour un tatare. il y a aussi un proverbe : Des hôtes à contre tems (quand on répare la chambre) sont pis que des tatares. j'ai aussi souvent entendu se servir du nom de Mazeppa comme injure.

Il y a dans le gouvernement de Kiew, un immense rempart qui en traverse une partie et dont la longueur est de plus de 200 verstes, il se prolonge des environs de la ville d'Oumann au voisinage de Vassilkow, passe près de Fastow, et j'ignore jusqu'où il se continue, quelques uns disent jusqu'à Varsovie. Cet ouvrage est aussi incompréhensible qu'il est gigantesque ; il paroit qu'il est de la plus ~~haute~~ antiquité, car il n'y en a nul souvenir dans l'histoire. Il est remarquable que sa direction n'est pas en ligne droite, mais va en serpentant. Il est naturel que ce grand ouvrage étonne les paysans, aussi a-t-il donné lieu à un conte populaire. Ils l'attribuent à un épouvantable et gigantesque serpent qui l'a formé en traversant jadis le pays, et comme il dévoroit, disent-ils, les habitans, ils s'accordèrent à lui apporter en victimes leurs enfans ; mais un forgeron, le brave Gritzko ~~saisit~~

VI.

Народныя преданія.

Кіевская Губернія часто бывала театромъ длинныхъ и кровавыхъ войнъ и до сихъ поръ еще между поселянами остались о нихъ воспоминанія. До сихъ поръ поселяне разказываютъ о набѣгахъ татаровъ и турковъ и имя ихъ служитъ у поселянъ обиднымъ и ругательствомъ, на примѣръ: несоблюдающихъ поста, они называютъ бузурманами, или когда спрашиваютъ: ты не былъ въ церквѣ? (во время такого же важнаго праздника), то тотъ отвѣчаетъ: какъ не былъ, развѣ я бузурманъ, или въ пословицѣ: не во время гость хуже татарина; какъ равно подобнымъ ругательствомъ остаются имя Мазепы. . .

Въ Кіевской Губерніи находится предлинный валъ пересѣкающій въ не прямомъ по извилистомъ направленіи большую часть сей Губерніи по пространству двухъ сотъ слишкомъ верстъ, проходитъ въ окрестностяхъ Г. Умани, близъ Г. Василькова и далѣе, и гдѣ оканчивается онъ неизвѣстно. Валъ этотъ никакого воспоминанія въ исторіи не имѣетъ, по всей вѣроятности относится къ глубочайшей по этому, и цѣль этого огромнѣйшаго труда никому не извѣстно. Его называютъ змѣинымъ валомъ, а между простолюдинами есть преданіе что будто его здѣлала огромнѣйшая змѣя, извиваясь въ полѣ, которая еще ежедневно пожирала жителей сего края и они принуждены были приносить ей къ жертву дѣтей своихъ; но одинъ кузнецъ Грицко храбрый мужчина посвятивъ себя для спасенія своихъ туземцевъ

avec des tenailles, dans sa forge, une masse de fer rouge et en se dévouant alla droit au monstre et la lui présenta, le serpent croyant que c'étoit un enfant, l'avala avec avidité et il périt aussitôt.

Parmi le peuple il y a aussi une tradition relative à un brigand du nom de Mamaï dont on trouve le portrait dans beaucoup de maisons, il est assis sous un chêne jouant de la bandoure (espèce de guitare;) plus loin, un homme est pendu à un autre arbre au dessous sont inscrits des vers dont voila le sens:

Tu me regardes et cependant tu ne devines pas,
Comment je m'appelles et qui je suis,
Tu ne te doutes pas même de mon nom,
Mais, quand il arrive a quelqu'un de traverser les steppes,
Peut-être il apprend mon nom.
Le juif, par effroi, me respecte comme son père.
Le gentil borné m'appelle, Mon cher bienfaiteur,
Mais quant à Toi, nommes moi comme il te plaît;
Mais seulement ne m'appelles pas boutiquier.

Dans le district de Tchigrin près du village de Tcherkas, on m'a conduit voir un énorme chêne, sec depuis longtems on l'appelle le chêne du brigand Mamaï. Sous son ombre il avoit jadis établi son repaire et aux branches de cet arbre il pendait les polonais et les juifs qui tomboient entre ses mains et il y fut lui-même pendu.

отъ сего чудовища, раскаливъ въ своей кузнѣ массу желѣза взялъ ее клещами и пошелъ противъ змія, которая видя въ рукахъ его это красное желѣзо думала что это дитя, поглотила раскаленное желѣзо и тотъ часъ погибла.

Между поселянами есть тоже преданіе о разбойникѣ Мамаѣ, и во многихъ домахъ находится картина изображающая сего разбойника сидящаго подъ дубомъ, съ бандуркою въ рукахъ, подъ этой картиною есть стихи следующіе

Хоть на мене и дывися то не угадаешъ,
Якъ зовуть и видкиль родомъ и якъ прозываютъ, чичиркы не знаешъ.
Колы трапилось кому у степахъ бувать
То той иметь мое прозвище угадать.
Жидъ зъ биды за ридного батька почитае,
А ляхва дурно, милостивымъ добродiемъ называе
А ты якъ хочешъ то такъ мене называй,
А бы лишъ не крамаромъ.

Въ Чигиринскомъ уѣздѣ около дерев. Черкаски я видѣлъ огромнѣйшій дубъ давно уже усохшій и безъ вѣтвей; Его называютъ дубомъ Мамая и сказываютъ, что подъ этимъ дубомъ Мамай располагался своимъ таборомъ и вѣшалъ на вѣтвяхъ его поляковъ и жидовъ попадавшихся въ его руки, и на немъ же послѣ самъ былъ повѣшенъ.

Chant de Mamai

Quand tu jettes les yeux sur moi, Tu ne
devines pas comment je m'appelle,
Dans quel lieu je suis né et comment il
se nomme, tu restes muet. Lorsqu'il
à quelqu'un de se trouver dans les
steppes, celui-là peut me connaître.
de juif par épouvante me respecte, com-
me son propre père, le gentillâtre hébété me
nomme son cher bienfaiteur; mais toi donnes moi
le nom que tu voudras, seulement ne m'appelles
pas boutiquier

Le brigand Mamai.
Разбойникъ Мамай

Мамаєвъ пѣснь.

Хоть на мене дивися, не угадаешь
Якъ зовутъ и видкиль родомъ
И якъ прозываютъ, не шпаркъ не знаешь
Коли трапилось кому у степахъ бувать
то той может мене празвище угадать
Жидъ зъ биды за ридного батька почитае
А лядва дурно. милостивцемъ добрымъ
А ты якъ хочешь, то такъ мене озвивае,
Аби лишь не крамаремъ.

Le Chêne de Mamaï.

Dessiné d'après nature.

Il se trouve dans la plaine de Vassilkow-Metïenski, près du village de Kherson, district de Tchigrinn. Dans ce lieu, le brigand Mamaï établissait son repaire, ainsi que le dit la tradition du pays. Le tronc de ce chêne est de l'épaisseur de 3½ archines. Les vieillards disent qu'il y a près de cent ans qu'il est sans feuilles; on doit en conclure qu'il y a beaucoup plus d'un siècle que vivoit Mamaï. Quand il donnait ses festins près de ce chêne, il ensanglantoit ce lieu, en y massacrant des polonais et des juifs qui étaient tombés entre ses mains, il les pendait aux branches de cet arbre, et ensuite ayant été pris, il y fut pendu lui-même par ordre des autorités polonaises.

Мамаевъ Дубъ.

срисованный съ натуры.

Сей Дубъ находится въ урочищѣ Васильковскомъ-Метренинской волости, в. Херсоны, Чигиринскаго уѣзда, гдѣ у которой разбойникъ Мамай часто весьма располагался таборомъ, какъ говоритъ тамошнее преданіе. Дубъ сей имѣетъ толщины 3½ аршина при разѣтвленіи вѣтвей и старожилы говорятъ что около ста лѣтъ какъ дерево это безъ листвы. Надобно полагать что Мамай существовалъ назадъ далеко за сто лѣтъ. Во время пребыванія у сего дерева, пирвы свои обозначалъ кровавою мѣстью на полякахъ и жидахъ которыхъ попадавшихся въ его руки, онъ вѣшалъ на вѣтвяхъ сего дуба, на которомъ и самъ потомъ по распоряженію Польскаго правительства повѣшенъ.

Diverses Chroniques recueillies dans les églises.

Historique du village de Bielogorodka.

Bielgorod nommé maintenant Bielogorodka, village de la couronne dans le gouvernement et le district de Kiew est situé à 23 verstes de cette ville, à l'ouest sur une montagne, au bas de laquelle coule la rivière Irpenn sur la rive gauche de laquelle est le village d'Ignatowka appartenant à un particulier. Bielogorodka étoit en 990, une ville fortifiée. Le grand duc Wlodimir Swiatoslavicz, l'entoura de deux redoutes et y transporta des habitans d'autres villes qui vinrent s'y établir en grand nombre, car, ainsi que l'écrit l'historien St. Nestor, dans ses annales, ce prince aimoit beaucoup ce lieu. Jusqu'à cette époque, c'est-à-dire jusqu'au tems où Wladimir embrassa le christianisme, ce n'étoit qu'une forteresse où étoient renfermées ses femmes. En 995, le grand duc Wlodzimir Swiatoslavitch fit le voyage de Novogorod pour y rassembler des troupes contre les Pieczyngariens qui ravageoient les environs de Kiew, et lorsqu'ils eurent appris son absence, ils assiégèrent et bloquèrent Bielgorod, ne laissèrent entrer ni sortir personne de cette forteresse, ce qui causa une grande famine. Comme on ne pouvoit attendre de longtems des secours de Wlodimir, les habitans, dans cette extrémité, résolurent de se rendre aux ennemis; mais un vieillard s'y opposa et proposa aux anciens d'attendre encore trois jours; ensuite, il conseilla d'exiger de chaque habitant une poignée

Разные памятники найденные въ церквяхъ.

О селеніи Бѣлогородки краткое историческое свѣдѣніе.

Бѣлогородъ, нынѣ Бѣлогородка, казенное мѣстечко Кіевской Губерніи и уѣзда въ 23 верстахъ отъ Кіева къ западу, на лѣвомъ горбистомъ берегу рѣки Ирпени, а праваго берега селеніе Игнатовка помѣщичьяго владѣнія. Мѣсто сіе въ видѣ города и крѣпости основалъ въ 990 года, великій князь Владиміръ Святославичъ обвелъ двойнымъ валомъ и населилъ его переведенными изъ иныхъ городовъ и многи люди въ оной бо бѣ любя градъ сей, какъ пишетъ преподобный Несторъ въ своей Лѣтописи. До того же времени, то есть, до обращенія своего въ Христову вѣру, Владиміръ имѣлъ тамъ только замокъ въ коемъ содержалъ своихъ женъ.

Въ 995 году, когда великій князь Владиміръ Святославичъ былъ въ Новогородѣ для набора воинъ противъ печенѣговъ опустошавшихъ окрестности Кіевскія, печенѣги узнавъ о его отсутствіи, обложили осадою Бѣлгородъ и никого не выпускали, отъ чего въ городѣ произошелъ великій голодъ, а отъ Владиміра не можно еще было ожидать помощи. Въ сихъ обстоятельствахъ граждане собравши вече согласились было здатся; но одинъ старикъ не бывшій на вече, предложилъ старѣйшинамъ града не даватся

d'avoine, de froment ou de son et il ordonna aux fermes d'en faire une bouillie avec laquelle se prépare le Kissel, il fit ensuite creuser deux puits: dans l'un, il fit verser dans un tonneau la bouillie et dans l'autre du miel qu'on avoit trouvé dans une cave du prince. Le lendemain, il donna ordre qu'on alla chez les pieczyngoviens et de leur proposer de prendre des ôtages dans la ville et d'envoyer à Bielogorod, dix de leurs gens pour traiter avec eux. Les pieczingoviens croyant que les habitans étoient déterminés à se rendre, reçurent les ôtages et envoyèrent les plus sages d'entr'eux, auxquels les habitans adressèrent les paroles suivantes: Pourquoi vous fatiguer inutilement, quand vous nous bloqueriez dix ans, vous ne pouvez nous rien faire, parceque nous tirons nôtre nourriture de la terre, et si vous ne le croyez pas, vous pouvez vous en convaincre par vos yeux; et les ayant conduit aux puits, ils tirèrent de l'un avec un vèdro la bouillie (ou kisel) ensuite ils puisèrent dans l'autre, d'abord ils en mangèrent eux-mêmes ensuite ils en donnèrent aux pieczyngoviens qui en mangèrent aussi et furent très étonnés, ils dirent aux habitans que leur prince, à moins qu'il ne le vit lui-même ne le croiroit pas, alors ils prirent deux vases l'un de Kissel et l'autre d'hydromel et les portèrent au prince qui les gouta, et aussitôt, apres avoir renvoyé les ôtages, ils levèrent le siège de la ville. St. Nestor rapporte cet événement dans ses annales.

Le grand duc Wlodimir Swiatoslavitch, apres avoir bati cette ville, y établit un siège épiscopal en 992 qui reçurent successivement dix évêques jusqu'à l'invasion des mongols-tatares.

на три дня и присовѣтовалъ собрать отъ жителей по горсти овса или пшеницы или отрубей и женщинамъ изъ того сдѣлать цѣжу изъ коей варятъ кисѣлъ и велѣлъ ископать два колодца; Въ одинъ изъ нихъ налить кадь цѣжи и въ другой кадъ разсыченнаго меду найденнаго въ княжной медуши, въ землѣ, на другой день утромъ, велѣлъ послать къ печенѣгамъ и предложилъ имъ взять отъ города заложниковъ а въ городъ прислать своихъ человѣкъ десять для смотрѣнія онаго. Печенѣги думая что граждане хотятъ отдатся, приняли заложниковъ и прислали к нимъ лучшихъ своихъ людей коимъ граждане сказали: За чѣмъ себя обманиемъ губите, хотя бы стояли десять лѣтъ, то, ничего не можете сдѣлать, потому что мы имѣемъ кормъ отъ земли, а если не вѣрите, посмотрите, а потомъ привели ихъ къ колодцу съ цѣжею и почерпнувъ ведромъ, сварили кисѣлъ, а послѣ почерпнули въ другомъ колодцѣ сыты, и сперва сами начали ѣсть а потомъ дали и печенѣгамъ которые удивлясь тому, отвѣчали что князь ихъ не повѣритъ если сами не отвѣдаютъ; тогда бѣлогородцы отпустили съ ними, корчагу цѣжи и корчагу сыты изъ колодезей и печенѣжскіе князя сваривъ кисѣль и отпустивъ заложниковъ отступили отъ города восвояси. Повѣсть сію преподобный Несторъ помѣстилъ въ своихъ лѣтописяхъ.

Великій Князь Владиміръ Святославичь, по построеніи сего города основалъ тамъ въ 992 и эпископскую каѳедру на коей до нашествія монголо-татаръ упоминаются.

La cathédrale étoit dédiée aux saints apôtres et mainte-nant à cette place, il y a une église en bois, au nom de la résurrection du Christ.

Après la ruine de Kiew par les mongols-tatares, tout le pays se trouva en 1320 sous la domination des lithuaniens et en 1560, il passa sous celle des rois de Pologne. Les historiens polonais rapportent que cette ville étoit entourée de forêts qui se prolongeoient du Dnieper jusqu'à la rivière Pripiete et nommoient ce pays: Forêt de Kiew. Mais par le traité conclu entre la Russie et la Pologne en 1686, le 1er mai, il fut établi dans son 3e point que le pays depuis l'embouchure de la rivière Stugna jusqu'à la ville de Vassilkow et plus haut, jusqu'au bord de la rivière Irpiene, ainsi que les terres situées entre ces deux rivières seroient cédées à la Russie, alors Bielogorodka resta sur les frontières; Ce ne fut qu'au second partage de la Pologne en 1793 qu'elle s'est trouvée dans l'intérieur de l'Empire russe.

De cette ancienne ville, il n'est resté que deux remparts très élevés dans le centre desquels se trouvoit le chateau de Wlodimir et où est maintenant l'église, et l'autre qui cernoit la ville.

En 1846, on a découvert au dessous du village de Bielogorodka, dans la rivière Botchalka qui tombe dans l'Irpine une cloche de bronze, du poids d'environ six pouds, que j'ai fait retirer de l'eau et que j'ai fait remettre au gouverneur civil de Kiew Fondouxley, elle y avoit été probablement jettée pour la soustraire au pillage des tatares, lors de leur invasion dans le pays, à l'époque

Катедральною церковію ихъ въ Бѣлогородкѣ былъ во имя святыхъ апостоловъ, а нынѣ тамъ существуетъ деревянная храмъ во имя воскресенія Христова.

По разореніи Кіева окрестностей его монголо-татарами, вся сія страна досталась съ 1320 года подъ владѣніе литовцовъ, а отъ нихъ въ 1560 году перешла подъ коронное владѣніе польскихъ королей. Польскіе историки описываютъ сей городъ среди лѣсовъ простиравшихся отъ Днѣпра надъ рѣкою Припетью и возвыва вшихся Кіевскимъ полѣсьемъ, посему трактатомъ Россіи съ Польшею 1686 года мая 6го, по 3му пункту земли отъ устья рѣки Припети внизъ съ городами Стугны до мѣстечка Васильковa и вверхъ до берега Ирпени, а все между рѣками Стугною и Ирпенью уступлено Россіи; то Бѣлогородка осталась на граничною Россійского крѣпостью, а при второмъ раздѣлѣ Польши 1793 года вошли въ средину Россійскаго владенія.

Изъ древности сего города ничего не осталось кромѣ двойныхъ высокихъ валовъ изъ коихъ въ среднемъ, гдѣ церковь, былъ Владиміровъ замокъ а другой окружилъ весь городъ.

Въ 1846 году, нашли ниже мѣстечка Бѣлогородкѣ въ рѣкѣ Бочалкѣ которая впадаетъ въ р. Ирпень бронзовый колоколъ вѣса около 6 пудовъ, вышины 10 вершокъ котораго я приказалъ вытащить изъ воды и я представилъ Господину Кіевскому Губернатору Фундуклею вероятно онъ былъ брошенъ въ воду что бы сохранить отъ похищены татарамъ во время разоренія

de la ville de Kiew en 1320, elle porte une inscription latine.

Dans le clocher de l'église de ce village, on m'a montré une cloche, un peu moins grande que la première du même métal, qui paroît contemporaine et semble être du même ouvrier tant par sa forme que par la ressemblance des lettres de l'inscription qui est en langue slave, mais la date est illisible.

Кiева въ 1320, онъ имѣетъ латинскую надпись.

Въ колоколнѣ церкви, я нашелъ колоколъ немного меньше нежели первой такого самого метала, и который кажется современнымъ и даже того самого работника такъ по своей формѣ какъ по сходству буквъ надписи которая находится на славянскомъ языкѣ. безъ означенiя времени, какъ кажется потому что нельзя прочесть этой надпись.

Cloche avec une ancienne inscription slave, suspendue au clocher de l'église de Bielogorodka, district de Kiev.

Колоколъ съ древнею славянскою надписью, находящійся на колокольнѣ церкви с. Бѣлогородки, Кіевскаго уѣзда.

Cloche avec une ancienne inscription latine, trouvée le 1er Septembre 1846, près du village de Bielogorodka, district de Kiev, dans la petite rivière Botchalka.

Колоколъ съ древнею надписью латинскою, найденный 1 сентября 1846, возлѣ селенія Бѣлогородки, Кіевскаго уѣзда въ рѣчкѣ Бочалкѣ.

Documens historiques relatifs à l'année 1667, trouvés dans l'église du village de Skitok, district de Vassilkow.

Историческіе документы найденные въ памятникѣ съ 1667 году рукописанномъ находящемся Скитовской церкви, Васильковскаго уѣзда.

Рокъ [illegible] [illegible] бышное
моровое повѣтре в Кіевѣ, и [illegible] граде многие [illegible]
обѣ сторо днѣпра многие [illegible] тисящь в градѣ
Кіевѣ оумроша такъ денъ всѣхъ [illegible] мужески
и женски Кіевски многи оумроша, [illegible]
стала обите сто Міхаиловска золо: Кіе: [illegible]
и некредения яко [illegible] монахъ ниже [illegible]
щникъ вней не приписной обители пустинской
сто онуфриской [illegible] оумрѣ;
Тогоже рокъ Бѣ саранча бела и [illegible] бѣло повсюду
на [illegible] в обители сто Ми: единой точію не бѣ, въ
Кіевѣ же в верхнемъ много и [illegible] пребысть сеже
все бысть благодатію Бжіею молитвами и естіа-
дви Бци, в Іконѣ новодворской, тамо [illegible]-щей
юшой и чудодѣйствующой: Заступление сто
Архистратига Христова Михаила и всѣхъ стыхъ
Аггль. предстателство стыя Бе: Мч: Варвари нет-
лѣнно тѣломъ тамо почиваещой имъ же буди
Чть и слава.

Note manuscrite

qui se trouve sur un ancien évangile de l'église de l'assomption de la sainte Mère de Dieu, du bourg de Staïki, sur le bord du Dnieper, district de

Выпись

изъ надписи древней Евангелія, находящейся при церкви Успенія пресвятыя Богородицы въ мѣстечкѣ Стайкахъ

Fac simile.

[illegible]

Переводъ содержанія Fac simile.

Сія книга глаголемая Евангеліе теперъ надана естъ отъ козаковъ войска запорожскаго Михаила Жилила и Семена Щумака, изъ женами и потомствомъ ихъ вѣчними часы а бы были не отдалены отъ дому пресвятыя Богородицы успенія у мѣсте въ Стайкахъ. Кто имѣлъ ей отдалить нехай буде проклятъ. самы который изъ нихъ мѣлся преставиты маютъ мѣсце у томъ же храмѣ успѣнія Богородицы ю положены быть тѣмижъ надана естъ сія книга 1627 мѣсяца Мая 30 дня.

Семенъ Щумакъ козакъ войска запорожкаго.

Traduction.

Ce livre nommé Evangile est offert par les cosaques de l'armée des Zaporojniks, Michael Gilila et Semen Tchoumaka, leurs épouses et leur postérité pour l'éternité. Qu'il ne soit pas enlevé de la maison de l'assomption de la sainte Mère de Dieu et que ceux qui oseroient s'en emparer soyent damnés a leur mort, à moins qu'ils ne rapportent ce livre dans ce temple, à la place d'où ils l'ont enlevé.

Semen Tchoumaka cosaque de l'armée des Zaporojniks.

Historique de Vichgorod

Vichgorod était jadis une ville célèbre par ses saints Boris et Glieb, aujourd'hui c'est un village situé à dix sept [redacted] au-dessus de Kiew, sur une haute montagne; le fleuve Dnieper coule à ses pieds. Elle fut batie au 5e siècle par Khoriba, le plus jeune des frères de Kia fondateur, à la même époque de la ville de Kiew qui prit le nom de ce prince. Elle s'appelloit primitivement Khorevitza.

En 949 la grande duchesse Olga épouse du prince de Kiew Igor ayant reçu en dot d'Olga cette place, batit pour elle un chateau qu'on nomma ville ou forteresse d'Olga,* elle prit ensuite le nom de Vichgorod, en raison de sa position, vis-à-vis de Kiew, sur le bord du Dnieper.

Vichgorod appartenoit primitivement aux grands ducs de Kiew qui y avoient leur résidence et en 1072, avant l'invasion des tartares-mongols, elle était une ville fortifiée près de Kiew appartenant à ces princes.

En 1240, époque désastreuse pour toute la Russie, elle fut pillée ruinée et enfin saccagée par les tatares et maintenant au lieu de la célèbre et florissante ville de Vichgorod, il ne reste qu'un petit et pauvre village de ce nom.

En 989, le grand Duc de Kiew St. Wlodimir le premier saint de ce nom fit batir à Vichgorod la première église chrétienne où furent déposés les corps de ses fils, les saints martyrs Boris et Glieb, mis à mort par leurs barbares frères.** le premier près de la rivière Altay, et le second sur la Smiadinn

---

* Alta dans le gouvernement de Poltava, district de Pereiaslaw, au lieu Smiadan, où il y avoit un monastère dont on ignore le nom, près de l'église au sud-est, dans le gouvernement de Smolensk.
** A la distance 1450 pas de l'église il y a un lieu élevé qu'on nomme aujourd'hui forteresse. D'après toutes les probabilités, c'étoit là que se trouvoit la résidence de la princesse Olga.

Сказаніе о Вышгородѣ.

Вышгородъ знаменитый [illegible] угодниками Божіими Борисомъ и Глѣбомъ стоитъ выше Кіева въ 17 верстахъ на высокой горѣ надъ Днѣпромъ, онъ основанъ въ 5 вѣкѣ Хоривомъ меньшимъ братомъ Кія основавшаго въ тоже время городъ Кіевъ, отъ имени основателя своего, онъ первоначально назывался Хоривицею.

Въ 949 году великая княгиня Ольга супруга Кіевскаго князя Игоря, получивши отъ Олега мѣсто сіе въ приданное, устроила тутъ дачу своего [redacted] которая позывалась Ольгинымъ городкомъ или замкомъ* Сіе мѣсто въ послѣдствіи, относительно къ положенію Кіева на рѣкѣ Днѣпра получило названіе Вышгорода.

Вышгородъ въ начала принадлежалъ князьямъ Кіевскимъ которые имѣли здѣсь свое мѣсто пребываніе а съ 1072 года до нашествія Монголо-Татаръ составлялъ укрѣпленный ближайшій къ Кіеву удѣльного Княжнія городъ.

Въ 1240 году во время гибельное для всей Россіи, онъ татарами разграбленъ, опустошенъ и до основанія разоренъ, и нынѣ на мѣстѣ знаменитаго и процвѣтавшаго Вышгорода, находится весьма малое и бѣдное село тогоже имени.

Въ 989 Великій князь Кіевскій Св. Владиміръ 1-й святославичъ построилъ въ Вышгородѣ первую христіянскую церковь Св. Василія въ которой положенны были тѣла сыновей его, Св. мучениковъ Бориса и Глѣба убіенныхъ въ 1015 году братомъ ихъ святополкомъ перваго на рѣкѣ Алтѣ** а втораго на Смядинѣ.

(* Альта, полтавской губерніи, уѣздного города Переяславля урочище, [redacted], на берегу твоки [redacted] Смоленской губерніи
** Шагахъ въ 150 отъ церкви возвышенное и ровное мѣсто называемое нынѣ замковищемъ, по всей вѣроятности было мѣсто пребыванія блаженной княгини Ольги

Historique de Vichgorod.

Cette église ayant été détruite en 1030 par un incendie; le grand duc Jaroslaw Vladimirovitch, en batit une en bois, où les reliques restées intactes dans l'incendie furent transportées et déposées dans un cercueil. Après la destruction de cette église, le grand duc Isiaslas Jaroslavitch en éleva une troisième en 1070 où les reliques de ces saints martyrs furent déposées et à cette occasion, il s'opéra des miracles parmi les fidèles. En 1075 le grand duc Swiatoslaw Jaroslavitch, jetta les fondemens d'une église en pierres et après sa mort son fils Oleg prince de Tchernigow la termina. En 1112 ou 1115, Vladimir II monomaque fit consacrer le 1er jour de mai (il s'étoit passé un siècle depuis qu'elle étoit commencée) et pour la seconde fois, les reliques de St. Boris et Glieb furent transportées de l'église en bois dans celle en pierres. — En 1240, dans le tems de la désastreuse invasion des barbares mongols-tartares. cette église fut pillée et détruite de fond en comble; ainsi que le monastère de femmes qui existoit à Vichgorod, duquel André Bogomowski emporta à Vladimir l'image de la mère de Dieu qui avoit été apportée de Constantinople à Kiew. par le marchand Pirogeisko. Maintenant elle se trouve à Moscou où elle porte le nom de Vladimirova. Le monastère Spasa(*), qui existoit près de Vichgorod au nord fut entièrement détruit. Jusqu'aujourd'hui on voit la place où il étoit se trouvoit, elle s'appelle Spachina. Le monastère fut ensuite rebati un peu plus loin, entre des montagnes et s'appelloit Megigor, comme aujourd'hui et il s'y trouve une fabri- de fayence.. Sous le gouvernement de la Lithuanie et de la Pologne, on batit à Vichgorod une église en bois sur les fondemens de celle en pierres, mais en 1662, les polonais et les tartares, dans le tems de la guerre, effectuant leur passage sur le Dnieper, au dessous de Vichgorod, la détruisirent.

(*) On ignore où étoit ce Monastère ainsi que son nom. Près de l'église au lieu nommé Nikhowchina, où est maintenant le cimetière; en creusant des fosses pour les sépultures, on trouve beaucoup de briques et de gros pieux qui indiquent que le monastère se trouvoit à cette place.

Сказаніе о Вышгородѣ.

По истребленіи оной церкви въ 1030 году, пожаромъ, построенна другая деревянная же пятиверхая великимъ княземъ Ярославомъ Владиміровичемъ, куда и мощи святыхъ сохранившіеся невредимыми отъ пожаръ перенесенны и положенны въ одномъ гробѣ. По обветшаніи и сей второй церкви воздвигнута была третья въ 1070 году великимъ княземъ Изяславомъ Ярославичемъ, куда и мощи св. страстотерпцевъ Бориса и Глѣба перенесенны. При семъ случаѣ, послѣ давали чудесныя для вѣрныхъ исцѣленія.

Въ 1075 году, положилъ основаніе каменной церкви которое, по смерти его совершилъ сынъ его Олегъ князь черниговскій. Въ 1112 или 1115 при Владимірѣ II мономахѣ, церковь сія 1го мая освящена а 2го послѣдовала перенесеніе мощей Бориса и Глѣба (спустя цѣлой вѣкъ послѣ кончины). Изъ деревянной церкви въ каменную. Въ 1240 году во время нашествія грозныхъ Монголо-татаръ, церковь сія разорена разметана до основанія, также и женскій монастырь бывшій въ Вышгородѣ (*) изъ котораго Андрей Боголюбскій уѣзжая во Владиміръ взялъ съ собою образъ Божіей матери привезенный изъ Константинополя въ Кіевъ купцомъ Пирогощего; Сей образъ нынѣ находится въ Москвѣ въ Успенскомъ соборѣ и называется Владимірскимъ. Разметанъ тоже до основанія и монастырь Стаго спаса находившійся близъ Вышгорода на сѣверѣ(*) Во время Литовского и потомъ Польскаго правленія въ Вышгородѣ была построена церковь деревянная на основаніи бывшей каменной; но въ 1662 году поляки и татары во время военное, имѣя въ Вышгородѣ переправу за Днѣпръ, церковь оную разорили, забрали дерево, доски и иконостасъ на переправу, при семъ случаѣ мѣстная икона пресвятой Богородицы, на которой переправился татаринъ брошена въ Днѣпръ

(*) Гдѣ этотъ монастырь былъ и какъ назывался не извѣстно.

et employèrent le bois et les planches, ainsi que les portes saintes (Iconostases) pour construire un pont. Dans ces circonstances, une image de la mère de Dieu qui se trouvait dans cette église, après avoir été employée au passage fut jettée dans le fleuve par un tatare et elle fut portée par les flots à Kiev-Podole, d'où on la retira et on la mit dans le monastère de Bratski où elle fut conservée jusqu'aujourd'hui et reçoit les hommages des fidèles. Quant à une autre image représentant le Christ sauveur qui existoit aussi dans cette église à Vichgorod, un tartare, après beaucoup d'injures, lui fit d'une main sacrilège, avec un pieu un trou à la barbe et maintenant on voit encore cette marque qui semble être une blessure dans la chair vive, entourée de sang caillé. On conserve cette image dans cette église; elle est vénérée des fidèles.

Vers l'an 1769, le colonel de Kiev Constantin Dmitrovitch Makiowski éleva sur le lieu de l'église saccagée par les polonais et les tatares* une nouvelle église en bois dédiée à St Boris et Ghleb; plus tard, lorsque cette église commença à tomber en ruines, un prêtre de Vichgorod, Basile Loukianovitch, en reconstruisit une nouvelle à trois coupoles, en l'an 1744 à la place de celle en pierres ruinée par Bathi et dédiée aux mêmes saints, les fondemens en sont intacts jusqu'aujourd'hui mais la coupole de cette église qui est dans le milieu penche du côté du nord, malgré les échafaudages qui sont dans l'intérieur, tant parceque le bâtiment est construit sur un terrain élevé que parce que le sol n'est pas solide.

* en 1662

и волнами принесена до береговъ Кіева-Подола гдѣ она взята и перенесена въ Кіева братскій монастырь въ которомъ и теперь хранится и всеми Богомольно почитается. Другой же мѣстной иконѣ Христа Спасителя, послѣ всѣхъ надъ нею ругательствъ, рука изувѣра татарина нанесла копьемъ въ бороду чудесную язву. Язва сія теперь видна въ видѣ язвы сдѣланной на живомъ тѣлѣ и покрывшейся запекшеюся кровью. Икона сія хранится въ нынѣшней церкви съ вѣрою приходящимъ спасительно содѣйствуютъ.

Около 1679 года, полковникъ Кіевской Константинъ Дмитріевскій Мокіевскій, на мѣсто разоренной церкви поляками и татарами въ 1662 построилъ новую деревянную же во имя Св. Бориса и Глѣба, Священникъ Вышгородскій Василій Лукіановичъ, видя разрушеніе оной церкви, въ 1744 году, на мѣстной каменной разоренной Батыемъ построилъ новую деревянную же о трехъ купулахъ во имя тѣхъ же угодниковъ Божіихъ, и теперь остается фундаментъ цѣлой и не поврежденъ. Поддержаніе куполъ ея средній на сѣверную сторону поклоняется. Церковь давня высоко на возвышенномъ и рушенномъ мѣстѣ.

Historique de Vichgorod.

Il y a un puits de tems immémorial, près de cette église, à cinq archines de l'autel, digne de remarque. En ce lieu étoit jadis une place cachée ou une cave de l'église; la profondeur en est de douze archines, l'eau en est pure, saine, fraiche et légère. Chaque premier dimanche du mois, on y fait une procession, à cause des miracles qui ont été opérés par cette eau. On l'employe seulement pour boisson et la préparation des alimens. Beaucoup de gens pieux s'en aspergent et en emportent avec eux, en mémoire de leur pelerinage.

On ignore dans quel lieu furent déposées les reliques de St. Boris et Glieb, dans le tems de Bathi. Elles furent probablement enfouies dans quelque endroit sous terrain de l'église ou dans son voisinage, jusqu'alors inconnu, mais ces reliques démontrent jusqu'aujourd'hui leur existence dans le voisinage, par la puissance de la grace à ceux qui visitent le temple avec foi et ferveur. Chaque année, le 24 de juillet, il arrive de tout coté à Vichgorod, en mémoire de ces saints, une foule de pélerins. Dieu seul sait quand et comment on découvrira ces précieuses reliques chères aux fidéles.

On possède dans cette église un évangile manuscrit écrit de la main du Diacre Jouxa en 1699, offert par

Сказаніе о Вышгородѣ.

Изъ древнихъ достопамятностей остается и нынѣ студенецъ возлѣ церкви съ восточной стороны, отъ олтаря въ 3хъ аршинахъ бывшей прежде въ тайникѣ или погребѣ церковномъ, глубина его 12 аршинъ, вода въ немъ чиста, пріятна, холодна и легка. Сюда всякое первое воскресеніе по рожденіи мѣсяца, бываетъ крестный ходъ изъ храма по нѣкоторымъ чудесамъ бывающимъ отъ воды, сей всѣ употребляютъ ее только въ питіе и для приготовленія пищи, а набожные молельщики по освященіи оной мажутся ею и берутъ въ память поклоненія своего.

Во времена Батыевыхъ ничего не извѣстно о мѣстѣ пребыванія мощей Св. Бориса и Глѣба; вѣроятно они тогда скрыты были, въ какомъ ни будь укромномъ подъ церковью или возлѣ церкви, мѣстѣ гдѣ и теперь находятся; впрочемъ, не смотря на это сила благодати обнаруживается, и теперь на притекающихъ съ вѣрою и усердіемъ во храмъ ихъ. Ежегодно 24 Іюля на память оныхъ святыхъ, со всѣхъ сторонъ стекается въ Вышгородѣ великое множество богомольцевъ. Единому Богу извѣстно когда и какъ можетъ быть открыто сіе драгоцѣнное для вѣрныхъ чающихъ сего явленія сокровище.

Евангеліе рукописанное 1699 находится въ сей церкви, написанное рукою дьяка Жука свято вос кресенскаго

le colonel de Kiew Moniewski. Ce livre est transcrit avec netteté et exactitude sur du bon papier de Vilna; on le croirait imprimé. Il y a un article digne de remarque écrit en lettres d'or sur une des premières feuilles, avec ses armoiries:

Il n'est permis à personne de s'approprier, ni de s'emparer de ce qui n'est pas le sien. Quand un don a été fait à l'Eglise, il doit être conservé. Dieu donnera le repos et la paix à tous ceux qui l'aiment, et au Seigneur Constantin Maxiowski pour cette offrande, ainsi qu'à ses amis, de la santé pendant de nombreuses années. Que ceux qui le méritent, jouissent d'une longue vie sur cette terre et deviennent heureux dans le ciel avec les saints.

1699.

Il y a au bas de chaque page des premières feuilles, deux strophes de vers dont voila la traduction:

Au nom du Père, du fils et du saint Esprit. Amen.
Le noble, honorable, brave et généreux seigneur Constantin

остришкало и посвященное Кіевскому полковнику Мокіевскому, оно написанно чисто, правильно, окуратно и на хорошій Виленской бумагѣ и мало имеетъ отличія отъ печатного. Достойные замѣчанія стихи написанные на первыхъ листахъ сего Евангелія золотыми буквами съ его гербомъ.

И не дайте отнюдь никому не имѣти
Бо когда нѣ отдаючи на храм наданимъ
А заповѣдь такого обѣту хранящимъ.
Покой и миръ всѣмъ Бога любящимъ
Спасеніе же и миръ Константину Пану
Мокіевскому за тую щедру добру наддану
Подружію и чадамъ на многіе лѣти.
Такъ всегда нихаи будетъ благодарение обѣтомъ
Тутъ на земномъ подолгѣ долгому дни жити
А радости съ святыми въ небѣ заслужити
1699 года.

Написанные два стиха въ низу на первыхъ листахъ сего Евангелія:

Во имя Отца, и Сына и Святаго Духа, аминь.
Благородный во словѣ мужный Панъ Константинъ

Historique de Vichgorod.

Pieux dans son coeur, fils très chéri de sa Majesté Impériale, Chef très distingué des valeureux guerriers des Zapogeniks, colonel de Kiew, le puissant Mokiewski, charitable, bienfaisant, vénérant les saints Martyrs avec amour et par dessus tout, aimant Dieu de tout son coeur, a ordonné de transcrire ce livre à ses frais pour la sainte Eglise, élevée à Vichgorod, en l'honneur de saint Boris et Glieb, et il a fait cette dépense pour que la parole de Dieu soit publiée de plus en plus dans ce temple.

Сказаніе о Вышгородѣ.

въ сердцу благочестія, превозлюбленній сынъ Его Царского Величества, знатній и войска запорожного въ Мужествѣ, привдячій, онъ полковникъ Кіевскій славою Могущей Мокіевскій, щедръ, добръ въ благодати, имѣючій любвь къ святимъ страсно терпцамъ, но и паче до Бога тожъ памятъ всѣмъ сердцамъ церковъ святую въ Вышгородѣ, основалъ тутъ храмъ святыхъ Борыса, и Глѣба, создавши сію книгу, онъ своимъ коштомъ, соружилъ дабы слово Божія наи больше примножилъ храму, на вѣки вручаетъ сей Евангеліи на онъ не ожидаетъ.

Armoiries
du colonel de Kiew Constantin Mokiewski sur l'évangile manuscrit offert en son nom à l'église de Vichgorod en 1699.
Гербъ
Кiевскаго полковника Константина Мокiевскаго находящийся на Евангелiи рукописанной въ 1699 году посвященная на имя его для Вышгородской церкви.

Стихи
находящiйся подъ симъ гербомъ.

Константинову мужность златомъ презначати
Да вбзеiметь въ дехъ Его миръ и слава.
Москiевского Пна, Дко блюди здрава
щыти С'-то кленнтоты стымъ твоимъ ключемъ
Побѣждан враговъ Его молитвъ твои мечетъ
Не престан Дко проститъ при кртѣ слезмащи
Со коулюбленнымъ Его оучнемъ престоящи
Да буде веудѣ и в'Бранехъ кртомъ си Хранити
Константина крѣпкаго, на враги явити.
Даждъ ему кртомъ стымъ враговь побѣжати
Якъ Константину Нiю ѡ Бжам мти.

Traduction
des vers qui se trouvent au dessous de ces armoiries.

Que le courage de Constantin soit écrit en lettres d'or et que les jours de sa vie soyent glorieux et tranquilles. Conserves, Sainte Vierge, la santé du seigneur Mokiewski, gardes ce qu'il possède sous ta sainte clef; détruits ses ennemis par le glaive, il ne cessera de t'adresser des prières avec des larmes, devant la croix, ainsi que ses élèves chéris. Que partout, il soit préservé dans les batailles par la croix et que le courageux Constantin soit vainqueur de ses ennemis par la sainte croix, de même que le souverain de Constantin. O Mère de Dieu!

Inscriptions de deux images anciennes de l'église du village de Lioutége, district de Kiew.
Два надписание древныя подъ образомъ въ церкви въ С. Лютежъ, Кiевскаго уѣзда.

Inscription sur une image représentant le Sauveur:
Надписъ предъ спасителемъ.

Преставыся рабъ Бжий Севестианъ во чину Иноческомъ наречен Селевестромъ Андреевич Бурмистъ Киевский року ахка. положено его во стой обители Манастыря Межигорскомъ в церкви стого спаса Гда Бга нашего Іс: Хс Сия честная Ікона на тело поставлена е распатие Хво накладом и коштом и стараниам зата его благочестивого Кірила Пічука и жоны его Васы дочки его власной Севестиана и дадежей Гь Бгь отпущение грехомъ и Царство нбное за любовь и и старана их. ІЅМК.

Переводъ содержание Fac simile.

Преставыся рабъ Божий Севестіанъ въ чину Иноческомъ нареченъ Селевестромъ Андреевичъ Бурмистръ Кіевский року 1621, положено его во святой обители монастыря Межигорскомъ въ церкви святого Спаса Господа Бога нашего Іисуса Христа. Сія честная Ікона надъ тѣломъ поставлена есть Распятіе Христово накладомъ и коштомъ и стараніемъ зятя его благочестивого Кирила Пинтука и жены его Васы дочки его власной Севастіана и дай же емъ Господь Богъ отпущенія грѣховъ и Царство небесное за любовь ихъ и стараніе ихъ. ІЅМК.

Inscription sur une image représentant la Mère de Dieu.
Надписъ предъ Богу Матерію.

Си обра спсов нада Благочестими на само бдреви Мещанин і раца Богоспасаемаго града Кієва, до храму Пресвтаго Преображения Гда Бга спса нашего Іс Ха до манастыря Межигорского общежителнаго за державы Ігуменства Іпдна Отца Воментаріа Кухвале Гу Бу и в украшение Бже соб. само и па ко свои къвъчне паме і оставлению грехов.

Переводъ содержание Fac simile.

Си образъ Спасовъ надалъ благочестими на само древи мещанинъ и радца Богоспасаемого града Кіева до Храму пресвятого Преображенія Господа Бога спаса нашего Іисуса Христа до Монастыря Межигорского общежителного за державы Ігуменства Господина Отца Воментарія Кухвале Господу Богу и въ украшение Божего собора самомъ има паномъ коштомъ своимъ ку вѣчистое памети и оставленію грѣховъ.

Traduction.

L'esclave de Dieu Sébastien revêtu de la dignité de moine, au nom de Sylvestre Andréévitch bourgmeistre de Kiew décédé en l'an 1621 et inhumé dans la Ste église du monastère de Megigor dédiée au St Sauveur notre Seigneur Dieu Jésus-Christ, a offert cette sainte image représentant le crucifiement du Christ pour être exposée au dessus du corps du défunt. Elle a été exécutée aux frais et par la piété de son gendre Kirile Pintchouga et de son épouse Vassie pour que par leurs prières et leurs vœux, il obtienne la rémission de ses péchés et son entrée dans le royaume des cieux.

Traduction.

Cette image du Sauveur exécutée aux frais du pieux C. Vassa-Movredi, par la grâce de Dieu, bourgeois de la ville de Kiew présentée pour la rémission de ses péchés au temple de la transfiguration du Seigneur Dieu sauveur Jesus-Christ, dans le monastère de Mégigor ayant pour supérieur et abbé le père Vomentar Kouchvale. Elle a été offerte pour l'embellissement à perpétuité de l'église.

Péroraison d'un Rituel de l'église de St. Michel a Soubbotow, district de Tchiguinn offert en 1769 par Sider Gretchko.

Заключеніе въ книгѣ Акаѳисникъ находящеися въ церкви Михайловской данной въ 1769 году Сидеромъ Гречкою, въ Субботовѣ Чигиринскаго уѣзда

лака, Чтъ, Поклоненіе, и вѣчное Блгодареніе, Бгу единному в нераздѣланой и непостижимой Трци славимому, Оцу и Сну и Дху, Давшему сію Книгу глаголемую Акаѳисты, с прочіими спентелными Молвами, начати. Дѣлатиже и совершити за Блгополучнаго Црствованія, Пресвѣтлѣйшаго и Самодержавнѣйша Великаго Гдря Цря и великаго Кнзя, Петра Алексіевича великаго, и Малыя, и Бѣлыя Россіи Самодержца. В первое лѣто ш извіенія Короля Свѣнскаго. При Блгочестивомъ Цревичѣ и Великомъ Кнзѣ Алексіи Петровичѣ. За щасливого ренментарства жене Велможного Его Мсти Пана Іоанния Скоропадского, Его Црского Пресвѣтлаго Величества шбоихъ сторонъ Днепра, Гетмана в перлѣто Архимандріи, всечнаго Тщания Соца Іларіона, Архимандрита Печерескаго в стои великои Чудотворной Лаврѣ печерко Кіевской в лѣто АѰД.

Images et Croix de bronze antiques
déterrées dans le gouvernement de Kiew.

Икона и кресты древніе бронзовые
вырытые въ землѣ въ Кіевской губерніи.

Triptique et croix de bronze antiques déterrés dans le village de Veprik, district de Skwira en 1858

Триптика и крестъ древнiи бронзовыи вырытыи въ земли въ С. Веприкъ Сквирскаго уѣзда въ 1858 году.

2 et 3. Image et croix de bronze antiques déterrés dans le village de Véprix district de Skvira en 1857.
2. и 3. Икони и крестъ древніи, бронзовыи вырытіи въ земли въ С. Веприкѣ, Сквирского уѣзда въ 1857 году.

1. Croix d'argent antique avec le millésime de 1492, déterrée avec des ossemens humains, dans le village Vichgorée en 1844.
1. Древній крестъ серебряный съ надписью 1492, вырытый изъ земли съ людскими костями въ селеніи Вышгородѣ въ 1844 году.

4. Image antique en bronze déterrée dans le village de Dmitrenka, commune de Véprix, district de Skvira, en 1850
4. Древняя Икона бронзовая вырытая изъ земли въ 1845 году въ деревнѣ Дмитровкѣ, Веприковскаго общества, ~~Сквирскаго~~ уѣзда.

5. Croix de bronze et Reliquaire antique déterrée en 1846 dans le village Kotlou-bitza, commune Fastov, dist. de Vassilkow.
5. Древній бронзовый крестъ вырытый изъ земли въ 1846 году въ селеніи Котлубицѣ, Фастовскаго общества, Васильковскаго уѣзда.

Parures antiques.

Древнія драгоцѣнности.

Parures antiques en or, en argent, en verroteries, en ambre et en cuivre, trouvées en terre dans le gouvernement de Kiew.

1. Cinq amulettes antiques en or pur sur lesquelles sont représentés en relief, deux sphynx et une idole, trouvées en terre en 1845, près du bourg de Romanowka, district de Skvira.

2-3-4-5. — Bracelet antique et trois pendans d'oreilles, en argent trouvés en terre trouvés dans le même lieu en 1850.

7. Deux pendans d'oreilles antiques d'or pur, du poids de 14 ducats aussi bien conservés que s'ils sortoient des mains de l'orfèvre, trouvés en 1847 dans des tombeaux découverts sur la rive droite du Dnieper, dans le sable, à la place où étoit jadis la ville de Bouginn, à deux verstes du village Chabelnik, district de Tchigrinn.

8. Pendant d'oreille d'argent, de la même forme que les précédens, trouvé dans le même lieu.

9. Deux pendans d'oreilles d'or avec de petites perles, aussi très bien conservés, trouvés dans le même lieu.

10. Un pendant d'oreille antique d'ambre jaune trouvé dans le même lieu.

11=12=13= et 14. Parures en verroteries montées en argent, trouvées dans le même lieu.

15=16. Deux bagues en argent, dont l'une avec une pierre rouge, trouvées dans le même lieu.

17=18. Deux bagues en cuivre dont l'une avec des caractères inconnus, trouvées en terre en 1856 dans le village de Samorodok, district de Skwira.

Древнія драгоцѣнности и разныя золотыя, серебренныя, стеклянныя, янтарныя и мѣдныя украшенія найденныя въ землѣ, въ Кіевской губерніи.

1. Пять амулетовъ древнихъ изъ чистаго золота, на которыхъ изображены въ рельефахъ два сфинксы и идолъ, найденныя въ землѣ въ 1845 году въ М. Романовкѣ Сквирскаго уѣзда.

2=3=4=5. —. Древніи браслетъ и три серги серебренные найденныя въ землѣ, тожъ въ М. Романовкѣ.

7. Два золотныя древныя серги, вѣсомъ 14 червонцевъ, чистаго золота, хорошо сохранившіяся, какъ бы только вышли съ рукъ мастера, найденныя въ 1847 году въ гробахъ скрытыхъ на берегу Днѣпра, въ пескѣ, на мѣстѣ гдѣ находился древніи городъ Бужинъ, въ растоянiи двухъ верстъ отъ селеніи Шабельникъ, Чигиринскаго уѣзда.

8. Серебренная серга древная такой же формы какъ первыя, найденная въ этомъ самымъ мѣстѣ.

9. Двѣ золотыя серги съ мѣлкими бирюзами, также прекрасно сохранившіеся, найденныя въ этомъ самымъ мѣстѣ.

10. Янтарная древная серга найденная въ этомъ самымъ мѣстѣ.

11=12=13 et 14. Украшенія состоящія изъ простыхъ стеклянныхъ камней найденныя въ этомъ самымъ мѣстѣ.

15=16. Два серебренные перстни. Одинъ изъ нихъ съ простымъ краснымъ камнемъ, найденные въ этомъ самымъ мѣстѣ.

17=18. Два мѣдные серги, одинъ изъ нихъ съ надписью не понятною, найденные въ землѣ въ 1856 въ С. Саморобкѣ, Сквирскаго уѣзда.

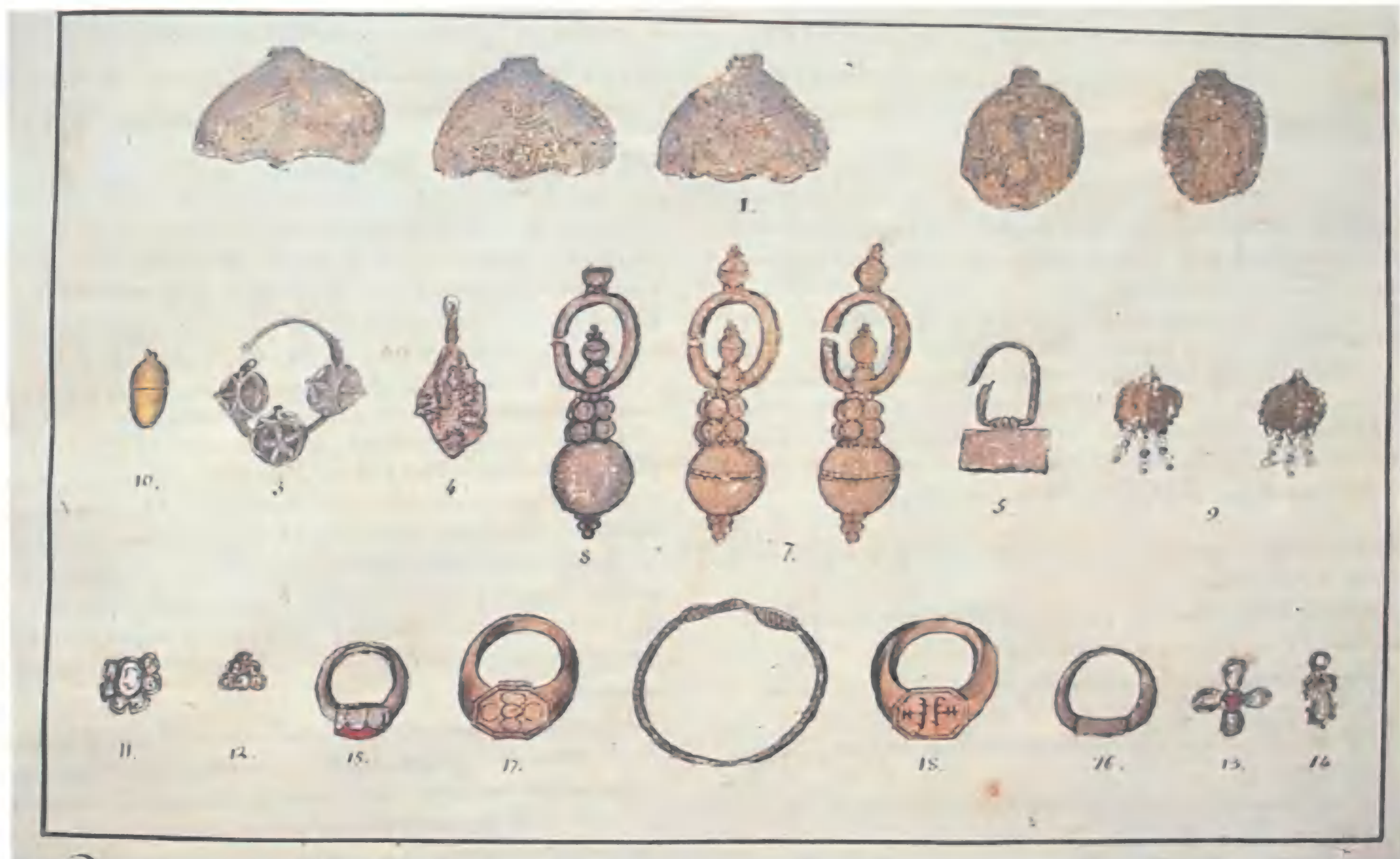

Parures antiques en or, en argent, en verroteries, en ambre et en cuivre trouvées en terre dans le gouvernement de Kiew.
Древнія драгоцѣнности и разныя золотыя, серебренныя, стеклянныя, янтарныя и мѣдныя украшенія найденныя въ землѣ въ Кіевской Губерніи.

Armes antiques

trouvées dans le gouvernement
de Kiew.

Древнія Оружія

найденныя въ Кіевской губерніи.

---

2. Lance en bronze brisée à moitié, trouvée dans le sable sur les bords du Dnieper près du village de Chabelnix, district de Tcherkass.
3. Instrument en pierre trouvé près de la ville de Tcherkass
4. Poignée en pierre polie, percée d'un trou qui servoit probablement pour y passer une corde et être lancée.
5. Poignée en bronze vuide intérieurement, avec un morceau de fer en travers qui servoit probablement pour y attacher une corde pour être lancée, trouvées l'une et l'autre près de Tcherkass

2. Бронзовая копье до половины изломанная, найденная в песке на берегу Днепра возлѣ С. Шабельникахъ, Черкаскаго уѣзда.
3. Каменной инструментъ найденный возлѣ города Черкасъ.
4. Каменная ручка полированная пробитая на сквозь которая вѣроятно служила для привязывания веревки для бросания. 5. Бронзовая ручка пустая, въ срединѣ имѣя въ поперекъ железную перекладину которая вѣроятно служила какъ первая для привязывания веревки для бросания, найденная возлѣ Черкасъ.

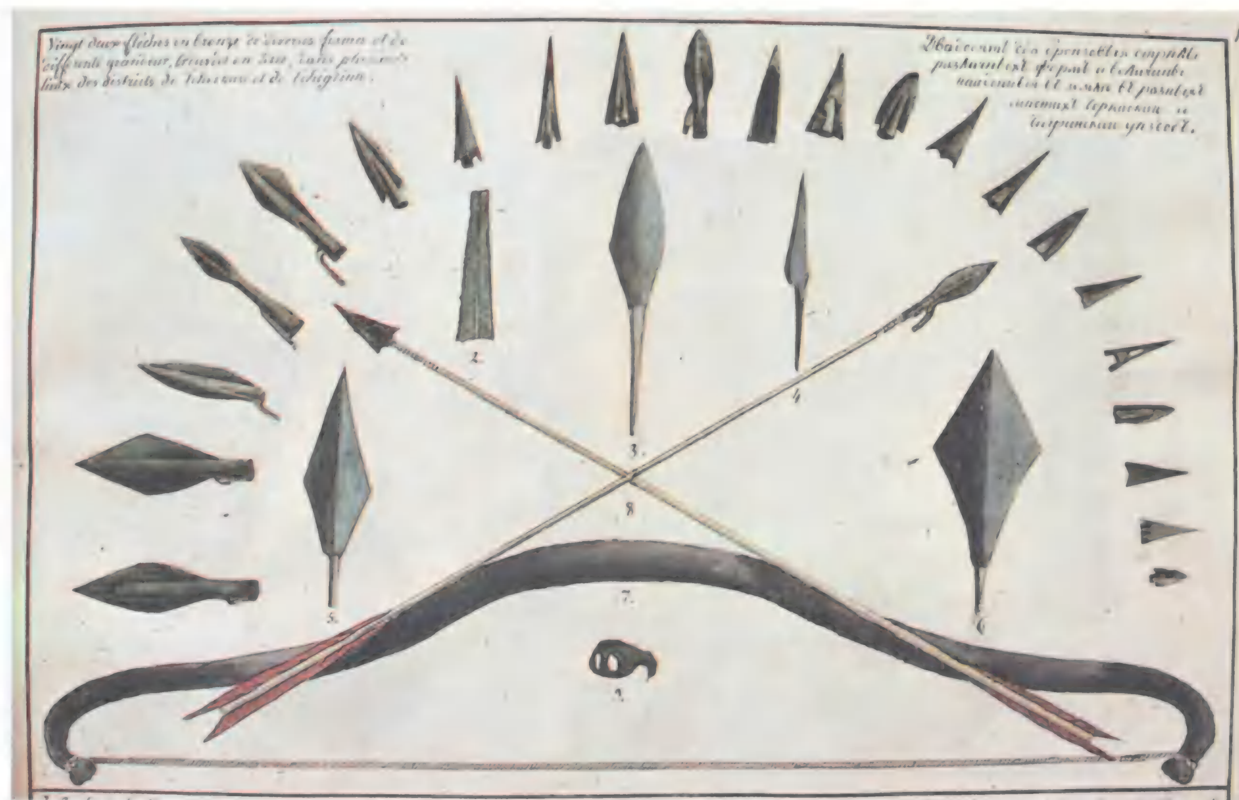

2. 3. 4. 5 et 6. Dards antiques en fer et en bronze, trouvés dans les mêmes lieux.

7. 8. Arc antique et flèches conservées dans l'arsenal du prince Woronzow à Moshni District de Tcherkass.

9. Crochet en bronze que les anciens attachoient à un fouet pour les supplices, trouvé en terre, près du Village de Chabelnik, District de Tchigirinn

2. 3. 4. 5. 6. Древные железные и бронзовые сулицы найденные въ тѣхъ самыхъ мѣстахъ.

7. 8. Древнiя оружiя лукъ и стрѣлы хранящiя въ арсеналѣ Князя Воронцова, въ М. Мошнахъ, Черкасскаго уѣзда.

9. Древний бронзовый крюкъ который былъ привязываемъ къ плети найденный возлѣ С. Шабельникъ, Чигиринскаго уѣзда.

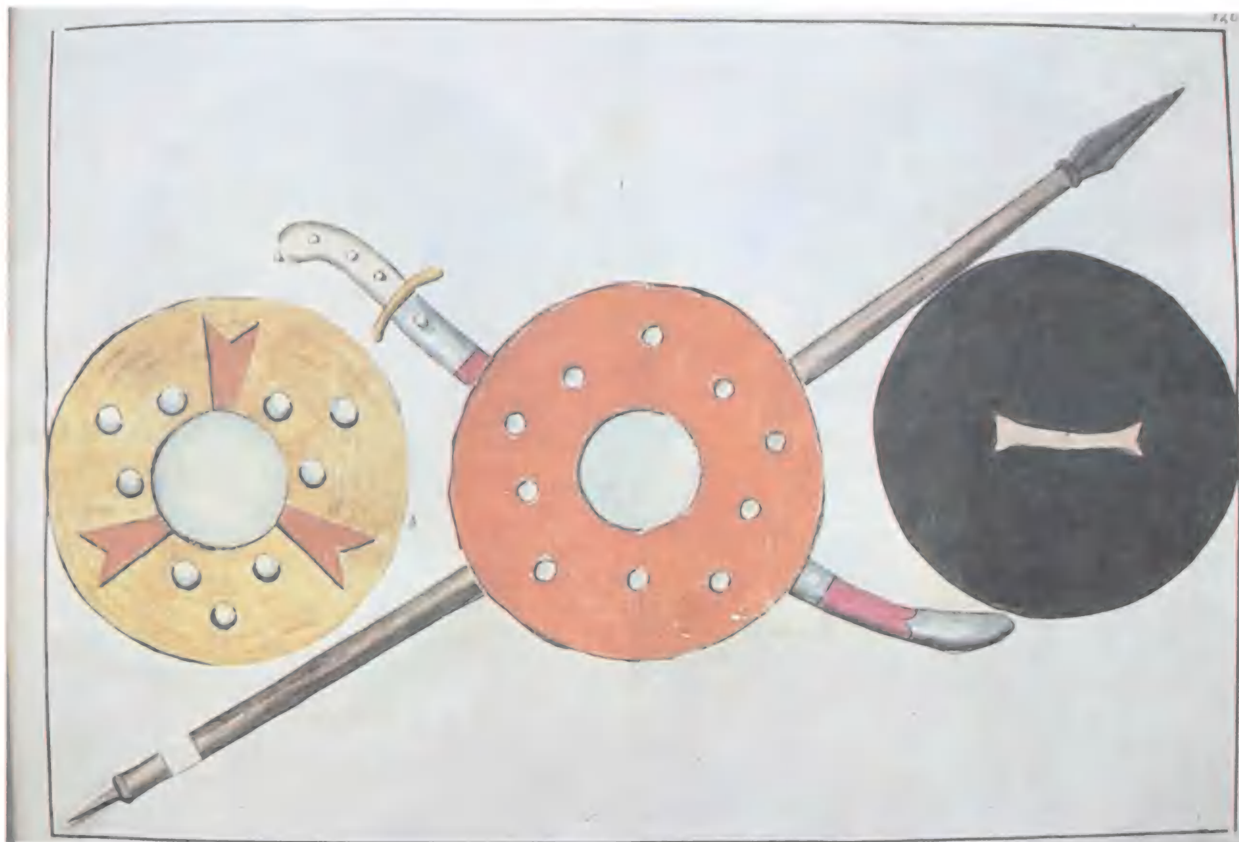

Anciens boucliers, lance et sabre conservés dans l'arsenal du prince Voronzow, à Mochni, district de Tcherkass.

Древнія Щиты, Бронзовое копье и мечъ хранящія въ арсенале Князя Воронцова, въ м. Мошнахъ, Черкаскаго уезда.

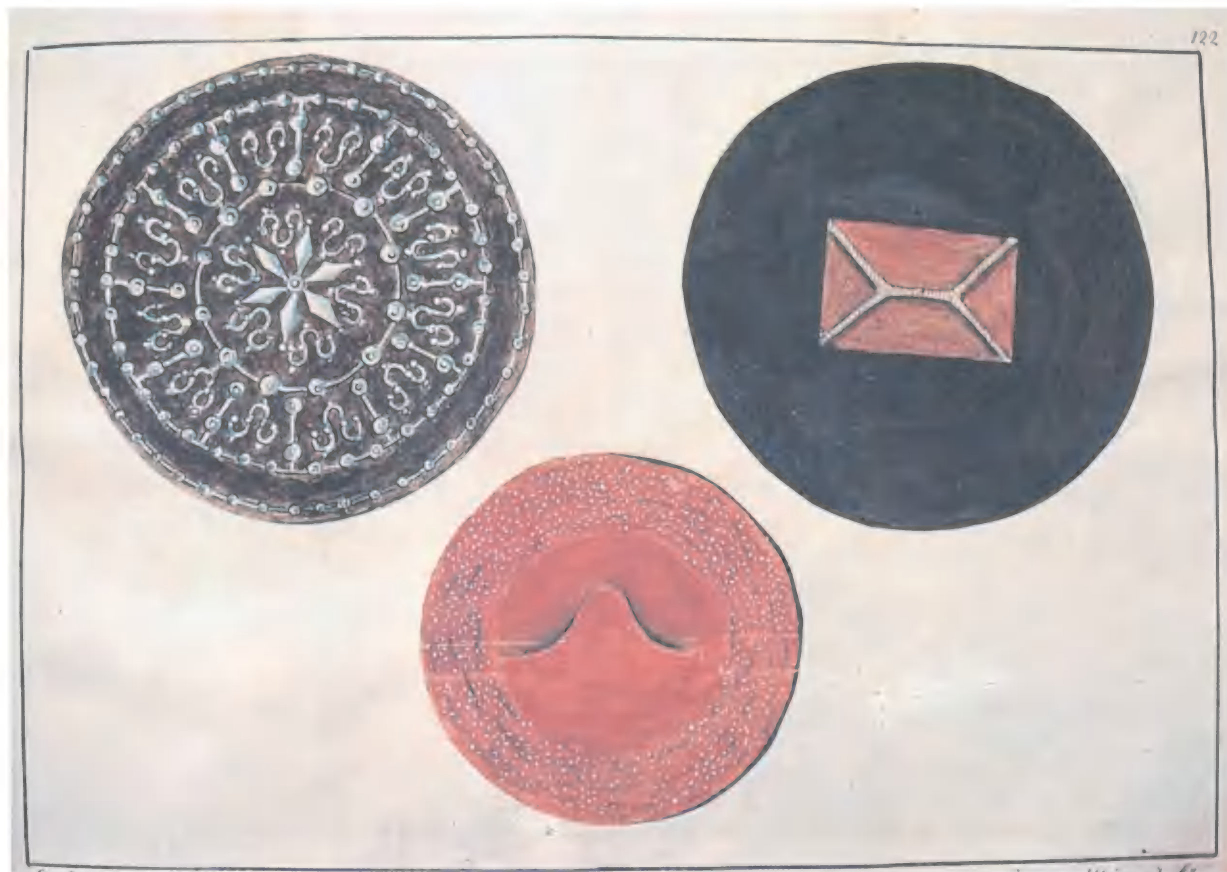

Anciens boucliers conservés chez le baron Chaudoir à Ivnitza, district de Gitomir.

Древнiи Щиты находящiи въ Барона Шодоаръ въ м. Ивницѣ Житомирскаго уѣзда.

Ancien Drapeau du régiment de Péréïaslow, conservé dans l'arsenal du prince Voronzow, à Mochni, district de Tcherkass.

Древнее малороссійское знамя Переяславскаго полка, сохраненное въ арсеналѣ князя Воронцова въ м. Мошнахъ, Черкасскаго уѣзда.

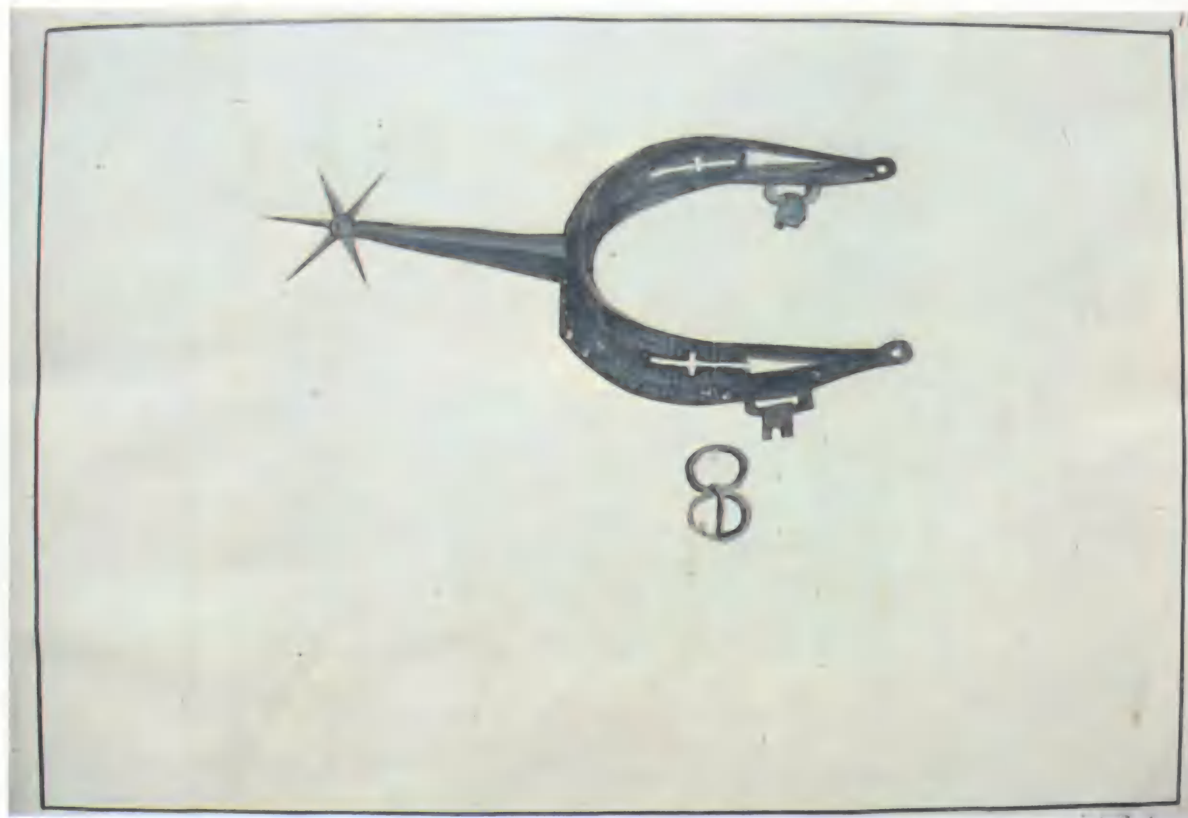

Eperon antique d'acier, sur lequel, il y a des traces qu'il étoit doré, trouvé en terre en 1848 dans le village Romanowka, district de Skwira.

Древная стальная шпора на которой видны следы позолотки, найденная въ землѣ въ 1848 года въ м. Романовкѣ, Сквирскаго уѣзда.

Portraits de Khmelnicki et de Mazeppa.

Портреты Хмельницкаго и Мазепы.

Девизъ Хмельницкаго
PRO DEO, FIDE ET PATRIA
За Бога, вѣру и отечества.
ZENOBIE BOGDAN KHMELNICKI
HETMAN DES GUERRIERS ZAPOROJNIKS. 1648.
Зиновій, Богданъ Хмельницкій
Гетманъ войскъ запорожскихъ. 1648
FAC SIMILE.
Богданъ Хмельницкій Гетманъ з войскомъ Вашего Царского Величества запорозкимъ.
JEAN MAZEPA
LE PIEUX HETMAN DES GUERRIERS ZAPOROJNIKS DES DEUX COTÉS DU DNIEPER.
Іоаннъ Мазепа
Блгочестный войскъ запорозкихъ обоихъ сторонъ Днѣпра Гетманъ
1690
FAC SIMILE.
Иванъ Мазепа Гетманъ и коволеръ рукою власною.

Eglises gréco-russes et Monastéres.
Tour de Sventoslaw.

Православныя церкви и Монастери.
Свентослава башня.

Eglise batie dans le village de Soubotha, près de la ville de Tchigirinn, Gt de Kiew, par l'hetmann Khmelnicki, où il fut inhumé le 13 aout 1656 et d'où le général Tcharnecki le fit déterrer et jetter ses cendres au vent en 1663.

Церковь выстроенная въ С. Суботовѣ, близъ города Чигирина, Кіевской губерніи гетманомъ Хмельницкимъ и откуда воевода Чарнецкій велѣлъ выбросить его, въ 1663 году.

Chœur de l'église du village de Soubbotha bâtie par l'Hetmann Khmelnicki.

Хоры села Субботова церкви выстроенной гетманомъ Хмельницкимъ.

Fondemens de la maison de Bogdan Kmelnicki hetmann des guerriers Zaporojniks, dans le village de Soubbotova, près de la ville de Tchigirinn, brulée en 1647, par le staroste Tchaplinski, et dans laquelle il fit périr l'épouse de Kmelnicki. Après s'être emparé de ses terres, il le tint en prison pendant deux ans.

Фундаментъ дома Богдана Хмельницкаго гетмана войскъ запорожскихъ, въ селѣ Субботовѣ возлѣ г. Чигирина, паленнаго въ 1647 году Чаплицкимъ старостою чигиринскимъ, и въ которомъ онъ уморилъ жену Хмельницкаго, похитивши его земли, содержалъ его въ темницѣ въ продолженіи двухъ лѣтъ.

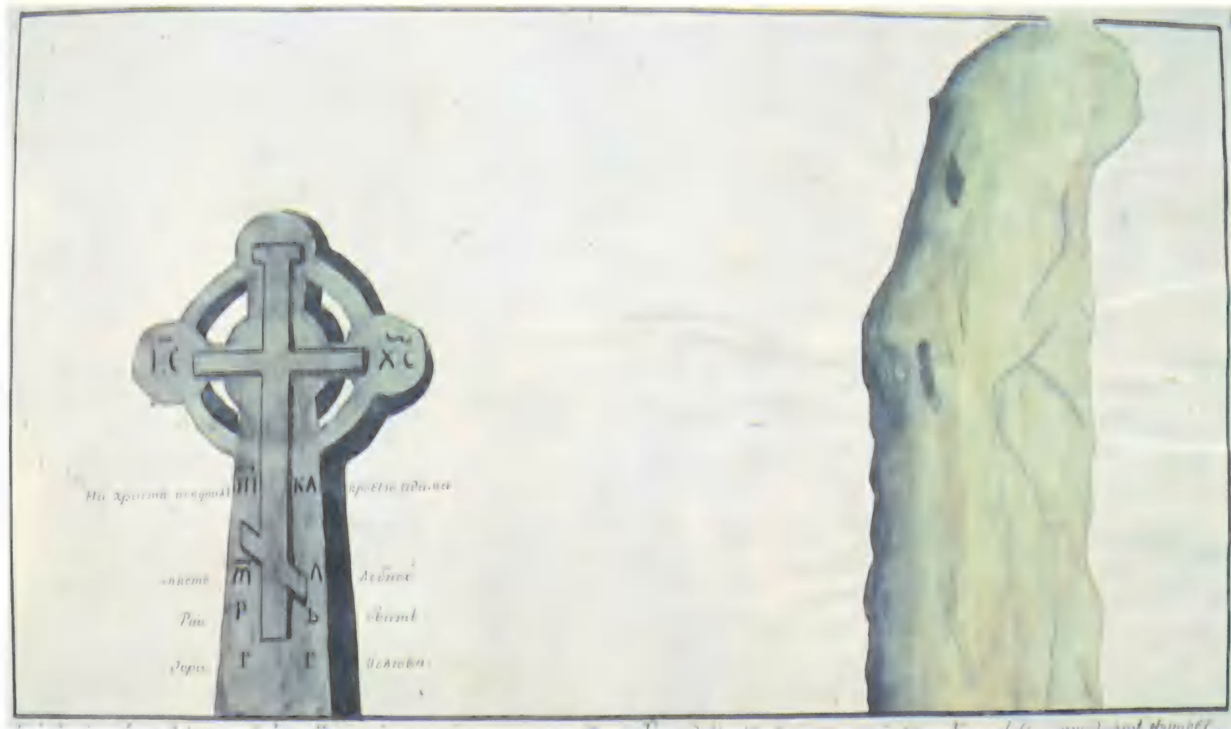

Croix de pierre haute de 7 pieds, placée derrière l'église de Soubbotova, batie par l'hetmann Khmelnicki. Les anciens du village disent que cette croix fut mise sur le lieu où furent jettées, par l'ordre du voïevode Tchanecki, les cendres de Khmelnicki inhumé dans l'église.

Каменной крестъ вышиною 7 футовъ находящийся при восточной стенѣ церкви выстроенной гетманомъ Хмельницкимъ въ с. Суботовѣ, близь г. Чигирина. Старожилы говорятъ что этотъ крестъ поставленъ надъ прахомъ Хмельницкаго послѣ того какъ этотъ прахъ по приказанию воеводы Чарнецкаго былъ выброшенъ изъ сей церкви.

Pierre de dix pieds de hauteur qui se trouve dans une rue du village de Soubbotova près de l'église. Les habitans la nomment Baba. Les femmes et les enfans ont peur de passer devant cette pierre pendant la nuit; les vieillards racontent que du tems de l'hetmann Khmelnicki, on attachait à cette pierre les criminels pour les punir.

Камень вышиною десять футовъ, стоящий на улицѣ с. Суботова, близь церкви. Жители называютъ ее бабою. Женщины и дѣти боятся проходить возлѣ его камня ночью. Старожилы говорятъ что во времена гетмана Хмельницкаго привязывали къ этому камню преступниковъ для наказания оныхъ.

Église grecque batie en 1830, par le prince Vorontzow dans ses domaines, à Mochni, district de Tcherkass, remarquable par son architecture bizantine.

Церковь построенная въ 1830 году, княземъ Воронцовымъ въ имѣніи его Мошнахъ, Черкасскаго уѣзда, заслуживающая особеннаго вниманія по красотѣ своей византійской архитектуры.

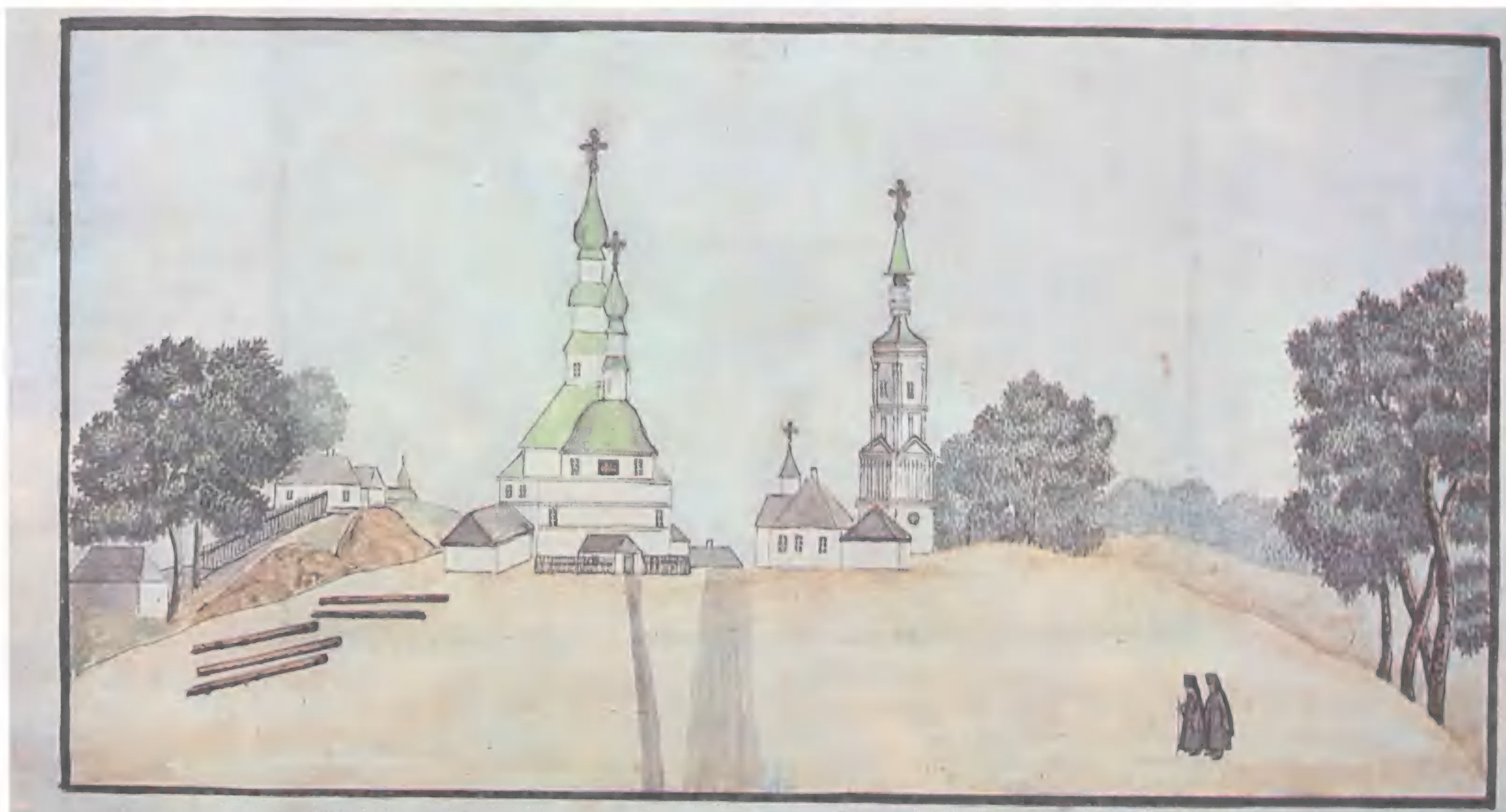

Monastère mochno-gorski swiato-vosnecenski.

Мошно-горскій свято-Вознесенскій Монастырь.

Monastère medvedowskoï Nicolaiwski

existant dans les biens de la couronne, district de Tchiguirinn, dans une île de la rivière Tiasminn, avec une église œcuménique bâtie en bois, de la hauteur de 20 sagènes, de 1785 à 1795. De deux documens donnés par les hetmanns des guerriers Zaporojniks Iouri Khmelnicki 15 avril 1661 et Paul Teter 10 octobre 1663, on apprend que ce monastère a été fondé avant cette époque et que le supérieur avait le titre d'abbé.

Медвѣдскій Николаевскій Монастырь

Въ Чигиринскомъ казенномъ имѣніи, на островѣ рѣки Тясмина. Въ немъ деревянная соборная церковь вышиною въ 20 саженей, построенная между 1785 и 1795 годами. Изъ двухъ универсаловъ данныхъ гетманами войскъ запорожскихъ Юріемъ Хмѣльницкимъ въ 1661 апрѣля 18, и Павломъ Тетерю въ 1663 году, октября 10 дня, видно что этотъ монастырь существовалъ прежде даты тѣхъ универсаловъ и настоятель въ немъ былъ уже въ чинѣ Игумена.

Tour de Swientoslas.

Cette Tour haute de près de vingt sagènes a été construite en 1849 sur une montagne, près du monastère de Mochni, district de Tcherkass, par le prince Voronzov, à la mémoire de Swientoslas, fils de Jegor grand duc de Russie qui selon la tradition, en retournant de Dorostal, aujourd'hui Silistrie, fut attaqué par les pecyngoriens, et massacré à cette place en 971.

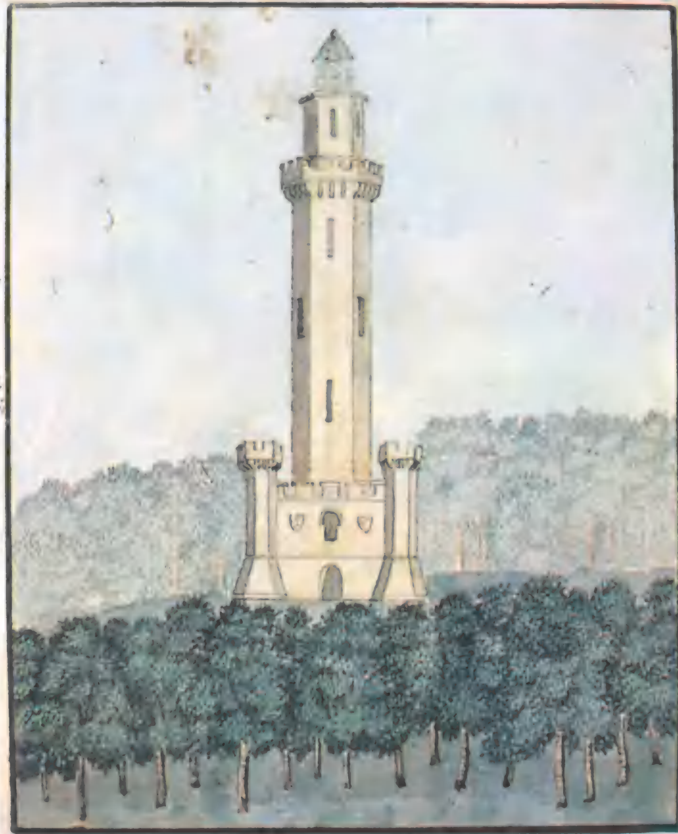

Свентославли Башня.

Сія Башня вышиною около 20 саженъ построенная въ 1849 году на горѣ близъ Мошно-горскаго монастыря, Черкаскаго уѣзда, Княземъ Воронцовымъ, на память Свентослава Игоревича Велико князя Россіи, на котораго, когда онъ возвращался изъ Доростола, что нынѣ Силистрія, въ Днѣпрѣ, напали печенеги и умертвили его на семъ мѣстѣ въ 971 году.

Urnes cinéraires antiques, Phiole lacrymatoire, et Lampes funéraires trouvées dans le gouvernement de Kiew.

Древныя попельныя Урны, стекланный, и Лампада погребальная найденныя въ Кіевской губерніи.

---

4. Phiole lacrymatoire en verre trouvée en 1848 dans des tombeaux sur les bords du Dnieper, près du village de Chabelnix, district de Tcherkass.
5. Lampe antique en terre cuite, trouvée en terre près du village de Pilava, district de Kaniew.

4. Древний стеклянный слезник найденный в 1848 году в гробах на Днепре возле С. Шабельник, Черкасского уезда.
5. Глиняная лампада древняя, найденная в земле в С. Пилава, Каневского уезда.

Mort du prince Potemkin.

Изображенiе смерти князя Потемкина.

Mort du prince Potemkinn feld-maréchal de l'Empire de Russie, Grand hetmann des cosaques d'Ekatérinoslaw, &c.

Ce tableau conservé dans le château du prince Voronnzow, représente le lieu où le maréchal a terminé ses jours en Moldavie, le 5 octobre 1791, entre les bras de sa nièce la comtesse Branicka et les personnes témoins de cette scène. La comtesse Branicka a fait élever, à cette place, un monument, à la mémoire de son oncle.

Traduction des vers inscrits sur ce tableau.

Oh! Quelle vue douloureuse, cruelle mort.!
Quel homme tu nous enlèves
De même qu'une étincelle disparoit à l'œil,
Tu as éteint la vie de ce héros célèbre.
Tu as abaissé notre orgueil
Il a terminé ses jours au milieu des steppes.

Une mort paisible l'a enlevé de ce monde,
Mais elle n'a pas été glorieuse.
Jusqu'à notre dernier soupir,
Tu vivras dans nos cœurs,
Nous ne cesserons de verser des larmes amères
Et d'en mouiller tes cendres.

Moldau geschehener Begebenheit Zugegen waren.

Изображеніе смерти князя Потемкина Россійскаго Императорскаго фельд-маршала, великаго Гетмана Екатеринославскихъ козаковъ и проч.

Эта картина хранящаяся въ кабинетѣ князя Воронцова въ Мошнахъ, изображаетъ то мѣсто положеніе гдѣ фельд-маршалъ окончался на рукахъ племянницы своей графини Браницкой, и лица присутствовавшія при семъ происшествіи [illegible] въ Молдавіи 5 октября 1791 года, гдѣ послѣ графиня Браницкая соорудила монументъ на память своего дяди.

Стихи писанные на сей картинѣ.

О! видъ плачевный, смерть жестока!
Кого отъемлешь ты отъ насъ.
Какъ искра возгновеніе ока,
Герой, твой славный вѣкъ погасъ
Надменныхъ покоривъ нашъ горды
Самъ кончилъ жизнь среди степовъ.

Умри славной справедливъ
Во славѣ ты вѣкъ твой,
До коль сами не увянемъ
Ты будешь въ нашихъ жить сердцахъ
Лить горьки слезы не престанемъ
И ими орошать твой прахъ.

Moldau geschehener Begebenheit Zugegen waren.

Етнографічні описи селян Київської губернії,
переважно тих, які належать до Державних маєтностей,
з історичними відомостями про традиції, пам'ятки
й старожитності краю, з їхніми малюнками.

Складені доктором медицини Де ля Флізом, медико-хірургом
Імператорської Московської медико-хірургічної академії,
членом Імператорського академічного медичного Віленського
та Київського товариств, дійсним членом комісії при
Імператорському університеті Св. Володимира та ін., старшим
лікарем Київських державних маєтностей,
надвірним радником.
1854

I
МІСЦЕВІ ВІДМІННОСТІ РИС ОБЛИЧЧЯ, ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОЇ БУДОВИ Й ОСНОВНІ СХИЛЬНОСТІ[3]

Мешканці Київської губернії належать до білої арабсько–європейської раси, яку називають кавказькою. Лицевий кут у них становить 85–90°. Вони мають такі риси: обличчя овальне, білого кольору, у селян воно майже завжди засмагле під дією вітрів та сонячних променів. Рот не надто великий, не дуже виступаючий, губи рідко товсті, кістки вилиць мало випуклі, зуби звичайно добре поставлені симетрично й вертикально, звідки й здатність легко вимовляти літери Р і Ж, чого не мають деякі інші народи, зуби у яких мають косий нахил. Щоки рум'яні. Голова звичайно має нормальні пропорції і часто трапляються обличчя, красиві у своєму роді. Волосся як у чоловіків, так і жінок частіше русяве, аніж чорне або світле, очі переважно не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі, вони носять вуса, бороду – лише дехто з літніх чоловіків. Зріст високий, особливо в жителів південної частини губернії. Більшість чоловіків мають атлетичну будову, міцні кінцівки; коли їх забирають на військову службу, вони стають добрими солдатами, набираючи войовничого вигляду; найбільш придатні до кавалерії, оскільки з дитинства призвичаєні до коней, через те часто потрапляють у добірне військо. Але селяни, які проживають на північ від Києва, у Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, а очі блакитні. Вони схильні до ковтуна, який шкодить їхньому здоров'ю і робить їх непридатними до військової служби. Ця хвороба волосся не зустрічається в інших повітах Київської губернії і невідома в Європі. Схоже, що вона ендемічна лише в Литві та на довколишніх теренах.

Селяни Київської губернії різняться між собою достатком, залежно від місця проживання. Загалом ті, що обробляють родючі землі, знаходяться в кращому становищі, аніж ті, які живуть на менш родючих землях; так само працьовиті заможніші порівняно з ледачими; однак сільські жителі цього краю взагалі менш схильні до праці, порівняно з жителями інших губерній, зокрема великоросійських, нерідко зустрічаються бідняки, навіть у сприятливих від природи місцях, причиною є ледарство та схильність до пияцтва. Оскільки потреби у них обмежені, то для їх задоволення можна працювати небагато, звідси й випливає, що досить часто у них є лише необхідне; вони зовсім не думають про майбутнє; отож, коли трапляється поганий рік, тобто неврожай, падіж худоби чи щось інше, це їх захоплює зненацька.

У губернії зовсім непомітно особливої схильності до того чи іншого заняття, чи до певного ремесла, хіба що дехто з найзаможніших, тобто тих, у кого найбільше волів та коней, займаються торговими перевезеннями або їдуть щороку в Крим чи на Дон по сіль і рибу, якими торгують після повернення додому. Слід зазначити, що ті, які завдяки своїй праці або якомусь заняттю зібрали певні кошти, не знають, що з ними робити і не створюють собі кращого достатку, отож ховають гроші, а іноді навіть закопують у землю, не кажучи про це й дітям, і таких прикладів багато.

II
МОВА*

Селяни Київської губернії розмовляють малоросійською; як і задніпровці, вони у вимові багатьох слів замінюють літери О на І та В, Л на В, Р на Л, Т на Д, У на В тощо, як наприклад: замість "он", "она" кажуть "він", "вона"; замість "поп", "пошел" – "піп", "пішов"; замість "взял", "влез" – "узяв", "уліз"; замість

* Цей розділ написано лише російською мовою

"полковник", "волк" – "повковник", "вовк"; "полтора" – "півтора"; замість "рапорт", "рыцарь" – "липорт", "лицар"; замість "да пошел", "да взял" – "та пішов", "та взяв". Однак селяни Київського і Васильківського повітів вживають у цьому й іншому випадках "да" замість "та".

У Радомишльському та Овруцькому повітах селяни вимовляють у багатьох словах О як французьке EU або просто як У, наприклад: замість "поп", "пошел", "он" кажуть – "він" або "вун", "піп", "пішов" і т. д.

У селян цієї губернії, у Черкаському та Звенигородському, Уманському, Канівському, Васильківському та Київському повітах є загальне привітання: "Помогайбі", тобто "Помогай Боже", на що відповідають: "Здоров будь"; а в інших повітах, які межують з Подільською і Волинською губерніями, замість "Помогайбі" вітаються словами "Слава Богу Ісусу Христу", відповідають: "Навіки – віків, амінь".

Щодо місцевих приказок, то я помітив у Сквирському та інших повітах такі заміни: при пожежі селяни кажуть "хтось мокне" замість "хтось горить"; "москаля підвіз" замість "збрехав". Якщо хтось випадково приб'є або відрубає собі палець, то кажуть жартома "він найшов собі пальця". Замість "був п'яний" кажуть "напідпитку" або "мав у губі". Якщо у когось із них хрестини або похорон, то кажуть "він має оказію". Замість "він бідний хазяїн", у них говорять: "слемазарний господар". Порушення зі сторони нареченого чи нареченої домовленості про весілля (тобто, якщо після сватання хтось з них роздумає і не захоче іншого) називають кепством і кажуть: "Треба, щоб він (або вона) заплатив (стільки-то карбованців) пені чи претензії".

III
ДОМАШНІЙ ПОБУТ.
ОПИС СЕЛЯНСЬКОГО ЖИТЛА

Селянські житла в Київській губернії скрізь збудовані з дерева, вони, як правило, теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове[4]. У Київському повіті майже всі хати вкриті соломою, і якщо покрівля не стара, вона не протікає, краще захищає від холоду і спекотного сонця, ніж покрівлі з дощок, черепиці та металевих листів.

Ці хати оберігають від холоду і сухі, доки їх не руйнує час, тоді вони осідають у землю і набувають вигляду сирих погребів. Тоді в них дуже вогко, що призводить до захворювань. У деяких місцевостях, де бракує лісу[5], стіни будинку виплітають з лози або соломи, обмазують глиною і білять, але такі хати неміцні, взимку в них холодно й вогко, їх стіни не захищають від зовнішньої температури і пропускають холод, особливо, коли дмуть сильні вітри; я помітив, що в них хворіють частіше, ніж у дерев'яних будинках.

Загалом у селах будинки невеликі, в них рідко буває більше однієї кімнати[6], перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору[7] без вікон. У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть з лози й обмазують глиною зсередини і зовні. Цей димар виводить дим на дах, що мало би бути скрізь. Але в багатьох хатинах дим проходить під дахом[8] і через нього, і хоча пожеж трапляється небагато, не можна заперечувати, що небезпека їх існує, тим більше, що мешканці часто залишають необмазаними димоходи, якщо глина обвалилась; до того ж піч топиться весь час, бо вона служить не лише для випікання хліба, а й для щоденного приготування їжі, через що влітку в хатах буває нестерпно жарко. Мешканці, особливо старенькі та діти, мають звичку спати на печі, коли настають холоди; якщо хтось захворіє, то його теж вкладають на печі. Спека, яка там панує, шкідлива при багатьох захворюваннях, а коли кличуть лікаря для надання допомоги, то хворих важко оглянути, особливо, якщо вони настільки слабкі, що не можуть злізти з печі. Тіснота в будинках шкідлива для здоров'я і призводить до захворювань, особливо в тих випадках, коли кілька сімей живуть у тісному приміщенні, а тим більше взимку, коли тут знаходяться телята, кози, вівці та ще й свиней годують. А під час висиджування яєць у приміщенні багато птиці. Такі умови псують повітря та роблять завжди вологою долівку[9], яка служить підлогою.

У Радомишльському повіті, багатому лісами, у багатьох хатах дерев'яні підлоги, що значно зменшує в них вологість.

Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку і чистоти, досить часто вони побілені всередині і зовні, зокрема там, де біла глина недалеко, як у деяких повітах; але там, де її немає, як-от у Радомишльському повіті, селяни ніколи не білять своїх хат, хіба що подекуди обводять вікна, що створює контраст білого кольору з

почорнілими стінами будівель, так що села мають похмурий вигляд, у той час як в інших місцях і майже в усьому Васильківському повіті на Київщині та й далі вони дуже мальовничі, з яскравою білизною будинків[10]. В селах Радомишльського і сусідніх повітів я помітив, що у кожній хаті є бовдур[11], вкритий побіленою тканиною, який спускається із стелі посередині кімнати, внизу підвішена металева решітка, де запалюють скіпку, яка дає ясний потріскуючий вогонь для освітлення хатини увечері. Труба служить ще й вентилятором і, таким чином, сприяє доступу свіжого повітря, тим більше, що ніде ніколи не відкриваються маленькі віконечка, вони назавжди вмуровані в стіни.

Оскільки було розпорядження збудувати всюди комини, вже майже не зустрічається хат, в яких би не було комина і доводилось би тримати двері відчиненими увесь час, доки топиться піч, щоб виходив дим. Така незручність, окрім того, що в хатах неможливо було жити, створювала страхітливий бруд, мешканці ставали бридкими, у них з'являлися невиліковні хвороби очей, які ставали причиною багатьох випадків сліпоти, тепер же кількість сліпих помітно зменшилася.

Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками[12], вишитими червоними узорами. Селяни моляться перед ними, особливо після їди; перед іконами стоїть обідній стіл, роль якого подекуди виконує скриня, де зберігаються їхні речі[13], оточена лавами. Вона накрита грубою, але чистою скатертиною, на ній лежать ніж, хліб і сіль, які щиро пропонують кожному чужинцю, бо жителі цих місць дуже гостинні; коли їх застати за обідом, вони неодмінно запросять пригоститись більш чи менш простою їжею, якою охоче поділяться із своїми гостями.

У їхніх помешканнях зовсім немає меблів[14], хіба що іноді шафа і декілька простих стільців. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом. Та в деяких селах, розташованих неподалік від міст, а особливо поблизу Києва, у багатьох селян я бачив гарні фаянсові тарілки, виставлені як окраса, напоказ у шафах, я також часто бачив склянки та карафки з білого скла. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева, відполіровані, вкриті лаком і також складені рядочком у шафі. Виделки їм майже невідомі.

Біля печі є звичайне ліжко[15], оточене жердками, на яких висять кожухи й інший одяг; і, нарешті, біля дверей завжди є діжечка із свіжою водою для домашнього вжитку.

Чистота в помешканнях спостерігається не скрізь; зокрема, в Радомишльському повіті, у бідних селян, де надто багато людей живуть в одній тісній кімнаті, часто мало порядку і багато бруду; і все ж його менше відтоді, коли були видані розпорядження щодо того, аби кожна сім'я утримувала своє житло якомога чистішим як всередині, так і на подвір'ї. Це сприятиме як поліпшенню їх побуту, так і запобігатиме хворобам.

У Київському, Васильківському та інших повітах селянські хати повсюди вкриті соломою, а в Радомишльському повіті вони вкриті переважно тоненькими дощечками, які називаються драницями. Якщо такий дах нестарий і непошкоджений, то дощ не проникає всередину. Коли хати добре доглянуті, їхні мешканці здорові, і хвороби там трапляються рідше.

План селянських будівель... [*мал. на с. 34 (факсимільна частина)*].

Зразки селянських жител... [*мал. на с. 35 (факсимільна частина)*].

Внутрішнє планування селянської хати... [*мал. на с. 36 (факсимільна частина)*].

ОДЯГ І ВЗУТТЯ

Селяни Київського і Васильківського повітів носять досить високі шапки круглої форми[16] з чорної або сірої овчини, у Черкаському ж повіті їх роблять із шкури кримського ягняти[17], вона здебільшого гарна і дорога; але в Радомишльському повіті у товариствах Шепеличі, Варовичі і Максимовичі[18] селяни носять шапки трикутної форми[19] з сірого або біло-блакитного сукна, прикрашені вишивкою з голубої або темно-червоної вовни. Волосся в них підстрижене досить коротко, майже всі мають вуса, дехто, особливо старі, носять бороду.

Всі вони одягають сурдути[20], які називають свитками[21], вони пошиті із грубого темно-коричневого, іноді сірого чи білого сукна[22], виготовленого ними самими з вовни своїх овець. Свитки досить добре захищають від дощу, вони широкі, звичайно, довгі, позаду в них каптур, у якому спереду є два прорізи для очей[23]; його натягують на голову, щоб захиститись од дощу й вітру в негоду. Під час подорожі цей каптур часто відіграє роль торбини: у нього кладуть хліб. У Черкаському повіті заможніші селяни і особливо молодь носять свитки з синього, досить тонкого сукна (купленого у сусідніх мануфактурах), прикрашені золотими або томпаковими[24] нашивками.

Взимку вони одягають під цю свиту[25] кожух з овчини, необхідний у цьому кліматі; в ньому можна переходити люті холоди. Коли кожух

новий, він сліпучо–білий; його комір, зроблений із чорної овчини; коли кожух трохи поносять, ця білизна невдовзі зникає, він забруднюється, вкривається плямами, шкура зморщується після того, як її змочили; старий, він стає темним, засмальцьованим, дуже непривабливим на вигляд, як це буває у бідняків; коли ж кожухи зношуються і рвуться, то погано захищають від холоду. Оскільки кожухи й свитки не мають гудзиків, то їх стягують поясом із темно-червоної вовняної тканини, пофарбованої місцевою кошеніллю[26], пояси бувають сині, зелені, жовті та змішаних кольорів. Найбідніші підперезуються шматком грубого полотна.

У Радомишльському повіті селяни замість пояса користуються більш або менш широким шкіряним ременем з мідною пряжкою, до якого підвішено два шкіряних футляри: один для ножа, інший для кременю й трута, які потрібні їм для того, щоб розводити вогонь у лісах і в полях, та для запалювання люльки.

Селяни Київської губернії майже всі носять чоботи, рідко і лише у період польових робіт вони взувають сандалі, зроблені з лубу або шматочків шкіри, які називаються личаками[27] або постолами[28], за винятком Радомишльського повіту, де майже всі селяни, включаючи й жінок, носять таке взуття у будь-яку пору року. Взимку вони обгортають ноги сухою, м'якою і гладенькою травою, яка називається тирса[29] або "волася"[30], а зверху обмотують полотном[31]. Ця рослина росте у лісах і її заготовляють на зиму. Личаки грубо плетуться з липової чи вербової кори, а постоли, які, зокрема, носять селяни Полісся, роблять просто із шматків старої шкіри, якими обгортають ногу. Обидва види таких сандалій закріплюються на нозі мотузками чи ремінцями.

Хоча у такому взутті легко ходити, і селяни цього краю ходять набагато швидше, аніж там, де носять великі й важкі чоботи, які утруднюють ходу, особливо по мокрій і глинистій розкислій землі, хоча ці сандалії дуже зручні літом і в суху погоду, проте вони дуже шкодять здоров'ю своїх власників, коли холодно і мокро, а особливо взимку. В цей час шматини, якими обмотані ноги, а також накладена у це взуття солома, сіно і трава тирса, про яку вже згадувалось, стають мокрими, через що їх ноги завжди мокрі, і часто мерзнуть взимку. Це призводить до повного переохолодження, а звідси нежиті, плеврити, запалення легенів, ревматизми. З іншого боку, шнурки й ремінці, якими обв'язані ноги, здавлюють судини, перешкоджають кровообігу, призводять до варикозів і до ран, які важко лікуються, найчастіше так буває у Радомишльському повіті, де селяни не мають чобіт. Якби можна було примусити їх носити чоботи, принаймні взимку, з'явилася б можливість уникнути багатьох захворювань.

Жіночий одяг. Головний убір жінок дуже різний. У святкові дні та коли йдуть до церкви, у багатьох місцевостях майже всі пов'язують голову довгим шматком простого мусліну[32], зав'язують його ззаду великими вузлами, кінці яких спадають аж до середини литки. В інших громадах вони зав'язують по-різному ситцеві хустки у великі квіти; так само роблять і дівчата, хоча й зав'язують трохи інакше, але майже скрізь вони ходять з непокритими головами[33], волосся заплітають у коси й укладають довкола голови з довгими шовковими стрічками різних яскравих кольорів, кінці яких спадають. Обов'язковою прикрасою для цих дівчат є квіти, особливо у святкові дні, а якщо, залежно від пори року, їх ніде взяти, то їх замінюють гілочками завжди зеленого барвінку та червоними ягодами калини, спеціально залишеними з осені, або штучними квітами, які вони самі роблять із пофарбованого пір'я та кольорового й золотистого паперу. Дівчата, як і жінки, носять на шиї багато разків намиста, найбагатші мають червоне коралове намисто, яке часом передається у спадок в родині; на його високу вартість часто зважають у посазі, який батьки дають, коли дочка виходить заміж. Всі вони носять мідні або томпакові кульчики та персні з простими камінцями; а от у Радомишльському повіті дівчата, звичайно, не вдягають вінка, волосся у них просто заплетене й зав'язане червоною вузькою стрічкою, та й одяг їх далекий від того, щоб бути гарним.

Жінки й дівчата звичайно носять довгі свитки з грубого сукна білого, блакитного, зрідка коричневого чи сірого кольору, яке виготовляють з вовни своїх овець. Залежно від села, по краю вони обшиті блакитною або чорною тасьмою. У Київському повіті та у товариствах Петро-Павлівському, Обухівському й Фастівському вони носять козакини[34] із світло-зеленого сукна, всіяного пучечками червоної вовни. Цей одяг сягає коліна в околицях Києва, його шиють з гарного ситцю різних яскравих кольорів. Спідниці та фартухи шиють з барвистого, у великі квіти полотна або з блакитної чи червоної матерії, яку селяни виготовляють і фарбують самі, або із тканини у симетричну клітку, витканої жовтими, білими і червоними нитками на синьому тлі, вона поширена повсюди, її можна б було назвати національною тканиною Малоросії, оскільки вона зустрічається в різних віддалених місцях. Жінки одягають кілька незшитих разом речей[35], оперізуючись поясом довкола тіла.

На околицях Києва жінки та дівчата носять сорочки з тонкого полотна або перкалю[36] з довгими й широкими рукавами, прикрашені майстерно вишитими червоними узорами; але у Радомишльському повіті

сорочки шиють із сірого грубого полотна, подекуди також із вишивкою.

Взагалі, я помітив більше порядку в одязі і навіть елегантності у селянок, які мешкають поблизу міст, а особливо біля Києва, Василькова, Черкас і Звенигородки. Чоботи жінки і дівчата носять майже завжди, особливо у святкові дні. Заможні мають чоботи з червоної або жовтої шкіри, а у Хотівському, Обухівському, Петро-Павлівському і Кожухівському товариствах вони носять обшиті червоною шкірою черевички та сині панчохи.

У Радомишльському повіті усі жінки й дівчата взувають лише личаки або постоли, стопи замотують грубим полотном і обв'язують мотузками довкола ноги.

Із зробленого мною опису, часом, можливо, надто детальному, можна зробити висновок, що одяг і взуття жителів загалом відповідають клімату. Отже, звичайно брак одягу чи взуття не є причиною хвороб, хіба що у Радомишльському повіті.

Селяни Веприківського, Плесецького,... [*мал. на с. 43 (факсимільна частина)*].

Селяни Стайківського, Черняхівського,... [*мал. на с. 44 (факсимільна частина)*].

Селяни поселень Глеваха, Кожухівка,... [*мал. на с. 45 (факсимільна частина)*].

Селяни поселень Чорнобиль, Шепеличі,... [*мал. на с. 46 (факсимільна частина)*].

Про їжу та напої[37]

Їжа селян майже однакова як влітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ[38], готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або у неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують всюди, особливо на піщаних грунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують з житнього, пшеничного або іншого борошна, яєць, молока і сиру. Під час постів, яких селяни суворо дотримуються, вони заправляють їжу олією з коноплі, ріпи або льону. Заможніші мають солону або сушену рибу, за якою багато хто їздить на Дон, щоб купити для себе або на продаж.

Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також входять до складу їхньої їжі. Хліба та іншої їжі загалом багато, і вони доброякісні у Київському, Васильківському, Черкаському, Звенигородському та інших повітах, за винятком сіл, де грунт піщаний і неродючий, або в неврожайні для зернових і картоплі роки. А в Радомишльському повіті, де грунт загалом піщаний, болотяний і малородючий, особливо, під час великої посухи або коли затяжні дощі затоплюють багато ланів, хліба та інших продуктів мало, вони не дуже або зовсім неякісні, тоді тут більше, ніж деінде, страждають від голоду. У товариствах Чорнобильському, Шепелицькому, частково в Максимовицькому та в Шершнівському їжі значно менше, й вона не така поживна, як в інших місцях. А коли трапиться неврожай на картоплю, яка становить основну частину їх харчування, мешканці дуже від того страждають.

Років десять тому, коли ці села ще не належали до державних маєтностей, голод був такий, що кажуть, деякі люди, харчувалися мохом і лишайниками, що їх збирали у лісах, на болотах та на стовбурах дерев, змішуючи з бруньками липи і вільхи, а також гречаними, житніми висівками та ріжками цього злаку і робили з цього щось на зразок хліба. Це викликало захворювання, які призводили до смерті або ставали невиліковними, а від ріжок багато хто ставав епілептиком.

Фруктові дерева зустрічаються лише у деяких товариствах Київського і Васильківського повітів, їх небагато, та й не помічено, щоб вживання фруктів мало якийсь вплив на здоров'я селян. Вони здебільшого збирають плоди диких груш і хоч ці плоди можуть викликать нестравність шлунку, особливо, коли вони ще недозрілі або їх з'їдено надто багато, та я не чув, щоб вони призвели до захворювань.

Всюди у лісах ростуть гриби, особливо у Радомишльському повіті, де селяни збирають їх у великій кількості, саме там найчастіше спостерігаються отруєння, бо люди, не знаючи, збирають і отруйні.

Їжа, якою харчуються селяни, дуже рідко буває зіпсованою, хіба що у вологу погоду під час жнив або у роки, коли жито вражають ріжки. Ці нарости, змішані з борошном, з якого печуть хліб, викликають тяжку хворобу – отруєння ріжками, яке у деяких випадках призводить до гангрени нижніх кінцівок. Ті, хто переживає цю хворобу, часто стають епілептиками, про що свідчить досить значна кількість хворих у цих краях.

Іноді трапляється, що непрополоте просо (Panikum miliaceum) росте разом з блекотою (Hyoscyamus niger), отруйне насіння цієї рослини не можна повністю відділити від проса, внаслідок чого каша з нього є

справжньою отрутою, через що бувають випадки непритомності, конвульсій, нервових припадків, які мають серйозні наслідки.

У Київському, Васильківському, Черкаському та Звенигородському повітах вода майже скрізь чудова. Дніпровська вода здорова, колодязна рідко буває солона і не містить шкідливих для здоров'я домішок, якщо так трапляється, то селяни її не п'ють. Але у Радомишльському повіті у багатьох місцях вода болотяна, особливо під час посухи, так само і в колодязях. Тому тут подекуди бувають проноси, лихоманки. Така вода часто шкодить і тваринам. Однак місцями трапляються джерела з проточною і здоровою водою, іноді вона містить залізо.

За винятком води, тут немає інших напоїв, окрім горілки, пива і зрідка меду, який селяни не п'ють, бо він дорогий, та тому що два останні напої часто несмачні й кислі. Квасу ніде не вживають[39], і якби вдалося привчити селян готувать його, особливо там, де вода погана, то можна б уберегти жителів від багатьох хвороб.

Селяни п'ють багато горілки, особливо на свята і в неділю, на весіллях, хрестинах і похоронах. Нерідко можна зустріти п'яних людей, особливо у шинках, хоча відтоді, як були вжиті заходи щодо зменшення кількості осіб, які віддаються цьому злу, у багатьох селах п'яних значно поменшало. І все ж нерідко пияцтво стає причиною запальних хвороб і апоплексій.

РІЗНІ ЗВИЧАЇ. ЗВИЧАЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОЧАТКОМ І ЗАВЕРШЕННЯМ ПОЛЬОВИХ РОБІТ ТА ІНШІ

Селяни загалом не люблять починати жодних важливих робіт у понеділок[40]: наприклад, будівництва хати, польових робіт, жнив та інших; не люблять також вирушати у далеку дорогу, вони називають цей день важким. Дехто вважає поганим днем і суботу.

У квітні на день св. Юрія[41] селяни цілими сім'ями виходять на свої лани, де посіяно жито й пшеницю, з собою беруть горілку та їжу і гуляють там до вечора, у них це одне з основних весняних свят.

Коли зернові дозрівають, а господар поля помітить жменю згорнутих і зв'язаних колосків[42], то він вважатиме, що це погані чари, які провіщають якесь нещастя, хоча іноді це роблять жартома. Господаря це дуже пригнічує, і він просить одразу сільського священика прийти з свяченою водою, щоб молитвами знищити ці чари і розв'язати закручені колоски, бо інакше селянин не наважиться до них доторкнутися і не почне жнива.

Після того як жито і пшениця зібрані, жінки сплітають два вінки з одного й другого злаку, одягають на голови двох дівчат і гуртом йдуть до того, кому належить поле, вони вітають його із завершенням жнив[43] і віддають вінки, за які він повинен віддячити.

Перед тим як почати будівництво житла, селяни мають звичай напередодні під вечір насипати на південному боці у призначеному під забудову місці невелику купку жита[44]; якщо наступного дня купка виявляється цілою, то вони починають робити підмурівки; а якщо зерно порушено, то на цьому місці не будують, а шукають інше таким же чином; саме це і є причиною того, що селянські хати зведено не за планом і безладно.

Різні звичаї існують і при проведенні інших робіт, наприклад, підпалюванню березової кори та соснових дров при виробництві дьогтю або смоли передують такі церемонії: після того як кора і шматки дерева зібрані й складені докупи у вигляді піраміди, робітники стають з чотирьох боків із запаленими смолоскипами. Один із них, призначений отаманом, з головою обмотаною рушником, із хлібом та сіллю в руках, тричі обходить піраміду, кланяючись на чотирьох кутках, що нагадує хрест. Потім він вибігає на вершину і стає там, повернувшись обличчям на схід, тримаючи хліб–сіль у руках. Робітники з палаючими смолоскипами одразу кидаються до піраміди, намагаючись запалити її з усіх боків; отаман залишається на місці поки вогонь і полум'я піднімуться і закриють його від поглядів, тоді він квапливо збігає крізь вогонь на землю, у цей же момент вогонь поширюється, і вогнище палахкотить з усіх боків. Після цього робітники п'ють горілку, цю учту вони називають "могоричем".

Пожежі

Тільки-но вогонь з'являється у селі, що належить до державних маєтностей, де на відміну від поміщицьких сіл, є протипожежні інструменти[45], селяни одразу діють так само, як у містах, де є протипожежні команди. Та загалом селяни вірять, що пожежу можливо зупинити магічними словами[46]. Поміж них є люди, яких називають знахарями, і які підтримують у них віру в свої здібності, промовляючи нерозбірливі слова. Інші вірять, що вогонь можливо загасити, нічого не роблячи, лише обходячи довкола палаючого будинку з іконами й промовляючи молитви. Якщо ж пожежу викликала блискавка, то вони звичайно не наважуються гасити її, боячись діяти проти Божої волі, і залишають хату напризволяще.

Неврожаї[47]

У період тривалої спеки у багатьох селах мешканці просять священиків освятити криниці, а також роблять різні чаклування:

закопують, наприклад, у полях живого рака, твердячи, що він житиме у землі протягом тридцяти днів, водночас просять Бога послати дощ.

У деяких селах, де поховано утопленика, вірять, що, коли селяни обох статей віком від 15 до 16 років виливатимуть щодня відро води на його могилу, то обов'язково піде дощ. Якщо трапляється, що дощ іде кілька разів в одному місці, а в іншому його немає, то селяни впевнені – причиною цього є наявність у селі відьми.

Падіж худоби[48]

У період падежу худоби селяни зовсім не звертаються до ветеринарів, вони лише пускають тваринам кров, вважаючи, що це достатній засіб від усіх захворювань тварин, а після такої операції, яка практикується лише на початку падежу, вони полишають все на природу, вважаючи це карою Божою. Дехто сипле на хвости тварин зернята маку, інші обкурюють їх травами, щось при цьому промовляючи. Взагалі, почувши про появу зарази у деяких сусідніх селах, вони ставлять з того боку невеликі осикові хрести при в'їзді у село, те саме роблять під час холери.

Народна медицина

Селяни вважають епідемічні захворювання справою злого духа[49], який, у вигляді страховиська проходить по селах. В хаті, у вікно якої він зазирне, обов`язково помре один або кілька чоловік.

Причини інших хвороб,які виникають несподівано, вони вбачають у дії поганого погляду, який називають "пристрітом"[50]. Якщо лікар запитує про причини захворювання, завжди відповідають, що хворого наврочили. Вони вірять, що до сухот призводить отрута, яку називають "данням"[51].

Майже у кожному селі серед літніх чоловіків і жінок трапляються шарлатани, які називають себе знахарями[52] і запевняють, що хвороби можна вилікувати замовлянням – коли говорять нерозбірливі слова і дмухають декілька разів, на хворих. Якщо хвороба припиняється сама по собі або під впливом часу, вони мають тверде переконання, що допоміг саме цей засіб. Зрештою, важко описати усі засоби, до яких вдаються ці шарлатани, бо вони часто діють таємно і не відкриваються перед більш освіченими особами, які перебувають на вищому щаблі, а особливо перед лікарями, бо бояться переслідування, і хоча вони часто відправляють людину на той світ, родичі не скаржаться, а якщо ж природа хвороби така, що вона сама проходить, то знахарі приписують одужання собі. Незважаючи на те, що є багато прикладів їх невдалого лікування, селяни неохоче слухають поради лікарів і приховують від них свої болячки.

Ці шарлатани використовують як ліки відвари з трав, зібраних без розбору восени, обов'язково напередодні свята Преображення Господнього[53], коли рослини висохли й здерев'яніли. Серед тих трав я впізнав верхівки Hypericum perforatum, Centaurea cyanus, Scabiosa arvensis та інші, які не мають жодних лікувальних властивостей[54].

Весільні обряди[55]

У весільних обрядах Київської губернії іноді стільки смішних і дивних звичаїв, що вони не варті того, щоб їх описувати, тут ідеться про основні з них.

Сватання

Селяни Київської губернії рідко одружуються з любові як з одного, так і з другого боку, здебільшого ж за звичкою або згідно з уявленням, що неодружений чоловік не може вступити до розряду господарів. І хоча часто трапляється так, що хлопець і дівчина, кохаючи один одного, часто зустрічаються на вечорницях[56] або перед корчмою у святкові дні, їх одруження повністю залежить од волі батьків.

Взагалі сватання[57] відбувається таким чином: коли хлопцеві виповнюється 19–20 або 22 роки, батьки зобов`язують иого одружитись і знаходять йому дівчину, на що він майже завжди погоджується без супротиву; тоді з-поміж сусідів вибирають сватів, посилаючи з хлібом-сіллю у хату, де живе обрана дівчина. Там викликають дівчину, яка з'являється і повертається спиною до сватів, дивлячись на стіну; її запитують, чи згодна вона одружитись з цим хлопцем (буквально: йти позаду нього), вона відповідає, не обертаючись од стіни: " Як батько й мати хочуть, то й я згодна". Якщо батьки згодні, дівчина подає сватам хустку або рушник чи смугу тканини, тоді сватів починають пригощати і припрошувати. Коли батьки не дають згоди на одруження, то відмовляють таким висловом : "Нехай вам Бог дає щастя деінде, а нам деінде ."

У деяких селах замість відмови подають гарбуза[58], це вже свого роду конфуз, це робиться тоді, коли хлопець претендує на дівчину, яка займає вище, аніж він, становище. У такому разі молодь, яка звичайно слухає й заглядає через вікна у хату, побачивши, що піднесли гарбуза, співає:

“Гарбуз зелений, не сватай дівки, парубок мерзенний”. Отож, одержавши відмову в одному місці, батьки посилають на другий, а іноді й на третій день сватів в іншу хату, доки не знайдуть нареченої для свого сина.

Весілля

Напередодні весілля, яке завжди відбувається у них в неділю, наречений і наречена у супроводі своїх близьких, а саме : молодий з боярином, молода з дівчиною, яку обрала собі за подругу (дружку) обходять геть усе село, йдучи від хати до хати, і скрізь, навіть на вулиці, зустрічаючи селян і навіть чужих людей, підходять до них, кланяються до землі, цілують руку найстаршим, а інших обнімають і запрошують усіх до себе на весілля[59] такими словами : “Просили батько й мати, і я прошу на хліб–сіль, на весілля.”

У хатах родичів і старших кладуть з цієї нагоди калач на стіл, дівчата, які супроводжують наречену, співають:

Усі двори обходили,
слізоньки не зронили,
як на батьків двір дійшла,
то стала – заплакала.
Ой, дворе ж мій, двореньку,
яка ж я тобі важка.
Не так тому двореньковi,
як своєму батенькові,
що він мене заміж оддає,
а діла не научає.
Навчать, доню, добрі люди,
батенькові жаль буде.

Увечері цього ж дня наречений разом із своїми батьками, родичами та знайомими, йдуть, співаючи, до хати молодої:

Ідемо до дівки,
як місяць до зірки,
несемо чоботи
шевської роботи.
Ой, вийди, Ганнусю, вийди,
не буде тобі кривди,
стань собі на помості,
частуй свої гості.
На дворі грязько, а в сінечках сухо,
вийди, Ганнусю, щебетухо.
Вийшла щебетати,
а тепер проси до хати.

У хаті нареченої дівчата співають, чекаючи їх:

В городі зеленая рута, жовтий цвіт,
чого тебе, Йване , досі нєт,
писала б листи, не вмію,
посилала б посли, не смію.
Пішла б я сама, та боюся,
далекая доріженька, подоб’юся.

Коли приходять у хату до молодої, дівчата співають:

Гуслі гудуть та в хату йдуть,
наряжайся, дівко Ганнусю,
бо візьмуть тебе.
Єсть у мене мій батенько,
не дасть мене.

Після цього батьки нареченої запрошують їх до столу й обдаровують родичів нареченого; жінкам дають очіпки, чоловікам – хустки, дівчатам – стрічки, а матері – чоботи; іншим знайомим замість подарунків дають по маленькій хлібині. Після цього відпочивають, молодь, чоловіки й жінки співають і танцюють[60]. Увечері жінки печуть весільний хліб (коровай)[61], який ставлять посеред столу, при цьому жінки й дівчата співають різних пісень, серед інших ось таку:

Славний город, дівич-вечір,
Ой рано, рано, на три стіни кам’яні,
На четвертій золотій, маківочка,
А на тій маківочці ластівочка
Звила гніздечко з чорного шовку,

Перше дитятко Іванко,
А друге дитятко Ганнуся.

Наступного дня, тобто у неділю, їх ведуть до церкви до вінця, співаючи:

Давай, мати, шубу,
Підемо до шлюбу,
Із скрипками та з цимбалами
Та з молодими боярами.

Після обідні їх вінчають[62], а від вінця всі йдуть до хати нареченої, де на них чекає учта, і співають:

Вийди, мати, з калачем,
Вже ж твоє дитятко з паничем,
А не з паничем, тільки з мужиком,
Зв'язані рученьки рушником.

Мати нареченої зустрічає їх з хлібом-сіллю[63]. Після обіду наречений з родиною повертається додому. У хатах молодих на столі ставлять гілку, прикрашаючи квітами чи калиною, яку вони називають "гільцем"[64], й співаючи в цей же час таких пісень:

По калину ходили,
Калину ламати,
Гільця добувати.
В того батенька калиночка,
Калину ламайте,
Розу щипайте, мені
Гільце звивайте.
А я дружечка менша всіх,
Звила гілечко краще всіх.

Наречений і наречена знову обходять село просити на весілля, з ними, співаючи, йдуть дівчата:

Матінко моя,
Тепер я не твоя,
Тепер я Грицькова (Петрова чи Іванова)
Шлюб брала, шлюб брала,
Тричі разом перед образом присягала.

Увечері молодий разом з рідними і близькими знову йде з музикою до хати нареченої, щоб забрати її до себе[65]. При виході з хати йому співають:

Випроводжай мене, ненько, хорошенько,
До тей тещеньки гордой,
До тей Марусі хорошой,
А там мед-пиво п'ють,
А там мене молодого давно ждуть.

Перед молодим несуть гілку дерева, яку називають "гільцем." Мати молодої, одягнена у вивернутий вовною назовні кожух[66], зустрічає молодих перед порогом з хлібом–сіллю, тримаючи його в руках, вкритих кожухом, а весільний хор співає:

Що то вийшло кострубатого?
Що то вийшло волохатого?
Який кожух волохатий,
Такий буде зять багатий.

Тоді дружки молодої стають перед молодим, захоплюють двері і не пропускають його до дружини, він удає що хоче силоміць проникнути до хати[67], за ним ідуть його друзі (бояри) з гілкою дерева, вони кидаються до столу, щоб зламати гільце молодої і поставити своє. Жінки і дівчата з боку молодої захищають своє гільце, яке все–таки ламається; тоді сідають за стіл і п'ють. Пізніше на голову молодої одягають очіпок, який вона кілька разів знімає і відкидає геть від себе, потім ділять весільний коровай між рідними і близькими таким чином: хтось із старостів бере шматочок цього пирога і, ставши на лаві, голосно каже: "У нашого князя і княгині є приятель (називає його ім'я), відгукнись, а як ні, то віддам коровай "запорожцям". (Після церемонії вінчання у церкві і під час весілля молодих називають князем і княгинею). Після цього перед хатою ставлять перевернуту діжку, на ній кладуть хліб і сіль, біля неї ставлять молодих, мати, знову одягнена у кожух з вивернутою назовні вовною, кілька разів обходить їх довкола, кидаючи на землю горіхи або горішки і зерно. Потім молоду садять на сани, а молодий тричі обходить довкола і легенько б'є її

нагайкою, примовляючи: "Покидай батькові норови, бери чоловікові"[68]; потім молоду везуть у хату її чоловіка, дс вссілля триває далі[69].

Наступного дня у хаті молодого[70] печуть пиріг з нетовченим маком, обв'язують його червоними стрічками і йдуть із цим пирогом до батьків молодої з похвалами та подякою за гарне виховання доньки. Іноді на пирозі з товченим маком немає стрічок, у такому випадку це ознака негарної поведінки дівчини до одруження. Молода в цей час залишається у хаті чоловіка. Після цього батько, мати й родичі молодої ідуть до молодого, їх запрошують до столу. Та молода дружина тим часом десь сховалась, і коли мати питає, де її дочка, замість неї приводять переодягненого у жінку хлопчика, це роблять кілька разів; нарешті після наполегливих благань матері їй приводять доньку, яку та, начебто, й не впізнає.

Після цього батьки молодої роблять подарунки, подібні до одержаних у себе вдома; потім весілля з музикою йде до поміщика, священика й до старшини, повертаючись звідти, співають:

Ой, були ми у пана,
Там була нам повага,
Пили мед, горілку
За хорошую дівку.

Зрештою, весільні розваги тривають і на третій день[71].
Українські пісні [*мал. на с. 63–65 (факсимільна частина)*].
Танці та розваги селян... [*мал. на с. 66 (факсимільна частина)*].
Весільні звичаї... [*мал. на с. 67 (факсимільна частина)*].

Хрестини

Хрещення новонароджених у жителів сіл Київської губернії не має нічого особливого. У день народження дитини батько запрошує родичів і сусідів, і вони випивають за здоров'я новонародженого (родини)[72]. Бабка-повитуха йде до священика, повідомляє його про народження і слухає його молитву з цього приводу[73]. У цей самий день дитину разом з кумом і кумою несуть у дім священика, де він виконує у своїй кімнаті обряд святого хрещення[74]. Після цього родичі і знайомі знову збираються у хаті батьків новонародженого і п'ють увесь день за хрещення (хрестини)[75]. На другий день кожен з них приносить з собою горілку й різні наїдки[76]; так вони розважаються увесь день і роблять подарунки дитині, залежно від своїх можливостей.

Похорон

Поховальні звичаї майже скрізь однакові: небіжчика обмивають, одягають у його одяг і кладуть на дерев'яній лаві[77]. Родичі й знайомі приходять віддати останнє прощання[78] небіжчику і цілують його в обличчя. У цій кімнаті не відчиняють ні вікон, ні дверей, а до того ж і влітку, і взимку топиться ще й піч, така спека призводить до швидкого розкладу тіла й примушує прискорити похорон. Нарешті, найчастіше наступного дня, тіло кладуть на віз або на сани, запряжені парою волів, і везуть на цвинтар у супроводі священика із належними обрядами[79]. У деяких селах Радомишльського повіту саньми користуються[80] навіть тоді, коли нема снігу, для того, щоб, як кажуть, не трясти тіло небіжчика. На віко домовини завжди кладуть хліб-сіль, іноді на ньому садять маленьких дітей. Ті, що йдуть за домовиною, особливо жінки з родини небіжчика, плачуть, голосять наспівно про добрі якості покійного[81], оплакуючи його смерть. Після похорону всі родичі й знайомі повертаються у хату небіжчика і сідають за столи[82], звичайно у кімнаті, де він лежав; на цій трапезі горілки буває багато, і дехто упивається.

При цій нагоді у них є багато різних забобонів, наприклад: коли небіжчик ще лежить у хаті, у діжечку з водою кидають ніж[83], щоб померлий не напився з неї уночі. Після похорону три ночі поспіль у хаті небіжчика запалюють свічку, ставлять склянку води, шматок хліба і два яблука (якщо є), згідно із уявленням, що протягом трьох ночей "душа" приходить пити й їсти[84].

У них також поширене вірування, що той, хто вмирає несподівано, ходить вночі[85] по селу й приходить до своєї хати, отож, щоб йому перешкодити, довкола могили сіють мак, те саме роблять біля хати, в якій він мешкав.

Заможні селяни замовляють панахиди[86], щонайменше один раз на рік, та влаштовують поминальний обід, на якому звичайно напиваються до сп'яніння.

Окрім такого поминання, щороку після Великодня[87] усі жінки й декілька чоловіків йдуть на цвинтар з горілкою й різними наїдками, там вони розпалюють вогонь, готують їжу і до самого вечора п'ють і їдять на могилах своїх померлих родичів, потім виливають склянку горілки:

після такого жертовного узливання закопують у землю дві великодні крашанки.

Селянський похорон... [*мал. на с. 71 (факсимільна частина)*].

ПРИБЛИЗНІ РОЗРАХУНКИ РЕЧЕЙ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ІСНУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ

Селянська родина, у якої немає ні волів, ні коней (піша)[88] має, звичайно, для себе три зміни орної землі[89], що становить приблизно чотири з половиною десятини[90]. Щороку вони засівають півтори десятини[91] озиминою і стільки ж яровиною, з них у звичайний рік збирають від 20 до 24 кіп[92], з яких, як правило, намолочують 12–15 четвертин (не беручи до уваги неврожайні роки)[93]. Такої кількості хліба достатньо, щоб годувати родину протягом року. Солома ярових служить пашею для худоби (якщо така є у господарстві), а солома озимих іде на паливо.

Окрім цього, кожна родина має на своїй землі сад-город[94], де вирощують різні овочі й садять достатню кількість картоплі[95], яку вживають щоденно. Сіють також коноплі, з яких майже кожна родина тче полотно для своїх потреб[96].

Майже кожна сім'я тримає декілька свиней, з яких мають м'ясо й сало для домашніх потреб; дехто тримає кілька корів і овець[97], які дають молоко, масло, вовну та ін.

Щоб задовольнити інші життєві потреби, кожна родина шукає якесь заняття; наприклад, у жнива глава сімейства, зібравши врожай у себе, посилає дітей на допомогу сусіду, щоб заробити зерно, яке вони одержують за домовленістю за кожний сніп[98] і яке потім продають; пізніше, у вільний від польових робіт час, частина сімей йде на найближчі заводи й працює там за встановлену платню, доки заробить достатньо грошей, щоб задовольнити свої потреби.

РІЧНІ ОБОВ'ЯЗКОВІ ВИТРАТИ[99] ДЛЯ РОДИНИ, ЯКА СКЛАДАЄТЬСЯ З СЕМИ ЧОЛОВІК[100]:

сіль	до 2 крб. сріб.
рибу для постів перед Різдвом,	
Великоднем й Богоявленням[101]	1 [крб. сріб.]
горілка на свята й різні непередбачені	
випадки, як-от: хрестини, похорон тощо	4 [крб. сріб.]
кухонне начиння й домашній посуд тощо	50 коп.
На господарський інвентар:	
сокира	50 [коп.]
коса	50 [коп.]
ніж	10 [коп.]
заступ та мотика	25 [коп.]
за обробку землі кожна родина сплачує податок	3 [крб. сріб.]
дьоготь і смола	50 [коп.]
державні податки та інші сплати й побори	
на кожну пішу родину	6 [крб. сріб.]
священику за сповідь з розрахунку 3,5 коп. з душі.	
7 душ, окрім інших випадків	24,5 [коп.]
Всього:	16 крб. 59,5 коп.

Приблизні витрати на одяг:

Робочий одяг для чоловіків звичайно коштує	
від 5 до 6 крб. на рік	6 [крб. сріб.]
Окрім цього, святковий одяг, а саме:	
кожух, який коштує 5 крб.сріб.,	
свитка, яка коштує 4 крб. і служить 2–3 роки,	
отже в рік виходить	3 [крб. сріб.]
Одяг для жінок коштуватиме також до	9 [крб. сріб.]
Всього:	18 крб. сріб.

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ СЕЛЯН. ХЛІБОРОБСТВО, ГОРОДНИЦТВО ТА РІЗНІ ПРОМИСЛИ

Найзаможніші селяни, які мають тяглову силу, – коней або биків, домовляються з владою чи купцями про перевезення різних вантажів або тягарів, або з власними продуктами вирушають до Одеси, Херсона, Миколаєва[102] та інших міст. Дехто щороку мандрує у Крим або на Дон по сіль та рибу, що їх, повернувшись у рідні краї, продають у сусідніх містах та містечках. Інші ж продають городину: картоплю, капусту, буряки тощо[103].

Ті, що живуть на берегах Дніпра та Прип'яті, сплавляють по воді будівельний ліс, дрова[104], вугілля, зерно до Києва, Кременчука та до інших міст. Багато хто з них, як чоловіки, так і жінки, особливо з Радомишльського та Овруцького повітів[105], щороку вирушають під час жнив у різні куточки Київської губернії, багатої на зерно; вони заробляють собі хліб, допомагаючи у зборі врожаю й одержують за це четвертий або п'ятий сніп. Повернувшись додому восени, вони йдуть працювати на паперові, скляні або інші фабрики, чи рушають у пошуках роботи до найближчих міст.

У селах є теслі, пильщики, колісники, ковалі, столярі, бондарі, мельники, кравці, ткачі, чоботарі, гончарі та рибалки[106].

У Радомишльському повіті частина селян з державних та поміщицьких маєтків виробляє смолу, дьоготь і вугілля, виготовляє клепки для діжок, випилює дошки для дахів (дранка і гонта та ін). Частина плавить залізо і скло. Багато хто займається бджолами[107], тримаючи вулики біля хат або встановлюючи їх на верхівках сосен у лісах.

У деяких місцях Київської губернії є багато шовковиць (Morus nigra)[108]. Селяни, які мешкають у державних маєтностях, та інші, котрі мають шовковиці у своїх садах, розводять шовкопрядів; жінки виготовляють з них тканини, з яких роблять очіпки[109] на голову. Палата державних маєтностей збудувала у Київському повіті, поблизу села Черняхів[110] та містечка Трипілля[111] завод для розведення шовкопрядів, ним нині управляє надвірний радник Чижов[112]. Багато шовковиць є також в Жуківцях, Вишгороді та в Бугаївці.

НАРОДНІ РОЗВАГИ. СЕЛЯНСЬКІ СВЯТА, ІГРИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ І ДІТЕЙ, ТАНЦІ Й МУЗИКА

Селяни цієї губернії загалом не люблять ігор та розваг, характерних для інших місць[113]. Найбільше задоволення вони мають від бездіяльності або пияцтва[114].

У святкові дні по обіді вони йдуть у сільську корчму, де й проводять решту дня. Там майже завжди є музики, оркестр складається з двох скрипок, цимбалів і бубна[115]. Взимку вони грають у корчмі, влітку – надворі. Музики одержують трохи грошей від хлопців і дівчат, які танцюють кожен по черзі, але окремо. Старіші селяни заповнюють корчму, де палять і п'ють або співають. Ті чоловіки та жінки, які туди не йдуть, особливо весною, влітку, інколи і взимку, сидять на землі перед своїми хатами, проводячи так цілі години, часто не кажучи ні слова. У цей час хлопчики й дівчатка граються у різні ігри, які називаються "король і циган", "ворона й гуси" тощо[116].

Взимку, коли є сніг, хлопчики й дівчатка, здебільшого напіводягнені і майже босі, збираються на гірці й спускаються вниз на санчатах.

IV
ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКОГО ПОБУТУ СЕЛЯН

Управління містечками й селами здійснюють старшини або виборні[117], вони судять сварки, які виникають та приймають рішення щодо них.

Два рази на рік у кожному товаристві збираються гроші на сплату державних податків та інших казенних зборів. Хоча державні податки, згідно з розпорядженням уряду, повинні збиратися з кожної ревізької душі, та з багатьох причин це було б дуже обтяжливим для селян, тому відповідно до рішення місцевого управління податки кожної родини або кожного товариства вимагаються від глав родини з огляду на їх становище. Так, родина без худоби (піша) сплачує половину податку, а безземельний селянин – лише третю частину того, що платить селянин, який не має худоби, але має землю.

Селяни здебільшого носять прізвища[118] своїх предків, хоча трапляються й такі, що одержують нові прізвища або в насмішку, або через деякі особливі вчинки, фізичні особливості, вади чи чесноти, внаслідок чого родинні прізвища міняються.

За звичаєм батьки мають право дотримуватись власної волі при розподілі свого маєтку між синами і при виділенні посагу[119] для дочок, хоча здебільшого вони віддають перевагу синам.

Селяни, які мають достатню кількість тяглової сили, окрім хліборобства, займаються ще й іншими промислами; одні, як уже зазначалось, мандрують у Крим або на Дон по сіль та рибу; ті, у кого немає тяглової сили, йдуть на паперові, цукрові та інші фабрики по сусідству, дехто займається теслярством. В Овруцькому та Радомишльському повітах, де земля піщана і неродюча, селяни, які живуть неподалік лісу, виробляють смолу, дьоготь, вугілля та інші лісові матеріали. У період жнив вони вирушають у південні повіти Київської губернії, де майже

завжди добрий врожай, допомагають збирати з поля зерно, працюючи за 4-й або 5-й сніп; в такий спосіб вони заробляють досить хліба для прожитку.

Ті, що живуть на берегах Прип'яті й Дніпра, наймаються на байдаки, які йдуть до Києва, Кременчука, Катеринослава та інших міст й перевозять по воді різні лісові матеріали та інші вантажі.

V
РОЗУМОВІ ТА МОРАЛЬНІ ЯКОСТІ Й ОСВІЧЕНІСТЬ СЕЛЯН

Селяни Київської губернії загалом мирні за вдачею, відзначаються добротою, серед них дуже рідко трапляються зловмисники; дороги скрізь безпечні, зовсім не чути, щоб говорили про вбивства чи крадіжки, багатьом селянам властиві поміркованість і логіка. Єдиною вадою багатьох з них є нахил до неробства і пияцтва. Вони, зрештою, набожні, не люблять неладу, гостинні; у них завжди знайдеться хліб-сіль, які щиро пропонуються кожному гостеві. Вони зовсім не насмішкуваті і не мають образливих приказок і прізвиськ для своїх сусідів[120]. Повсякденна праця при обробці полів та інші сільські роботи впливають на їх моральність як у всіх людей праці, котрі виконують важкі роботи. Так, вони загалом думають мало, а душевні страждання, такі гострі у людей вищого стану, їм зовсім чужі, бо бажання їх геть обмежені. Вони взагалі малочутливі, їхній смуток нетривалий. Втрата тих, хто був їм дорогий, гнітить їх недовго, вони так само мало співчувають стражданням інших; незважаючи на свою постійну працю, злидні та всілякі нестатки, вони доживають до глибокої старості.

Серед селян Київської губернії мало таких, що вміють читати й писати, шкіл майже ніде немає, хіба що у маєтках, які належать державі[121]. У кожному товаристві є школа для селянських дітей обох статей, в них налічується від 30 до 50 учнів; їх навчають російської граматики, арифметики й катехізису[122]. У селах Київської губернії зовсім немає розкольників[123].

Доречно буде згадати про сільських священиків, зважаючи на їх вплив на моральність селян та на те, що вони можуть багато зробити для їх просвіти й поліпшення життя.

Ніхто не зв'язаний тісніше з селянами, ніж священик. Він знає всіх, бо сан змушує його щоденно відвідувати кожну родину, без нього не можна ні народитись, ні одружитись, ні вмерти, він очолює найурочистіші події життя, він поруч з людиною від народження аж до смерті.

Священик подає перший знак християнства щойно народженій дитині, він освячує подружжя, а для того, аби вони зрозуміли, що у своєму союзі повинні йти шляхом Божим, він веде їх із з'єднаними руками в урочистій процесії, довкола аналоя. Зрештою, священик приходить і до вмираючого із словами останньої втіхи у смертний час, він супроводжує домовину до місця спочинку, звертаючись до неба із звичними молитвами, а для того, щоб полегшити горе рідних і друзів, які супроводжують покійного до місця його вічного спочинку, в кожному місці, де зупиняється похоронна процесія, він промовляє слова втіхи, взяті із Святого Письма.

Повернувшись у свій скромний дім, священик завжди має бути готовий піти туди, де потрібна його допомога; двері його будинку повинні залишатися відчинені у будь-який час, палиця повинна завжди бути під рукою, а лампа готова, щоб її запалити. Для священика не існує ні відстані, ні пори року, ні дощу, ні снігу; він не гаючись має йти туди, де потрібен, отож він заслуговує на ім'я отця, як і називають його парафіяни. Тим більше тоді, коли він як добрий пастир утішає свою паству, співчуває її нещастям, вчить її долати людські страждання за допомогою Христового вчення, яке він проповідує. Йому не треба бути красномовним, достатньо розгорнути й читати. Кожна строфа Євангелія, яке просвітило світ, є філантропічною настановою для вдосконалення людського єства; а для тих, чий розум малорозвинений і кому важко збагнути його слова, буде достатнім приклад християнських чеснот, про які він розповість.

Однак обов'язки священика не обмежуються порогом церкви. Після виконання духовних обов'язків він має інше завдання – слідкувати за моральністю мешканців, оскільки серед них він єдиний, хто має освіту, лише він може дати їм настанови; він повинен розмовляти зрозумілою їм мовою, щоб довести до розуміння цих простих людей свої напутні слова, бо саме на нього покладено примирення ворогів, налагодження миру в родині; своїми порадами він може зменшити непорозуміння і ненависть,

які іноді призводять до злочинів, що, на щастя, рідко трапляються у цих краях.

Сільські школи там, де вони є, завжди знаходяться під опікою священиків[124], дехто з них присвятив себе навчанню дітей, і я з задоволенням бачив, що більшість досягли значних успіхів. Успіхи їх учнів і учениць, незважаючи на їхній юний вік, досить часто дивують, це я й зміг спостерігати, буваючи присутнім на іспитах.

Звісно, було б бажано, щоб до стількох обов'язків, священик долучив ще й вміння надавати інколи медичну допомогу важкохворим, до яких його кличуть; це особливо важливо у селах, віддаленних від міст і містечок, де бракує лікарів. Відповідно, добре б було, щоб вони мали деякі знання з гігієни й медицини, оскільки щодня їх викликають до пацієнтів, захворювання яких здебільшого полишено напризволяще, тоді як благотворні поради й деякі звичайні медикаменти змогли б вилікувати або, принаймні, полегшити страждання хворого. Його поради з гігієни допомогли б запобігти епідеміям, зменшити зараженість та кількість хворих; наприклад, скільки б дітей залишилися живими, якби він міг переконати матерів не годувати немовлят більше, аніж потрібно; скільки б лиха було відвернено, якби він міг пояснити мешканцям, що не слід вірити різним шарлатанам, яким селяни часто-густо сліпо довіряють, а ті замість того, щоб вилікувати, лише ускладнюють перебіг хвороби; особливо треба показати цим простим людям, що абсурдно вірити у магічні слова (шептання), якими майже у всіх селах старі жінки начебто лікують хвороби. Таке саме становище з так званим чаклуванням, на рахунок якого селяни відносять свої хвороби.

Найбільше проти пияцтва, через яке людина деградує і тупіє і яке призводить до злиднів його й родину, нищить його здоров'я, а часто зводить у могилу, саме – підкреслю – проти цієї вади, якій влада може зарадити лише частково, священики повинні спрямувати усі засоби переконання, щоб зарадити незгодам і нещастям, до яких воно призводить або, принаймні, скористатися своєю владою, щоб завадити молодим людям набути цієї згубної звички. Оскільки селяни напиваються саме з нагоди релігійних свят, на хрестинах, весіллях і похоронах, священики повинні пояснити їм, що вони всупереч релігії оскверняють ці свята пияцтвом. Іноді, на жаль, трапляється так, що священики самі схильні до цієї вади. За яким же правом проповідують вони стриманість? Адже вони втрачають шану, яку викликає їхня священна місія, стають негідні свого сану. Та найгірше те, що їх приклад починають наслідувати; у тих селах, де священики випивають, налічується більше п'яниць серед парафіян; за виконання своїх обов'язків ці священики здебільшого вимагають непомірної плати навіть від найбідніших селян.

Селяни дуже прив'язані до рідних місць, з розмови з ними можно зробити висновок, що вони не хотіли б залишати своїх сіл, де побачили світ, ні за будь-які вигоди, що могли б мати деінде. Багато з тих, кого покликали на захист вітчизни, майже завжди повертаються після 25 років служби[125] на відпочинок під рідний дах; навіть ті, які, заслуживши своєю хоробрістю й мужністю підвищення в чині та винагороду, могли б жити в достатку там, де побажали б, навіть вони кваплятся повернутись, щоб провести решту своїх днів під рідним дахом або, принаймні, серед родичів і давніх приятелів. Для прикладу розповім історію одного ветерана, якого знав особисто.

РОЗПОВІДЬ КОЛИШНЬОГО ВОЯКА, ЯКА ХАРАКТЕРИЗУЄ ЙОГО ПРИХИЛЬНІСТЬ ДО РІДНОЇ ЗЕМЛІ ТА РОДИНИ

Щоб показати, наскільки мешканці цього краю прихильні до місця, де вони побачили світ, вважаю, що не можна не розповісти про такий цікавий випадок.

У 1846 р. я їздив по всій Київській губернії, з метою скласти її топографію, у селі Соснівка, що належить до Веприківського товариства Васильківського повіту, я зустрівся після приїзду з відставним офіцером, який поквапився виявити свою гостинність. Це був чоловік років п'ятдесяти, високий, худий, блідий, з чорним волоссям і вусами, одягнений у чистий військовий сюртук, застібнутий на всі гудзики. Його манера і мова свідчили, що він звичний до світського життя. Він повів мене до дерев'яної побіленої хати з цегляними димарями через невеликий сад з симетрично посадженими фруктовими деревами, огороджений майстерно плетеним тином. Охайність, чистота і порядок, які я побачив довкола такого скромного житла, підказали мені, що це помешкання військової людини; у мене склалось добре враження про людину, якій воно належало, бо, зізнаюсь, я ненавиджу бруд і безладдя – цих дітей лінощів.

Я входжу в гарно вибілену кімнату з кількома вікнами, окрім простого вмеблювання у ній немає нічого прикметного, хіба що розвішані по стінах образи, дві дорогі турецькі рушниці, шабля, гарний кинджал та червона шапочка, прикрашена довгими чорними вовняними нитками, які носять

черкеси. Це, напевно, було його вбрання за часи військової служби. Гарна зброя свідчила, що він служив на Кавказі, вона ж стала темою розмови, яку він урвав, наказавши приготувати чай. "Ви воювали на Кавказі?"– запитав я його. – "Так, – відповів він, – я там ледве не загинув. Я прожив декілька років у Тифлісі, та хоч я й не міг скаржитися на долю, туга за батьківщиною, спогад про дружину та родину покликали мене у рідне село, бо я тут народився." – "Чи давно ви повернулись?" – запитав я. – "Уже чотири роки," – почув у відповідь. – "А скільки ж років ви прослужили?" – "О, пане, – сказав він, – моя історія довга і цікава. Якщо хочете, я розповім її вам. Звуть мене Бочаленко, я народився підданим колезького радника Харленського, колишнього власника цього села; у 16 років я одружився з донькою сусіда-селянина, на кілька років старшою за мене. Ми жили настільки щасливо, наскільки дозволяло наше бідне становище, але у нас не було дітей. Це, очевидно, й вирішило мою долю, бо у 1815 р. через 18 місяців після одруження управляючий визначив мене у рекрути[126] і мене прийняли. Я залишив сім'ю і мою бідолашну дружину і став солдатом. Доля захотіла, щоб за свою добру поведінку мені пощастило здобути прихильність майора полку, який навчив мене читати й писати; отож я вже міг працювати в полковій канцелярії. Я захопився читанням книг, які потрапляли мені під руку, з них я набирався певних знань, яких дуже прагнув; зрештою, мені вдалося розширити свої знання з військової справи. Розповідь про мої походи була б довгою; отож, після кривавих битв, де за моєю поведінкою спостерігали, мені присвоїли звання унтер-офіцера[127], потім підпрапорщика[128], пізніше – прапорщика[129]. Далі нас послали на Кавказ і під час штурму редута[130], ворог звалив на нас уламок скелі, який розбив мені груди, я упав бездиханним, знайшли мене лише наступного дня, віднесли у лазарет, де невсипущий догляд та талант військового медика повернули мене до життя, на що вже не було надії. Мені довелося довго бути у жалюгідному стані, та й досьогодні я відчуваю себе нездоровим. Мені довелось подати у відставку, яку й одержав разом з пенсією 800 крб. асигнаціями у званні прапорщика. Я перейшов на цивільну службу, отримавши посаду у Тифлісі, де я й влаштувався, купив землю, збудував кам'яний будинок, посадив сад, за кілька років назбирав трохи грошей. Я жив спокійно, у непоганому достатку, якби крім страждань, яких мені завдавала жорстока рана, мені не докучав інший біль – туга за батьківщиною. Ці краї були мені зовсім чужими; спогади про рідний край та родину і особливо дружину обсіли мене, я знав, що вона, бідолашна, змушена заробляти на прожиття. З іншого боку, оскільки після того, як мене призначили офіцером, я не отримував відповіді на відправлені у різні краї листи, я зробив висновок, що моєї дружини і моїх батьків уже немає і що мої переживання були даремними. Аж от одного разу завдяки випадку я зустрів солдата, уродженця сусіднього з нашим хутором села, який знав моїх батьків. Від нього я довідався, що їх уже немає, але дружина ще жива. Ця обставина поновила мої приховані страждання й прикрості і примусила мене повернутись на батьківщину. Я відмовився від місця, продав свій дім і сад, купив коней, подорожній екіпаж і назавжди залишив ті місця. Я їхав помалу і після кількох тижнів подорожі, бо моє слабке здоров'я не дозволяло мені їхати швидко, дістався до цього хутора.

Та ба! Всі мої родичі й знайомі пішли вже з цього світу, мене ледве впізнав дехто з старих людей. Село вже не належало тому поміщику внаслідок відомих вам подій[131].

З великими труднощами я розшукав стареньку селянку, вона розповіла, що моя дружина служить у Києві у місцевого купця і дала його адресу. Тоді я не гаючись купив хату й поле, підремонтував її, як самі бачите, і невдовзі вирушив до Києва у пошуках дружини. Я дістався до Подолу, до названого мені купця, відвів його убік і запитав, чи не служить у нього селянка на ім'я Гапка, він відповів ствердно, але здивувався: "Що ж за справа у Вашої милості до цієї бідної і старої служниці?" – "Пане, – відповів я, – скажу вам таке, що вас, напевно, здивує. Ця селянка – моя дружина." Це його дуже вразило. І все ж він одразу сказав, щоб покликали Гапку, йому відповіли, що вона пішла по воду до Дніпра. Тим часом купець запропонував мені присісти і наказав подати сніданок. Я вважав за свій обов'язок розповісти йому, як так вийшло, що я чоловік жінки, що в нього служить. Це його дуже зацікавило, і йому стало соромно за вигляд, в якому вона з'явиться, коли ж вона несподівано ввійшла у вітальню, одягнена, як київські служниці. – "Що бажаєте, пане?"– запитала вона купця. Я ледве впізнав її, бо залишив молодою, а переді мною стояла стара зморшкувата жінка, і все ж я підійшов і звернувся до неї: "Чи впізнаєш мене, Гапко?" – "Ні, Ваша милість, – відповіла вона, – я вас ніколи не бачила." – "І все ж, я твій чоловік." – "О, Ваша милість, не насміхайтеся з бідної старої жінки." – "Запевняю тебе, що я кажу правду." – "Але мого чоловіка немає вже 20 років, а якби він був живий, то як могло статися, щоб бідний селянин та став паном, це неможливо." – "Послухай же, я тебе не обманюю, це правда. Ти – Гапка, а я – Іван. Я знайшов тебе, щоб жити разом на хуторі, де обоє народилися. Ходи, обійми мене, дружино моя, після стількох років злиденного життя, тепер ти трохи відпочинеш." Думаючи про її злигодні,

я не міг стримати сліз. Переконавшись нарешті, що я кажу правду, вона обернулась до святих образів, перехрестилася, після багатьох поклонів і молитв підвелася, хвалячи Бога, і, плачучи, кинулася в мої обійми. Очевидець цієї сцени, купець, був дуже зворушений і не промовив ні слова. Тим часом з'явилася господиня дому, яка здивувалася не менш, дізнавшись, що її бідна стара служниця стала панею, але, ставлячись до неї завжди добре, вона похвалила її за старанність і працьовитість.

Вони затримали мене в себе, виявляючи багато знаків уваги, бо були чесними купцями, і справи у них йшли добре. Я попросив господиню допомогти купити відповідні тканини і шубу для моєї дружини, бо не хотів виходити з нею, доки вона не буде одягнена належним чином. Через декілька днів ми покинули цих чесних людей, подякувавши їм, приїхали сюди з дружиною і оселилися тут".

Тут зайшла його дружина, несучи тацю з чашками та склянками для чаю. Вона виглядала так, як і описав цей офіцер: це була старенька, невисока жінка, зморшкувата й посивіла. Я бачив, з якою повагою він ставився до неї і наскільки вона йому віддана. Вона подала чудову вечерю, приготуванням якої займалася сама, бо навчилась куховарити у Києві. Нарешті, я щиро подякував офіцеру за гостинність й поїхав, попрощавшись з ними і побажавши їм всіляких гараздів.

Я розповів цю історію, щоб показати любов жителів України до рідного краю, а також для того, аби відзначити чесноти, що заслуговують на те, аби їх гідно оцінили всі, хто про це дізнається, бо той факт, що людина, котра після стількох років і зміни становища не вважала принизливим визнати дружиною жінку низького стану й називатись її чоловіком, можна віднести до рідкісних чеснот.

VI
НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ

Оскільки Київська губернія була колись театром тривалих і кривавих битв, то жителі цього краю й понині зберігають спогади про них. І досі розказують про татарські і турецькі набіги; їх імена вживаються як лайки, наприклад, вони називають "бусурманами" (мусульманами) тих, хто не дотримується посту. Коли вони зустрічаються на великі свята і питають: "Чи ж був ти у церкві?", то чують у відповідь: "Ну, як би це я не пішов туди, чи ж я татарин?". Є й приказка: "Невчасний гість (коли дають лад у хаті) гірший від татарина". Я часто чув, як замість лайки використовували ім'я Мазепи[132].

У Київській губернії є довжелезний вал[133] довжиною понад 200 верст, який перетинає частину її, – в околицях містечка Умань, поблизу Василькова, далі повз Фастів; я не знаю, як далеко він сягає, дехто каже, що аж до Варшави. Цей насип настільки незбагненний, наскільки величезний, схоже, що він належить до найдавніших часів, бо про нього немає жодної згадки в історії. Характерно, що цей вал тягнеться не прямою, а звивистою лінією. Цілком природньо, що він дивує селян, які складають про нього казки. Вони пов'язують його виникнення із страшним велетенським змієм[134], який утворив його, проповзаючи по цій землі. Змій цей, як кажуть, щоденно поїдав жителів краю, отож вони погодились віддавати йому в жертву своїх дітей; але один коваль, Грицько-сміливець, схопив кліщами розпечений шмат заліза із своєї кузні, пішов, жертвуючи собою, прямо на чудовисько і подав йому це залізо. Змій, думаючи, що це дитина, жадібно ковтнув його й одразу ж здох.

Серед народу поширена також розповідь про розбійника на ім'я Мамай, зображення якого зустрічається у багатьох хатах[135]. Він сидить під дубом, грає на бандурі (вид гітари), віддалік на дереві висить чоловік, а внизу написані такі слова:

Хоч на мене дивишся, та не угадаєш,
Як зовуть і відкіль родом,
І як прозивають, нічичирк не знаєш,
Коли трапилось кому у степах бувати,
То той може моє прізвище вгадати.
Жид з біди за рідного батька почитає,
А ляхва дурна милостивим добродієм називає,
А ти, як хочеш, то так мене називай,
Аби лиш не крамарем.

У Чигиринському повіті поблизу села Черкас мене водили до величезного, вже давно всохлого дуба. Його називають дубом розбійника

Мамая. Колись у затінку цього дуба він влаштував своє пристановище, а на гіллі цього дерева вішав поляків і жидів, які потрапляли йому до рук, та й його самого на ньому пізніше повісили.

Розбійник Мамай [*мал. на с. 94 (факсимільна частина)*].

Мамаїв дуб [*мал. на с. 95 (факсимільна частина)*].

РІЗНІ ХРОНІКИ, ЗНАЙДЕНІ У ЦЕРКВАХ ІСТОРІЯ СЕЛА БІЛОГОРОДКИ

Білгород, нині Білогородка, казенне село Київської губернії і повіту[136] знаходиться на відстані 23 верст на захід від Києва на пагорбі, внизу якого тече річка Ірпінь, на її лівому березі лежить поміщицьке село Ігнатівка[137]. У 990 р. Білогородка була укріпленим містечком[138]. Великий князь Володимир Святославич оточив його подвійним валом й перевіз туди жителів інших містечок, прибуло їх дуже багато, бо, як пише у своєму літописі історик преподобний Нестор[139], князь дуже любив це місто. До того часу, тобто до прийняття християнства Володимиром, це був замок, у якому він тримав своїх дружин.

У 995 р. великий князь Володимир Святославич здійснив поїздку у Новгород, щоб зібрати там військо проти печенігів, які спустошували околиці Києва[140]. Довідавшись, що князь відсутній, ті оточили і взяли в облогу Білгород, нікого не впускаючи й не випускаючи з замку, що призвело до великого голоду. Не маючи надії на допомогу Володимира, жителі, дійшовши краю, вирішили здатися ворогу; лише один старий чоловік запротестував й запропонував старійшинам почекати ще три дні. Потім він порадив зібрати від кожного жителя жменю вівса, пшениці або висівок, жінкам наказав приготувати з цього цижу[141], з якої варять кисіль і звелів викопати два колодязі: в один налили діжку киселю, в інший – мед[142], знайдений у князівському погребі. Наступного дня звелів послати до печенігів і запропонувати їм взяти заложниками місцевих жителів, приславши у Білгород десяток їхніх чоловік для переговорів. Печеніги, думаючи, що жителі вирішили здатися, прийняли заложників і послали найкращих своїх людей. Жителі міста звернулися до них з такими словами: "Чого даремно виснажуєте себе, адже хоч би й десять років ви тут стояли, ви нам нічого не зробите, адже ми одержуємо наші наїдки від землі, а якщо не вірите, можете переконатись на власні очі". Привівши їх до колодязя, вони витягли з нього відро киселю, потім зачерпнули з іншого колодязя, поїли самі і дали печенігам, які також поїли й були дуже здивовані. Вони сказали жителям, що їхній князь у це не повірить, доки сам не переконається. Тоді вони набрали в одну посудину[143] киселю, в іншу – меду й понесли князю, який покуштувавши, звільнив заложників і зняв облогу міста. Преподобний Нестор розповідає про цю подію у своєму літописі.

Збудувавши містечко, великий князь Володимир Святославич у 992 р. визначив його як місцеперебування єпископа, їх були по черзі десять до татаро-монгольської навали[144].

Кафедральна церква була присвячена Святим апостолам[145], тепер на тому місці дерев'яна церква Воскресіння Христового[146].

Після зруйнування Києва татаро-монголами уся країна потрапляє у 1320 р. під владу литовців[147], а у 1560 р. – під владу польських королів[148]. Польські історики описують це містечко, оточене лісами, які простяглись від Дніпра до річки Прип'яті, вони називали цей край київським Поліссям. Згідно з третім пунктом угоди, укладеної між Росією й Польщею 1 травня 1686 р.[149], землі від гирла річки Стугни до містечка Василькова й вище аж до берегів річки Ірпінь, а також землі, розміщені між цими двома річками, відходили до Росії, таким чином Білогородка опинилась на кордоні. І лише після другого поділу Польщі у 1793 р. вона опинилась в межах Російської імперії[150]. Від стародавнього містечка залишились високі подвійні вали, всередині яких знаходився замок Володимира, а тепер церква, другий вал оперізував усе містечко.

У 1846 р. нижче села Білогородки у річечці Бочалці, що впадає в Ірпінь, знайдено бронзовий дзвін вагою близько шести пудів[151]; я звелів витягти його з води і віддав київському цивільному губернатору Фундуклею[152]. Його, очевидно, вкинули у воду, щоб уберегти від пограбування татарами, під час набігів на ці місця у період зруйнування Києва 1320 р.[153], на ньому видно напис латинською мовою[154].

На дзвіниці сільської церкви мені показали дзвін, трохи менший за перший, зроблений з того самого металу, він схожий на сучасний; створюється враження, що як за формою, так і за характером напису слов'янськими літерами вони виготовлені тим самим майстром, однак дату прочитати неможливо.

Дзвін з давнім слов'янським написом... [*мал. на с. 100 (факсимільна частина)*].

Історичні документи, знайдені у рукопису від 1667 року в Скитівській церкві Васильківського повіту: "Року 1710 потуранням Божиїм у Києві та багатьох інших містах з обох боків Дніпра, була нищівна епідемія чуми,

багато мешканців міста Київа померло, а також і у всіх Київських чоловічих та жіночих монастирях. Єдиний Київський Михайлівський Золотоверхий монастир залишився цілим та непошкодженим, як і жодний ченець у ньому не помер, так само і у приписному Пустинському Свято-Онуфрійському Анницькому монастирі. Того ж року скрізь дуже багато було сарани, за винятком Михайлівського монастиря, тоді як у верхнім Києві її було багато тривалий час. Все це сталося благодаттю Божою, молитвами та іконою Пресвятою Богородиці Діви Новодворської, яка там знаходиться й робить чудодійство, захистом святого Архистратига Христова Михайла та усіх святих ангелів, захистом святої Великомучениці Варвари нетлінно тілом там почиваючої, да буде їм честь та слава!"

Рукописна примітка на старовинному Євангелії церкви Успіння Пресвятої Богородиці в містечку Стайки, яке знаходиться на березі Дніпра: "Ця книга, Євангелієм названа, подарована козаками Війська Запорозького Михайлом Жилилом і Семеном Шумаком, з дружинами та нащадками на вічні часи. Нехай вона не виноситься з храму Успіння Пресвятої Богородиці, а той, хто зважиться заволодіти нею, буде проклятий навіки. Хіба що він поверне цю книгу в храм на те місце, звідки її взято. Семен Шумак, козак Війська Запорозького."

Оповідь про Вишгород

Вишгород був колись містечком, знаменитим своїми святими Борисом і Глібом[155]. Сьогодні це село, розміщене на 17 верст вище Києва[156] на високій горі, підніжжя якої омивається Дніпром. Воно засноване у V ст. Хоривом, наймолодшим братом Кия, засновника Києва у цей же період, від імені якого й пішла назва міста. Спершу містечко називалось Хоривиця[157].

У 949 р. велика княгиня Ольга стала дружиною київського князя Ігоря[158], який, одержавши це місце в посаг за Ольгою[159], збудував для неї замок, названий Ольжиним городом[160] або замком*, пізніше у зв'язку з його розташуванням вище Києва на березі Дніпра назвали Вишгородом.

Спершу Вишгород належав великим князям київським, де була їх резиденція, у 1072 р.[162], до нашестя татаро-монголів це було укріплене княже місто поблизу Києва.

У 1240 р., в тяжкий для всієї Русі період[163], його було пограбовано, зруйновано і, нарешті, спустошено татарами, тепер на місці знаменитого й квітучого містечка Вишгорода знаходиться невелике й бідне село під такою самою назвою[164].

У 989 р. великий київський князь, святий Володимир, перший святий під цим ім'ям, збудував у Вишгороді першу християнську церкву[165], де було покладено тіла його синів, святих мучеників Бориса і Гліба, вбитих їх братом-варваром, першого вбили на річці Альті[166], а другого на Смядині**.[167]

Після того як церква згоріла[168] у 1030 р., великий князь Ярослав Володимирович, збудував дерев'яну церкву[169], куди було перенесено і покладено в одну домовину мощі Бориса і Гліба, які не постраждали від пожежі. Після зруйнування і цієї церкви[170] великий князь Ізяслав Ярославич збудував третю у 1070 р.[171], залишки святих мучеників було перенесено туди, і з цієї нагоди спостерігався ряд чудесних зцілень серед віруючих[172].

У 1075 р. великий князь Святослав Ярославич заклав фундамент кам'яної церкви[173], і після його смерті її будівництво завершив його син Олег, князь чернігівський[174]. У 1112 або 1115 р. Володимир Мономах освятив її в перший день травня[175] (минуло ціле століття відтоді, як вона почала будуватись) і вдруге[176] реліквії святих Бориса і Гліба було перенесено з дерев'яної церкви до кам'яної. У 1240 р. у часи нищівної навали монголо-татарських варварів церква ця була пограбована й геть зруйнована, як і жіночий монастир, що знаходився у Вишгороді***[177], звідки Андрій Боголюбський[178] вивіз у Володимир образ Божої Матері, привезеної до Києва із Константинополя купцем Пірожеско[179]. Тепер вона знаходиться у Москві, й називається Володимирська Богоматір[180]. Монастир Спаса , що знаходився на північ неподалік Вишгорода[181] було також повністю зруйновано. І донині виділяється місце, де він знаходився, воно називається Спашина[182]. Пізніше монастир відновлено неподалік між горами, як і сьогодні, він називається Межигірським[183], там знаходиться фаянсова фабрика[184]. У часи литовського, а потім польського правління[185] у Вишгороді збудовано дерев'яну церкву на місці кам'яної[186], але у 1662 р. поляки й татари, воюючи, зруйнували церкву під час переправи через Дніпро нижче Вишгорода[187], використавши ліс і дошки, а також іконостас для будівництва мосту. При цьому образ Богоматері із цієї церкви, після того як послужив

---

* Кроків за 150 від церкви є висока рівнина, яку нині називають Замковищем. Ймовірно, що саме там знаходилась резиденція княгині Ольги[161].

** Альта знаходиться у Переяславському повіті Полтавської губернії, а Смядин – у Смоленській губернії.

*** Місцезнаходження та назва цього монастиря невідомі. Поблизу церкви у місці, що називається Ніковщина, а тепер знаходиться цвинтар, під час копання ям для поховання знайдено багато великих каменів, які вказують, що монастир знаходився тут.

для переправи, татари викинули у річку. Хвилі віднесли його до Києва на Поділ, там його виловили і передали у Братський монастир[188], де він зберігається і донині, де йому поклоняються віруючі. У цій церкві у Вишгороді був ще образ Христа-Спасителя, татарин дуже поглумився над ним та вчинив кощунство, пробивши списом дірку у бороді. Ще й тепер можна бачити цей слід, що має вигляд рани на живому тілі із запеченою кров'ю. Цей образ[189] зберігається у цій же церкві, його дуже шанують віруючі.

Близько 1769 р.[190]. київський полковник Костянтин Дмитрович Мокієвський[191] на місці церкви, сплюндрованої поляками і татарами, спорудив нову дерев'яну[192] церкву, присвячену Борису і Глібу. Пізніше, коли церква почала руйнуватись, вишгородський священик Василь Лук'янович збудував нову трибанну церкву, у 1744 р. на місці кам'яної[193], зруйнованої Батиєм, присвячену тим же святим, її фундамент цілий і донині, та центральна баня церкви похилилась на північ, незважаючи на внутрішні підпірки, як через те, що будівля зведена на підвищенні, так і через те, що грунт не щільний.

Біля церкви в п'яти аршинах од вівтаря слід згадати колодязь, який існує з незапам'ятних часів. Колись тут був тайник або церковний погріб, він має 12 аршинів глибиною, його вода чиста, здорова, холодна, легка. У першу неділю кожного місяця відбувається хресний хід, бо вода ця робить чудеса. Її використовують лише для пиття і приготування їжі. Багато хто з віруючих окроплюється нею і бере з собою на згадку про своє поклоніння.

З Батиєвих часів нічого не відомо про місцезнаходження мощів Бориса і Гліба. Їх, очевидно, заховали десь під церквою або біля неї, де вони знаходяться і тепер. Навіть зараз ці мощі свідчать про свою присутність у цих місцях силою благодаті, яка сходить на тих, хто приходить у храм з ревною вірою. Щороку 24 липня у Вишгород звідусіль сходяться натовпи прочан, щоб вшанувати цих святих. Одному Богу відомо, коли і як будуть віднайдені ці безцінні, дорогі для віруючих реліквії.

У цій церкві є рукописне Євангеліє[194], написане дяком Жуком у 1699 р., подароване київським полковником Мокієвським. Воно переписане чітко й вірно на гарному віленському папері; можна подумати, що воно надруковане. Варто відзначити вірші, написані золотими літерами на одній з перших сторінок, з його гербом: "Нікому не дозволено мати їх, ні привласнити те, що подаровано церкві, повинно зберігатися. Бог дасть спокій і мир усім боголюбним, і пану Костянтину Мокієвському за цей дар, як і його друзям, здоров'я на багато років. Нехай ті, що цього варті, довго живуть на цій землі та стануть щасливими на небі зі святими. 1699р."
На перших аркушах внизу кожної сторінки вміщено дві строфи віршів: "В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь. Благородний у слові мужній пан Костянтин, в серці благочесний, превозлюблений син його Царської Величності, знатний благочестивий у своєму серці, улюблений син його Імператорської Величності, дуже знатний ватажок знаменитих запорозьких вояків, київський полковник, могутній Мокієвський, щедрий благодійник, з любов'ю над усе шануючий святих мучеників, люблячи всім серцем Бога, наказав переписати цю книгу своїм коштом для святої церкви, спорудженої у Вишгороді на честь святих Бориса і Гліба, щоб слово Боже все більш примножувалось у цьому храмі".

Герб Київського полковника Костянтина Мокієвського... [*мал. на с.109 (факсимільна частина)*].
Переклад віршів під гербом Костянтина Мокієвського: "Нехай мужність Костянтина буде записана золотими літерами, а дні його життя вкриті славою і спокійні. Збережи, Свята Діво, здоров'я пана Мокієвського, охорони все, чим він володіє, твоїм святим ключем, знищи ворогів його мечем, він завжди молитиметься до Тебе зі сльозами перед Хрестом, як і його улюблені учні. Нехай Хрест всюди береже його в битвах і нехай мужній Костянтин завжди перемагає святим хрестом своїх ворогів [...]."

Два стародавніх написи під образами у церкві в селі Лютіж Київського повіту.

Напис на іконі Спасителя: "Раб Божий Себастьян, в чину інока наречений ім'ям Сільвестра Андрієвича, київський бургомістр, преставився 1621 року і похований у святій церкві Межигірського монастиря, присвяченій Святому Спасителю, нашому Господу Богу Ісусу-Христу. Ця ікона з зображенням розп'яття Христа дана, щоб на тіло покійного бути покладеною. Вона виконана коштом і благочестям його зятя Кирила Пінчука і його дружини Васси, щоб завдяки їх молитвам і старанням Господь відпустив йому гріхи і він увійшов у Царство Небесне."

Напис на іконі Богоматері: "Цей образ Спасителя, виконаний на дереві, надав благочестивий міщанин богом хранимого міста Києва до храму Преображення Господа Бога Спаса нашего Ісуса-Христа у Межигірському монастирі за держави ігумена отця Вомper Вументарія до ухвали Господу Богу та на прикрашення храму і на довічну пам'ять та відпущення гріхів."

Напис, зроблений у книзі "Акафісти": "Слава, честь, глибока пошана та вдячність Богу єдиному у неподільній і незбагненній Трійці, Отцю й Святому Духу, прославимо давшего цю книгу, яка називається "Акафісти", з іншими захисними молитвами, почавши робити й здійснювати за добродійного царювання найсвятішого й самодержавнішого Великого Государя Царя й Великого князя Петра Олексійовича Великої, й Малої, й Білої Росії самодержця, вперше літо від поразки короля шведського при доброчинному царевічеві й Великому князі Олексії Петровичі. За щасливого регментарства дружини його милості вельможного пана Іоана Скоропадського, його царської

найсвітлішої величності гетьмана обох боків Дніпра, в перше літо архімандрії пана отця Іларіона архімандрита Печерського у святій великій чудодійній Києво-Печерській лаврі у 1704 році."

ІКОНА І ДАВНІ БРОНЗОВІ ХРЕСТИ, ВИКОПАНІ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стародавні триптих і бронзовий хрест... [*мал. на с.115 (факсимільна частина)*].

Стародавній срібний хрест... [*мал. на с.116 (факсимільна частина)*].

СТАРОДАВНІ КОШТОВНОСТІ

Стародавні прикраси з золота, срібла, скла, бурштину і міді, знайдені в землі у Київській губернії. 1) П'ять золотих стародавніх амулетів, на яких рельєфно зображені два сфінкси та ідол. Знайдено в землі у 1845 р. біля містечка Романівка Сквирського повіту. 2–5) Стародавній браслет і три срібні сережки, знайдені в землі у тому самому місці у 1850 р. 7) Дві стародавні сережки з чистого золота, вагою 14 дукатів, які збереглися настільки добре, ніби вони тільки-но вийшли з рук ювеліра. Знайдено у 1847 р. в могилах, відкритих на правому березі Дніпра у піску, там, де колись було місто Бужин – за дві версти від села Шабельник Чигиринського повіту. 8) Срібні сережки такої ж форми, як і попередні. Знайдено на тому самому місці. 9) Дві золоті сережки з маленькими перлинами, також у доброму стані. Знайдено на тому самому місці. 10) Стародавня сережка з жовтого бурштину. Знайдена на тому самому місці. 11–14) Скляні, оправлені сріблом, прикраси, знайдені на тому самому місці. 15–16) Два срібні персні, один червоного кольору, знайдені на тому самому місці. 17–18) Два мідні персні, один з незрозумілими літерами. Знайдені в землі у 1856 р. у селі Самородок Сквирського повіту.

Стародавні прикраси... [*мал. на с.120 (факсимільна частина)*].

ДАВНЯ ЗБРОЯ, ЗНАЙДЕНА В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Гармата запорожців... [*мал. на с.123 (факсимільна частина)*].

Двадцять дві бронзові стріли... [*мал. на с.124 (факсимільна частина)*].

Стародавні щити й шабля з арсеналу князя Воронцова... [*мал. на с.125(факсимільна частина)*].

Стародавні щити, що зберігаються у барона Шодуара... [*мал. на с.126 (факсимільна частина)*].

Стародавній малоросійський прапор... [*мал. на с.127 (факсимільна частина)*].

Стародавня сталева шпора... [*мал. на с.128 (факсимільна частина)*].

ПОРТРЕТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА МАЗЕПИ

Портрети Хмельницького та Мазепи [*мал. на с.131(факсимільна частина)*].

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ТА МОНАСТИРІ. ВЕЖА СВЯТОСЛАВА

Церква, споруджена в селі Суботові... [*мал. на с.135 (факсимільна частина)*].

Хори церкви в селі Суботові... Фундамент будинку Богдана Хмельницького... [*мал. на с.136 (факсимільна частина)*].

Кам'яний хрест... Камінь, висотою в десять футів... [*мал. на с.137 (факсимільна частина)*].

Православна церква... в Мошнах... [*мал. на с.138 (факсимільна частина)*].

Мошногірський Свято-Вознесенський монастир... [*мал. на с.139 (факсимільна частина)*].

Медведівський Миколаївський монастир... [*мал. на с.140 (факсимільна частина)*].

Вежа Святослава [*мал. на с.141 (факсимільна частина)*].

СТАРОДАВНІ ПОПІЛЬНІ УРНИ, СКЛЯНІ ВИРОБИ Й ПОХОВАЛЬНА ЛАМПАДА, ЗНАЙДЕНІ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Три стародавні поховальні урни... [*мал. на с.145 (факсимільна частина)*].

ЗОБРАЖЕННЯ СМЕРТІ КНЯЗЯ ПОТЬОМКІНА

Смерть князя Потьомкіна [*мал. на с.149 (факсимільна частина)*].

Коментарі

До передмови (“Творча спадщина Де ля Фліза”)

(коментар Всеволода Наулка)

1. *“...девять... альбомів...”*

Альбоми Де ля Фліза були створені за програмами Комісії для опису губерній Київського навчального округу і Російського географічного товариства протягом 1848–1857 рр. Згодом доля розкидала їх за різними збірками і дотепер вони знаходяться в архівах Києва, Чернігова і Санкт-Петербурга. Деякі з них чудом збереглися, хоча відомо, що далеко не все з творчої спадщини Де ля Фліза дійшло до нашого часу.

Тривалий час пошуки альбомів Де ля Фліза ускладнювалися тією обставиною, що попали вони до різних осіб – істориків, громадських і культурних діячів, меценатів. Зокрема, альбом “Коротка етнографія Київської губернії...” (в нашому списку, див. нижче, під номером шість), присвячений автором М. Юзефовичу, на початку XX ст. потрапив до етнографічного відділення Музею імператора Олександра III у Санкт-Петербурзі. Там ним користувався професор Ф. Вовк (Волков). Зараз цей альбом зберігається в архіві АН Росії. За свідченням славіста акад. М. Алексеєва, на початку 1920-х років цей альбом нібито знаходився в архіві Київської міської публічної бібліотеки (Відділ Юзефовича, Історія Києва, Ч.1). Яким чином і чому він знову опинився у Санкт-Петербурзі поки що невідомо.

Першовідкривачем альбомів Де ля Фліза, як зазначалося, був акад. М. Біляшівський, який подав грунтовний опис чотирьох альбомів. Інші альбоми були описані акад. М. Алексеєвим і В. Горленком, останній, дев’ятий – в наші дні. Деякі з альбомів ідентичні за змістом, однак кожний з них, доповнює або уточнює інші. Окремі альбоми мають незавершений вигляд.

Нижче наводимо перелік всіх відомих альбомів Де ля Фліза.

Перший альбом – “Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи...”. – Київ, 1854. – 1245 стор. Належав історику О.М. Лазаревському. Зберігається в ЦНБ (Київ).

Другий альбом – текстовий без ілюстрацій, ідентичний першому. – Київ, 1857р. Зберігається в ЦНБ (Київ).

Третій альбом – “Етнографічний опис селян Київської губернії...” – Київ, 1854. – 154 стор. Належав Церковно-археологічному музею при Київській духовній академії, згодом архимандріту Евгену Болховітінову, а в 1920-х рр. – Д.Ф. Красицькому. Зараз зберігається в ЦНБ (Київ).

Четвертий альбом – ескізів поселень (без року і назви; на думку В. Горленка, він був підготовлений у 1851р., оскільки на одному малюнку стоїть ця дата). Зберігається в ЦНБ (Київ), має 86 стор.

Пятий альбом – “Костюми селян... округів Київського, Сквирського і Черкаського намальовані для складання медико-топографічного опису...” – 1851р. – 10 стор. Знаходиться в ЦНБ (Київ), в фонді О. Попельницького.

Шостий альбом – “Коротка етнографія Київської губернії...” – Сквира, 1854. – 187 стор. Належав М. Юзефовичу, потім зберігався в його фонді (Історія Києва, Ч.1, ЦНБ), зараз – в архіві АН Росії (СПб).

Сьомий альбом – “Медико-топографічний опис...Київської округи.” – 1848р. – 1195 стор. Належав В. Тарновському. Зараз зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї.

Восьмий альбом – “Медико-топографічний опис... Сквирського повіту.” – Мала Чернявка, Сквирського повіту, 1849р. – 321 стор. Належав В. Тарновському. Зараз зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї.

Дев’ятий альбом малюнків (археологія, портрети), б/р., 16 стор. Зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї.

2. *“...можна почерпнути певні біографічні відомості про Де ля Фліза...”*

Нижче наводимо деякі матеріали з французьких архівів.

Додаток I

ВИТЯГ З РЕЄСТРІВ ЗАПИСІВ ПРО НАРОДЖЕННЯ В МІСТІ НАНСІ (ДЕПАРТАМЕНТ МЬОРТ). ДАВНЄ ВІДДІЛЕННЯ ПАРАФІЇ СВ. СЕБАСТЬЯНА

Домінік, законний син сіра П’єра Огюстена Ля Фліза, викладача Королівського хірургічного колежу в Нансі; хірурга – стипендіата цього ж міста, випускника медицини; асистента по праву спадковості, та демуазель Марі Андре Франсуази Сальмон, його дружини, народився о 12^{30} год. 18. XII. 1787р., хрещений у той же день, хрещеним батьком був сір Домінік Ля Фліз, доктор медицини, лейтенант Його Величності, першого королівського хірурга, асоційований член королівської академії хірургії і хірург шпиталів милосердя, якого представляв сір Ніколя Лезер, учень хірургії, а хрещеною матір’ю була демуазель Катрін Масон, дружина хрещеного батька, обоє родичі дитини. Вказана хрещена мати була представлена демуазелью Анн Фашо, молодшою донькою Жоржа, які підписали разом з нами

Ніколя Лезер, Анн Фашо
і Барабан, священик комуни

Копія підтверджена і видана мером м. Нансі Ляльманом

(підписи)

Законність підписів підтверджується цивільним суддею

(підпис)

Додаток II

СЛУЖБОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Ля Фліз (Домінік). Молодший помічник фармацевта. Народився в Нансі, департамент Мьорт 18. XII. 1787 р.

Відомості про службу	Зауваження про обдарованість, старанність та мораль
– Поступив на службу в якості молодшого помічника фармацевта для використання в обслуговуванні установ п'ятого дивізіону 20 брюмера 14-го року (11 вересня 1805 р.) на підставі розпорядження Його Величності Міністра Дежана – У такій же якості переведений в італійську армію на підставі розпорядження Його Величності Міністра Дежана 15 травня 1806 р. – У такій же якості переведений до м. Зара в штаб-квартиру військ, які займають цю територію згідно наказу комісара-розпорядника фінансів Воллана від 7. VII. 1806 р. – Підтверджений у цьому званні за дорученням Його Величності Міністра Дежана в армії у Далмації 5. III. 1807 р. . *(Складено 18 червня 1808 р.)* – Призначений молодшим помічником хірурга 84-го полка 23 лютого 1809 р. – звільнено від військової повинності 25 серпня 1810 р. – призначено молодшим помічником хірурга 17-го дивізіону 20 грудня 1910 р. – призначено помічником хірурга третього класа в шпиталь імператорської армії 18 березня 1811 р. *(Складено 24 липня 1811 р.)*	Старанний і високоморальний

(підписи)

*Додаток III**

ПРОХАННЯ ПРО МІСЦЕ УЧНЯ ФАРМАЦЕВТА ДЛЯ СЛІДУВАННЯ В АРМІЇ ІМПЕРАТОРА

Дата [...] 1805 р.

Його Величності
Пану генералу Дежану,
військовому Міністру

Домінік Ля Фліз, уроженець міста Нансі 18 грудня 1788р.** , учень фармацевта хотів би запропонувати свої здібності для полегшення стану хоробрих захисників імперії. Він прагне йти слідами свого шановного покійного батька, військового хірурга шпиталю м. Нансі. Допомагаючи хоробрим солдатам, які витримали облогу Майнца його батько зазнав такої ж долі. Якщо Його Милість забажає поглянути на атестації професорів, які його вчили мистецтву медицини, на атестації цивільної влади, яка належно оцінила його навчання, його добру поведінку, його моральність, то він сподівається, що вона (Його Милість – *З.Б.*) захоче надати йому місце учня фармацевта.

Вірячи у добре ставлення Вашої Милості до синів офіцерів, які загинули на службі їх Милості, він з довірою чекає успішного вирішення свого прохання й наважується тішити себе надією, що Ваша Милість буде така ласкава і прийме вираз глибокої пошани, який він назавжди збереже до Вашої Милості.

Відданий і шанобливий слуга
Д. Ля Фліз учень фармацевта

* Джерело: Service Historique de L'Armje de Terre. Dept. Vincennes. Paris. Officers de Sante du XIX siecle. #556; Service Historique de L'Armje de Terre... #556, F.2, 6; Service Historique de L'Armje..., #556, F.4–5.

** Помилка в датуванні народження. За офіційними документами, він народився 18 грудня 1787 р.

Наведені архівні матеріали винайдені у французьких архівах В. Наулком разом з Я. Матвійішиним та Д. Триндяк.* Переклад з французької мови на українську здійснено З. Борисюк.

Узагальнюючий коментар до розділу "Місцеві відмінності рис обличчя, особливості фізичної будови й основні схильності"

(коментар Сергія Сегеди)

3. За підсумками робіт Української антропологічної експедиції 1956–1963 рр., сільській людності сучасних Київської та Черкаської областей властива світла барва шкіри (№1-9 за шкалою Лушана). У них переважають змішані відтінки очей: голубі, сірі та сіро-голубі. Волосся, як правило, темно-русяве або чорне. Зріст вищий середнього чи високий, особливо в південних районах. Виступання вилиць та товщина губів середні (див.: *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. – К.,1965. – С.31–74). Отже, візуальні спостереження Де ля Фліза загалом узгоджуються з результатами сучасних антропологічних досліджень. Що стосується лицевого кута, то він, очевидно, визначений на підставі загальних спостережень. Сучасні антропологічні дослідження показали, що в північних районах Київщини справді спостерігається зменшення зросту чоловічого населення. За підсумками робіт Української антропологічної експедиції, тут також збільшується відсоток світло-русявих та дуже світлих відтінків волосся, сіро-блакитних та блакитних очей.

До розділу "Опис селянського житла"

(коментарі Юліани Філіпової)

4. *"Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове."*

Відомості Де ля Фліза підтверджують єдиний тип внутрішнього планування житла, який був притаманний майже всій Україні.

5. *"У деяких місцевостях, де бракує лісу..."*

* Джерело: Service Historique de L'Armje..., #556, F.4–5.

Такі хати мали назву "мазанка". Тлумачний словник української мови дає таке визначення: "Мазанка – хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною". Вони були широко розповсюджені на півдні України, а також зустрічались в Середній Наддніпрянщині. (Див.: Культура і побут населення України. – К.,1991. – С.83–94; *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг.,1916. – Т.2. – С.524).

6. "...*рідко буває більше однієї кімнати...*"

Відомості Де ля Фліза підтверджують, що в середині XIX ст. на Київщині, як і в інших регіонах, найбільш розповсюдженим був трикамерний тип житла (типу: хата + сіни + комора). Однак вже мала місце деяка модифікація плану житлового приміщення: його площа поділяється на дві кімнати та ін. (Див.: Етнографія Києва та Київщини. Традиції та сучасність. – К.,1986. – С.54–127; *Чубинский П.П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – Спб.,1877. – Т.7. – С.375–389).

7. "...*з другого боку від сіней роблять комору...*"

В російському варіанті Де ля Фліз називає це приміщення "амбаром", але, як відомо, амбар має інше призначення. "Хатня" комора – приміщення, у якому тримали продукти харчування, начиння тощо. (Див.: Словник української мови. – К.,1973. – Т.4. – С.13; *Шарко А.* Малороссийское жилище // Этнографическое обозрение. – 1900. – №4. – С.121).

8. "*Але в багатьох хатинах дим проходить під дахом...*"

Цей спосіб опалювання довго зберігався тому, що, на думку мешканців, дим прокопчував солом'яний або дерев'яний дах і захищав його від гниття. (Див.: *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.525–526).

9. "...*роблять завжди вологою долівку...*"

Мається на увазі глинобитна підлога. Долівка – утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в приміщенні. В північних районах Київщини підлогу робили з дощок. (Див.: Словник української мови. – Т.2: *Красильников Ф.С.* Украина и украинцы (Географо-этнографический очерк). – М.,1918. – 85с.; *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.525–526).

10. "...*вони дуже мальовничі, з яскравою білизною будинків...*"

Автор торкається деяких характеристик двох історико-етнографічних районів, які частково охоплювали Київщину: Полісся (північ), Середня Наддніпрянщина (центральний та північний райони). Вперше поділ України на історико-етнографічні райони був запропонований вченим секретарем етнографічно-статистичної комісії при Київському університеті Д.П. Журавським. (Див.: *Горленко В.Ф.* Становление украинской этнографии (конец XVIII – первая половина XIX ст.). – К.,1988. – С.175; Про сучасне історико-етнографічне районування див.: Культура і побут населення України. – К.,1991. – С.89).

11. "...*у кожній хаті є бовдур...*"

"Комин", "лучник", "посвіт", "свет", "світак" – це різні назви пристосування для освітлювання кімнати. Однак "бовдуром" в деяких місцевостях називали димар. (Див.: Культура і побут населення України. – К.,1991. – С.88; *Данилюк А.Г.* Українська хата. – К.,1991. – С.27; *Шарко А.* Малороссийское жилище // Этнографическое обозрение. – 1900. – №4. – С.129).

12. "...*у кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих... прикрашені... білими рушниками...*"

Це місце в українській хаті називалось "покуть" або "святий кут", "червоний куток". Воно знаходилося по діагоналі від печі і вважалося святим місцем. Цей кут дуже шанували, тут розвішували ікони, які прикрашали рушниками та квітами. Покуть була найпочеснішим місцем у хаті. (Див.: Словник української мови. – К.,1973. – Т.7. – С.67; Культура і побут населення України. – К.,1991. – С.88; *Чубинский П.П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции... – Спб.,1877. – Т.7. – С.375–389).

13. "...*скриня, оточена лавами, де зберігаються їхні речі.*"

Йдеться про нерухомі лави вздовж стін по обидва боки від покуті.

14. "...*зовсім немає меблів...*"

Мається на увазі відсутність пересувних меблів.

15. "*Біля печі є звичайне ліжко...*"

Так званий піл – спальне місце з дерев'яних дощок, у ширину до двох метрів. Займав найбільш теплу частину кімнати, біля печі. (Див.: Культура і побут населення України. – К.,1991.; *Данилюк А.Г.* Українська хата. – К.,1991. – С.27–30).

До кресленика на с. 34 (факсимільна частина)

У верхній частині плану селянських будівель з садибами зображені хати для однієї і двох заможних родин. Згідно з нумерацією автора, це: 1) хата, 2) піч, 3) "піл", 4) жердка для одягу, 5) стіл, 6) покуть, 7) комин для освітлення хати, 8) мисник, 9) лави, 10) комора, 11) димар на дві хати, 12) наскрізні сіни, 13) ткацький верстат, 14) стіл, 15) діжка з водою.

На нижньому кресленику: "Селянська садиба, де проживають дві родини або два окремих господарі" відповідно показані: двір, хата, сарай для землеробських знарядь, тік, клуня, стіг, частина городу, комора для хліба, кошара ("загон для овец"), саж ("хлев для свиней"), загін й хлів для худоби, льох.

До розділу "Одяг і взуття"

(коментарі Олени Брайчевської)

16. "...*високі шапки круглої форми...*"

Очевидно, ці шапки належали до типу стовбоватих ("стовбата") – високих, напівсферичної форми. (Див.: *Матейко К.І.* Український народний одяг. – К.,1977. – С.132, мал. на с.126; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.7. – С.404).

17. "...*із шкури кримського ягняти...*"

Мова йде, очевидно, про шапки, зшиті із хутра новонародженого ягняти смушкової породи овець, яку розводять на півдні України. Такі шапки, як правило, носили тільки заможні селяни.

18. "...*Шепеличі, Варовичі, Максимовичі...*"

Шепеличі, Варовичі і Максимовичі – сучасні села Поліського району Київської області.

19. "...*шапки трикутної форми...*"

Тип шапок з чотирикутною або трикутною тулією. Шили їх із сукна. Шапки нагадували польську конфедератку. Такий тип було зафіксовано також у чоловічих

костюмах XIX – початку XX ст. північно-західної Білорусі. Поява такого виду головного убору, вірогідно, пов'язана з культурним впливом поляків, які здавна проживали на Поліссі. (Див.: *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. – М.,1991. – С.254; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1977. С.24, 34).

20. *"...сурдути..."*

Сурдут – сюртук. (Див.: Словник українскої мови. – К.,1978. – Т.9. – С.853).

21. *"...свитками..."*

Свити, свитки – різновид верхнього чоловічого та жіночого одягу із сукна, відомий ще з часів Київської Русі. В українському народному костюмі XIX – початку XX ст. цей верхній одяг зберіг свою первісну давньоруську назву. (Див.: ПСРЛ. – Т.1. – 1962. – Стб. 351; Изборник 1076 г. – М.,1965. – С.693–694; Киево-Печерский патерик. – К.,1991. – С.172).

22. *"...із грубого темно-коричневого, іноді сірого чи білого сукна..."*

Темно-коричневий і сірий кольори були характерні для чоловічих свит Київщини, а свити білого кольору носили переважно жінки. Білий колір свити характерний для більш раннього часу. Біле сукно для свит згадується також в писемних джерелах давньоруського часу. (Див.: *Матейко К.І.* Український народний одяг. – С.107).

23. *"...у якому спереду є два прорізи для очей..."*

Очевидно, тут описано кобеняк – довгий сукняний чоловічий одяг з відлогою, який ще називається "сіряк", "каптан", "кирея". Цей одяг ще мав назву "свита з кобеняком". Такий різновид свити побутував в Україні до початку XX ст. (Див.: *Матейко К.І.* Український народний одяг. – С.109; *Маслова Г.Ф.* Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX – начале XX вв. // Восточнославянский этнографический сборник. – М.,1956. – С.708; *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К.,1987. – С.55, мал.45(в, г); Словник української мови. – Т.4. – С.200).

24. *"...томпаковими..."*

Томпак – сплав міді з цинком, різновид латуні. Має золотистий колір. Використовувався передусім для виготовлення дешевих прикрас. Очевидно. ці галуни були золотистого кольору, і виготовлялися із тонких смужок цього сплаву. (Див.: Словник української мови. – К.,1979. – Т.10. – С.184).

25. *"... поверх кожуха з овчини вони одягають свиту..."*

Очевидно, Де ля Фліз мав на увазі плащоподібний одяг із грубого домотканого сукна – кирею, що мала відлогу. В деяких місцевостях вона заміняла свиту, тому й називалася свитою. В негоду її одягали на кожух. (Див.: Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 121).

26. *"...кошеніллю..."*

Кошеніль – загальна назва кількох видів комах, із тіла самиць яких добували червону фарбу. (Див.: Словник української мови. – Т.4. – С.316).

27. *"...личаками..."*

Плетені з лубу личаки були в ужитку населення Полісся і Волині. Цей вид взуття являє собою сплетену із лика підошву, яка закінчувалась навколо стопи петлями, через які протягували шнур із лика або конопляного клоччя, яким личак кріпився до ноги. Саме у таких личаках зображені селяни на малюнку на с.43.

Для українських личаків було характерне прямокутне (просте полотняне) переплетіння. (Див.: *Маслова Г.Ф.* Народная одежда... – С.717–718; *Матейко К.І.* Український народний одяг. – С.135; *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. С.74, іл.89 а; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – С.268).

28. *"...постолами..."*

Постоли – різновид шкіряного взуття, який виготовляли із прямокутного шматка вичиненої шкіри, який стягували навколо стопи тонким шкіряним шнуром і прив'язували до ноги. (Див.: *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. – С.270; *Матейко К.І.* Український народний одяг. – С.134; *Маслова Г.Ф.* Народная одежда... – С.720–723, іл.87 (1, 2); *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. – С.74, іл.89 б).

29. *"...тирса..."*

Тирса – сучасна ботанічна назва Stipa capillata, трав'яниста рослина із родини злакових із вузьким листям і квітками, зібраними в пухнасту волоть.

30. *"...волася..."*

Волася – те саме, що й тирса.

31. *"...зверху обмотують полотном."*

Йдеться про полотняні онучі.

32. *"...шматком простого мусліну..."*

Описаний Де ля Флізом довгий шматок мусліну, яким жінки пов'язують голову, є різновидом рушникоподібного жіночого головного убору, відомого під назвою "намітка". Українська намітка походить від давньоруського жіночого головного убору, який називався "убрус" і який був обов'язковою складовою частиною вбрання заміжньої жінки. Намітка являла собою довгу прямокутну ткану пов'язку із полотна розміром 0,5–0,6 х 5 м, кінці якої прикрашали тканим орнаментом у вигляді горизонтальних смуг.

Саме так прикрашені кінці намітки на малюнку на с.40. Існувало багато різних способів пов'язувати намітку, характерних для певних історико-етнографічних районів України. Найдавніший спосіб пов'язування намітки зображений на с.40. Саме так пов'язана намітка на малюнку О. Рігельмана, де зображений одяг селянських жінок. Намітку українські селянки одягали тільки на свята або йдучи до церкви, при цьому обов'язково поєднували її з іншим головним убором – хусткою або очіпком. що й зображено на малюнках Де ля Фліза. (Див.: *Матейко К.І.* Український народний одяг. – С.126–128; *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. – С.73, 140, рис. 83, 84. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще 1785–1786 года. – М.,1847 – Ч.1-4).

33. *"...з непокритими головами..."*

Звичай українських дівчат в теплу пору року ходити з непокритою головою, заплівши волосся в дві коси і виклавши їх навкруги голови та пов'язавши кольоровими стрічками чи прикрасивши вінком, був зафіксований Рігельманом іще у XVIII ст. (Див.: *Ригельман А.* Летописное повествование... – С.87).

34. *"...козакини..."*

Козакин – чоловічий короткий каптан на гапликах із брижами ззаду та стоячим коміром. В даному випадку мова йде про короткі свитки (юпки), прикрашені "перчиками". Такий верхній жіночий одяг був характерний для центральних районів Київщини майже до початку XX ст. В таких свитках з "перчиками" зображені жінки на малюнку Д.П. Де ля Фліза на с.40. (Див.: Словник української мови. – Т.4. – К.,1973. – С.210).

35. *"Жінки одягають кілька незшитих разом речей..."*

Очевидно, мова йде про стародавній загальнослов'янський тип незшитого жіночого

поясного одягу – двоплатову запаску. Цей вид одягу зберігся у народному костюмі до початку XX ст. і був описаний П.П. Чубинським на території Середнього Подніпров'я. (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Спб.,1877. – Т.7. – С.42; *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. – С.44–46; *Маслова Г.Ф.* Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // Советская этнография. – 1954. – №2. – С.42–59).

36. *"...перкалю..."*

Перкаль – тонка дешева бавовняна тканина. (Див.: Словник української мови. – Т.6. – С.327).

До розділу "Про їжу та напої"

(коментарі Всеволода Наулка)

37. Де ля Фліз, як лікар, звертає увагу передусім на лікувальні властивості їжі та напоїв. Поза його увагою залишилися питання структури та режиму повсякденного харчування, способи обробки продуктів, обрядові страви (весільні короваї, калачі, масляничні млинці, паска, кутя, коливо та ін.), звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням їжі. (Див.: Культура і побут населення України. – К.,1991. – С.110–115). Він звернув увагу на харчові заборони, пов'язані лише з постом, тоді як інші обмеження зумовлювалися не лише світоглядними і господарськими, але й гігієнічними мотивами. Деякі з харчових заборон дослідники пов'язують з утвердженням християнства, зокрема до "нечистих" стали зараховувати тварин, які відігравали особливо важливу роль у язичницьких культах, наприклад коня. М'ясо таких тварин заборонялося вживати в їжу. (Див.: *Артюх Л.Ф.* Їжа та харчування в Київській Русі // Етнографія Києва і Київщини. – К., 1986. – С.83).

Разом з тим Де ля Фліз слушно приділяє увагу відмінностям у харчуванні в залежності від природних умов відповідних історико-етнографічних регіонів, показує різницю в їжі різних верств населення, хоча й зазначає, що вона була майже однаковою "взимку і влітку". Справедливо, і це, на жаль, підтвердили події наступних десятиліть, що неврожай зернових – основної споживчої культури означав голод: люди їли мох, кору дерев, лишайники.

38. *"Борщ (щи) ..." (російський текст)*

Ототожнення борща із російськими щами, зрозуміло, є безпідставним, оскільки ці страви готуються з різних харчових компонентів.

39. *"Квасу ніде не вживають ..."*

Очевидно, висновок помилковий, оскільки за даними етнографів квас вважався повсякденним і святковим напоєм з часів Княжої Русі і був дуже поширеним серед "простонароддя". (Див.: *Артюх Л.Ф.* Їжа та харчування. – С.75).

До розділу "Різні звичаї"

(коментарі Наталії Карповець)

40. *"...не люблять починати... робіт у понеділок..."*

В українських селян кожен день тижня мав своє особливе значення. В деякі дні можна було починати роботу, в інші тільки продовжувати, в деякі зовсім не можна нічого робити. Так, найсприятливішими днями для початку сівби вважалися вівторок, середа і п'ятниця. А в понеділок не починали ніякої справи. Понеділок в українців виступав у вигляді старого чоловіка, що зустрічає і проводжає душі померлих на їхньому шляху до потойбічного життя. У цей день багато хто постував, пояснюючи це тим, що після смерті буде легше йти по дорозі у майбутнє життя. Вважалося, що у понеділок не можна починати сівбу, не слід виїжджати у далеку подорож, бо скоїться нещастя, не можна виробляти квасу, бо буде у сім'ї утопленик. Субота теж визнавалася важким днем, в який не розпочинали нової справи, а якщо вже починали, то в цей же день обов'язково мали її закінчити. Селяни казали: "Субота – не робота, помий, помаж і спати ляж". У цей день українська селянка мила в хаті лави, мазала долівку, готувала дітям і чоловіку чисту білизну, виконувала й інші роботи. (Див.: *Иванов П.* Народные поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате // Харьковский сборник. – 1889. – Вып. 3. – С. 39; *Иванов П.* Дни недели (к малорусской этнографии). – Харьков, 1905. – С. 6–7, 13; *Чернышев Н.* Опыт истолкования обычая "понедилкуванья" // Киевская старина. – 1887. – №4. – С. 770–771; *Шевченко Л.* Звичаї, зв'язані з закладинами будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1/2. – С. 89).

41. *"У квітні на день св. Юрія..."*

6 травня за н. ст. (23 квітня за ст. ст.) – день Святого Георгія Змієборця, "Юріїв день". Святий Георгій вважався заступником землеробства і скотарства. В цей день влаштовувались хресні ходи на "жита". Священики здійснювали молебні і кропили святою водою паростки хлібів. Ідучи в поле, селяни несли крашанки, паски які залишилися після Великодня. Цілий день вони на своєму полі пили і їли, а потім закопували залишки їжі у землю, примовляючи: "Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю". Після цього качались по паросткам хлібів, щоб це допомогло зібрати в майбутньому добрий врожай. У цей день селяни придивлялись до своєї озимини і казали: "Коли сховається в житі ворона, то буде врожайне літо, а як горобцю по коліно, то буде лихе літо". У росіян і білорусів на Юріїв день виганяли худобу в поле в перший раз на росу, яка вважалась цілющою. В українців худоба вже паслась на луках, але символічно в цей день теж здійснювався вигін. Велика роль відводилась чередникам, які робили особливі дії, щоб зберегти череду. Обходили її з іконою Георгія або з хлібом, іноді з замком, наче зачиняючи і зберігаючи худобу від вовків.

Юрієвою росою мили очі і хворі частини тіла. Господарки ставили свічки перед святим Георгієм, щоб доглядів їх овечок і теличок. Багато прикмет зв'язано з днем святого Георгія. Якщо в цей день почути голос якогось птаха або удар грому, то врожаю не буде. А той, хто почує вперше зозулю і матиме при собі гроші, буде з ними цілий рік. (Див.: *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С. 88–90; *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К.,1860. – С. 6–7; *Чубинский П.П.* Труды... – Спб.,1872. – Т.3. – С.30–32; *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг.,1916. – Т.2 – С.616; *Максимович М.* Дни и месяцы украинского селянина // Собр. соч. – К.,1877. – Т.2. – С.481–483).

42. *"...жменю згорнутих і зв'язаних колосків..."*

Мається на увазі "закрутка" – зв'язані стеблини жита або пшениці, які колоссям

втикали у землю. Селяни напередодні Івана Купала (24 червня за ст.ст. – 7 липня за н. ст.) шукали на своїх полях "закрутки", які могли зробити злі сусіди або чаклуни. "Закрутки" нібито знижували врожайність, приносили біду і хворобу господарю, женцям, худобі, що з'їсть солому на цьому місці. Знімали "закрутки" різними способами. Якщо це робив господар, то він, не торкаючись "закрутки" рукою, укривав її свинячим гноєм, що привозив невиїжджденим конем, іншим разом – виїжджденим конем привозив конячий гній, обкладав корені рослини, на яких зробили "закрутку". Але найчастіше знімати "закрутку" запрошували знахаря. Він виривав її, втикав три осикові палички, потім спалював або кидав "закрутку" з каменем у воду, щоб той, хто її зробив, – потонув. Та основне у цьому процесі знищення "закруток" – замовляння, що робив знахар: "Не я тебе палю, а осиковий кий пустої ями берест палить; як берест від огню корчиться, так беззаконного Юду або Юдиху, місячного відьмача або відьму, щоб корчило й ломало; як на осиці Юда вішався, так сей відьмач або відьма, щоб вішались без перестані". (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.1. – С.85; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №12. – С.597–599; *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1888. – №11. – С.268; *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С.70–73).

43. *"...вітають його із завершенням жнив..."*

Закінчення жнив (обжинки, дожинки) відбувається перед святом Преображення Господнього (Спаса – 6 серпня за ст.ст. – 19 серпня за н. ст.). Коли женці закінчували жнива, вони залишали трохи колосся на полі незжатими – "Спасові на бороду". "Борода" – це зігнуті, зв'язані, заламані до схід сонця колоски, встромлені у землю, перев'язані червоною ниткою, прикрашені квітами. Залишали це колосся на "розплід", щоб був урожай наступного року. У середину "бороди" клали шматок хліба і сіль. Парубків змушували пролізати під "бородою", щоб наступного року жита були високими. "Бороду" робили, промовляючи: "Роди, Боже, на всякого долю – і бідного, і багатого". Ці слова пов'язані з легендою про Христа, який зі святими Петром і Павлом, одягнувшись жебраками, попросили хліба в одної господині. Вона ж замість хліба кинула їм у вічі сире тісто. Господь розгнівався і сказав, що хліба більше ніколи не буде. В цей час заскиглили собаки, і Господь залишив їм маленький колосок, а до цього колос був по всій довжині стебла. Тому селяни й казали, що вони собачу долю їдять. Біля "бороди" виполювали траву, поливали стеблини, виминали з них зерно. Всі ці дії ніби з'єднували в одному ритуалі цілорічну працю – оранку, боронування, сівбу, прополювання, полив, жнива, молотьбу тощо. Закінчивши з "бородою", женці кидали позад себе серпи: чий устромиться в землю – той буде і в наступному році жати у цього господаря. У цей самий час жінки і дівчата звивали вінки з жита, прикрашали їх волошками, сокирками, травами, а чоловіки зв'язували останній сніп, також прикрашаючи його квітами. Вінок одягали на голову найкращій, найпрацьовитішій дівчині, і вона разом з хлопчиком несла сніп. Решта дівчат, теж у вінках із квітів, супроводжували увінчану красуню (в деяких місцях її називали "Перегенею"). Вся ця процесія з піснями, жартами, танцями йшла до господаря. Біля його будинку співали пісні. Після цього виходили господар і господиня з хлібом і сіллю. Увінчана дівчина підходила до них і клала вінок на хліб, промовляючи: "Дай, Боже, щоб і на той рік родив хліб". Господар брав цей хліб з вінком й клав його на покуті під образами.

На Спаса цей вінок святили в церкві і зберігали до наступного року, а на початку висіву озимих брали з нього зерна і приєднували до інших. Потім господар пригощав женців, влаштовував вечерю, бо інакше не бачити йому гарного врожаю наступного року. Весь цей обряд символізував забезпечення майбутнього врожаю. (Див.: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. – М.,1868. – Т.3. – С.765–768; *Беньковский И.* Народные обряды и обычаи, приуроченные к Спасу // Киевская старина. – 1895. – №7/8. – С. 9–14 (документы, известия и заметки); *Копержинський К.* Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – вип.1/2. – С.36–75; *Маркевич Н.* Обычаи, поверья... – С.17–18; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.3. – С.225–253).

44. *"...насипати ... невелику купку жита..."*

З будівництвом хати пов'язано безліч звичаїв, що мали забезпечити вибір доброго місця, щоб там "чорти не товклись", щоб місце сподобалось "хазяїну" (домовику). Тому при закладинах житла господар приносив жертви місцевим силам. Той звичай, що згадує Де ля Фліз у російському варіанті тексту, полягав у насипанні чотирьох купок жита, іноді з додаванням солі у кутках майбутньої оселі, мав зберегти людей від дії злої сили (сіль – оберіг), а жито, як символ життя – задобрити місце. У французькому варіанті тексту Де ля Фліз зробив помилку – він написав про одну маленьку купку жита, що не відповідає дійсності. Щодо цього звичаю, то можна згадати і таке: насипали жито й сіль спочатку там, де буде святий кут хати, потім там, де піч, далі там, де сходяться причілкова і глуха стіни, і, нарешті, в дверному кутку. Якщо порушена буде тільки та купа, що в святому куті, то будувати можна , бо сила цього кута переможе нечисту силу. Якщо ж порушились купки в інших кутах, то шукали інше місце під будівництво хати. В деяких місцях з житом чи замість нього клали хліб або пекли маленькі пампушки. Дехто ставив у посудині воду або закопував її у землю. Як вода прибуде, то – на добро. Закладаючи хату, господар кожний кут позначав або на сім'ю, або на скотину, і коли з якого кута зникала паляничка, він знав, де будуть нестатки. Добрим місцем під хату, за повір'ям, вважалося те, де лягала худоба. Іноді посеред місця, де мала бути оселя, ставили сковороду й дерев'яне кільце. Якщо під сковородою з'явиться роса, а під кільцем – мурашки, то місце вибране хороше. За іншими звичаями, під сковороду клали вовну, потім дивились – чи не в росі вона, бо тоді хата буде сирою. Деякі господарі лягали на землю, там, де бажали зводити будинок, і слухали. Добре, як почує пісню, а як голосіння, то щастя не буде. Якщо почує іржання коней, пташиний крик, коров'яче мукання – то всі ці тварини будуть у господарстві. (Див.: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян... – Т.2. – С.110; *Байбурин А.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.,1983. – С.37–41; *Иванов П.* Народные поверья... – С.45–67; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №5/6 – С.492; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.7. – С.375–376; *Шевченко Л.* Звичаї... – С.87–95).

До розділу "Пожежі"

(коментарі Наталії Карповець)

45. *"...у селі, що належить до державних маєтностей... є протипожежні інструменти..."*

За указами Павла І від 1797 р., а потім Миколи І від 1834 р. селянам у селах

державних маєтностей наказано було мати на випадок пожежі три–чотири драбини, декілька гаків, два відра на п'ять будинків. У кожному дворі на дахах біля димаря влітку повинні були стояти діжки з водою, на горищі – мітли або швабри. У дворах, що знаходились далеко від річок або озер, треба було копати колодязі, щоб з них користуватися водою під час пожежі. Всі селяни повинні були чистити димарі раз на місяць і печі – кожні три місяці. Були розписані обов'язки селян під час пожежі – кому нести драбину, сокиру або відра. Приходити мали обов'язково, інакше сплачували один карбованець штрафу. (Див.: *Чехов А.* Исторический очерк пожарного дела в России. – Спб.,1892. – С.47–56).

46. *"...пожежу можливо зупинити магічними словами."*

Народ вважав вогонь живим і бачив в ньому завжди голодну, всепоглинаючу істоту. Пожежі, що часто траплялись у містах і селах, були страшним лихом, їх сприймали як божу кару за гріхи. Тому у деяких місцях не гасили пожеж, залишали все на волю Божу. Але в інших місцевостях намагалися боротися з вогнем силою магічних дій, замовлянь, що їх знали тільки знахарі. Вони виносили на подвір'я діжу, хліб і сіль (як жертвоприношення богам), ставили ікону й молилися, щоб вогонь відступив. Іноді замість діжі виносили стіл, на який ставили хліб-сіль і святу воду. З цим столом знахарі ходили навколо палаючого будинку і промовляли: "Ой, ти вогню пожаданий, з неба нам засланий! Не розходься ти, як дим, бо так наказав тобі Божий син" або "Вітаю тебе, гостю! Замовляю тебе, гостю! Іорданською водою заливаю тебе, гостю! Прийшов Господь у світ – світ його не впізнав, а святий вогонь слугою своїм назвав. Господь на небо піднісся, за Господом і слуга його, святий вогонь, понісся". (Див.: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян.... – Т.2. – С.10–11).

З пожежами зв'язували різні прикмети. Якщо на пожежі вкрасти щось, то прийде помста – пожежа буде в того, хто вкрав, бо це страшний гріх – взяти те, що вдалося врятувати від вогню. (Див.: *Кравченко В.* Вогонь. Матеріал, зібраний на Правобережжі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип.3. – С.147–181).

Зовсім інше місце займає вогонь, що виник від удару блискавки.Цей вогонь, за народними уявленнями, поглинає нечисту силу. Від води він стає тільки більшим. Тому його або зовсім не гасили, або заливали молоком, хлібним квасом, сироваткою. Внести у будинок цей вогонь означало принести страшне лихо для сім'ї. (Див.: *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С.132, 424; *Маркевич Н.* Обычаи, поверья... – С.15).

До розділу "Неврожаї"

(коментарі Наталії Карповець)

47. Посуха була страшним лихом для селян, вона приносила неврожай, голод, хвороби, смерть. Не розуміючи причин цього лиха, люди вдавалися до різних забобонів, які, на їхню думку, могли викликати дощ. Так, крім описаних Де ля Флізом дій з утоплеником, за народними уявленнями, існували ще й такі "методи" боротьби із посухою: "недавно закопаного самовбивцю (утопленик або повішеник) викопати, винести за село і там знову закопати на роздоріжжі, а в могилу забити осиковий кілок" або "труп самовбивці кинути в болото й там пробити осиковим кілком, а якщо нема болота, закопати його за селом, вбити осиковий кілок, поливати могилу водою". Самовбивць вважали "нечистими" й небезпечними для живих, тому їх не закопували, а залишали на землі, закидавши хмизом. Таких покійників називали "заложними" (закладеними). Іноді їх просто скидали у яму за селом. Поховані в землю самовбивці, за народними уявленнями, мали сильну жагу й висмоктували вологу з землі, тобто викликали посуху. Саме тому могили розкопували і їхні трупи кидали в болота або річки. Осикові ж кілки мали допомогти, оскільки осика – найважливіший оберіг від усілякої "нечисті". Там, де причиною посухи селяни вважали відьму, обов'язково проходив ритуал "купання". Хапали усіх підозрюваних жінок і вели купати до річки. Зв'язували їх мотузками, вішали на шию каміння й кидали у воду. Безвинні в чаклунстві одразу ж ішли на дно, їх витягували (якщо встигали). А справжня відьма мала плавати разом із камінням на шиї. Відьму після цього змушували "каятись" і викликати дощ. (Див.: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян... – Т.3. – С.510–511; *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С.352–354; *Беньковский И.* Осина в верованиях и понятии народа на Волыни // Киевская старина. – 1898. – №7/8. – С.7–8 (документы, известия и заметки); *Цыбульский К.* Всенародное купание ведьм в озере и судебная от этого волокита // Киевская старина. – 1885. – №11. – С.566–570).

До розділу "Падіж худоби"

(коментарі Наталії Карповець)

48. У французькому варіанті тексту Де ля Фліз використовує термін "епізоотія", в російському – "падеж скота". Епізоотія – набагато ширше поняття, воно означає поширення заразних хвороб тварин на великих теренах і як наслідок – падіж худоби.

Що стосується методів усунення цього лиха, то українські селяни справді часто вдавалися до кровопускання. Так, П.П. Чубинський писав у першому томі "Трудов ...", що хвороби худоби лікувалися в такий спосіб: пускали кров з вуха, а щоб вона не зупинялась, били палкою по вусі (с.57). Він також наводив приклади народних замовлянь на хвороби і падіж худоби: "Од крові у коней", "від черв'яків", "від нападу звіра на худобу" тощо (с.68–69). До цих замовлянь додавалось обкурювання худоби свяченим зіллям, що виготовляли знахарі. Обсипання загонів для худоби маком пояснюється тим, що мак вважався оберегом од нечистої сили. Його святили на Маковія (1 серпня за ст.ст. – 14 серпня за н. ст.), на Спаса (6 серпня за ст.ст. – 19 серпня за н. ст.) і використовували тоді, коли активізувалися дії відьом та чортів. Подібним оберегом од усілякої "нечисті" вважалась і осика, тому і ставили осикові хрести з того боку, звідки могла йти зараза.

Найбільш поширеним засобом захисту тварин від епізоотій вважалось оборювання. Жінки й дівчата у білих сорочках з розпущеним волоссям впрягалися у соху і тричі оборювали село. Сам процес обведення круговою лінією застосовувався у магічних діях заклинання злих духів. Іноді закопували живих або хворих тварин. Проганяли тварин крізь вогнище або змушували плисти по воді, щоб вода й вогонь знищили заразу. У деяких випадках за одну ніч жінки й дівчата виготовляли довге полотно. Його вішали за селом на так званій "дорозі смерті", з метою захисту від хвороби. В деяких місцях полотно обносили навколо села чи вішали на дерев'яний хрест, який ставили там, де завжди ишла худоба. Це полотно теж створювало магічне коло, через яку хвороба не

могла перейти. (Див.: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян... – Т.2 – С.307; *Беньковский И.* Народные обряды... – С.12; *Болтарович З.Є.* Народна медицина українців. – К.,1990. – С.60–61; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.1. – С.68–69,81).

До розділу "Народна медицина"

(коментарі Наталії Карповець)

49. "*... вважають... захворювання... справою злого духа...*"

Селяни не знали справжніх причин виникнення хвороб, тому вважали їх результатом дії злих духів, які нібито нападають на людину і катують її, викликають болячки, висип тощо. Ці духи – вороги здоров'я, живуть у лісах, болотах, ярах, під землею, під піччю. Віра в духів як причину хвороб випливає з анімістичних уявлень людей, тому й лікування, передусім, передбачало замовляння, заклинання та інші магічні обряди. Так само і пошесні хвороби – холера, чума, малярія – сприймалися як демонічні істоти, страховиська, супутники і помічники смерті.

Холеру уявляли простоволосою жінкою у червоних чоботях, у білому одязі, з палаючими очима. Вона ходила від села до села, отруювала повітря, позначала хати, де повинні померти люди, перемішувала хвороботворні зерна з зерновими та городніми культурами, заглядала з плачем у вікна і говорила: "Була біда, буде лихо"!

Чуму уособлювала жінка величезного зросту в білому одязі, з розпущеним волоссям. Вона їздила в кареті або на високому возі, запряженому шестіркою білих коней, оточеною громадою відьом і мар. Своїми вогняними стрілами вона влучала в людину, яка повинна померти.

В уяві українців малярія набула вигляду дванадцяти сестер–лихоманок, що жили в болотах. Вони, мов дочки Каїна, були приречені блукати все життя по землі і мучити грішників. Іноді пропасницю уявляли молодою, гарною дівчиною, подих якої приносив смерть, або старої, згорбленої, злобної баби. (Див.: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян... – Т.3. – С.58–114; *Болтарович З.Є.* Народна медицина українців. – С.19–28; *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения. – С.274; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1899. – №11 – С.300–303).

50. "*...називають "пристрітом."*"

Причиною "пристріту", за уявленням селян, були заздрощі лихих людей до таких позитивних рис вдачі, як краса, здоров'я, працьовитість. Проявлялась хвороба в позіханнях, тремтінні, нудоті, лихоманці, іноді супроводжувалась задишкою і кольками. Лікували цю хворобу знахарі різними засобами. Перш за все лизали тричі чоло хворого і спльовували позад себе, вмивали сечею і витирали обличчя пеленою сорочки навиворіт. Потім чоботом набирали "непочату" воду (зібрану до схід сонця), наливали її у глечик і кидали туди дев'ять вуглинок, шепочучи замовляння. Цією водою знову вмивали хворого, а потім виливали її під бігун дверей. Якщо вуглинки плавали на поверхні води, вважалося, що хворий одужає, а якщо потопали, то знахар відступався від хворого, бо на одужання не було надії. Народ бачив в "пристріті" маленького демона, який мордує людину, і його треба виганяти за допомогою замовлянь: "Пристріт і пристрітище, і вроки, і врочища, вітряний і водяний, і подуманий, і погаданий..., і чоловічий, і жіночий..., і ранній, і денний..., і лісовий, і шляховий... Я тебе вишепчу, щоб ти не був ні в руках, ні в очах, ні в животі...; піди собі тихенько і легенько з хати з димом, а з двора з вітром...". Маленьких дітей лікували від "пристріту" методом викачування яйцем, хлібним м'якушем. Качали по голівці, спині, обличчю, всьому тілу дитини, супроводжуючи все це примовками. У дитячому лікуванні "пристріту" застосовувалась і свячена вода – "стрітенська" (освячена 15 лютого – на Стрітення), "богоявленська" (освячена на Водохреща – 19 січня), "спасівська" (освячена 19 серпня – на Спаса). (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.1. – С.134–136; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №11. – С.309–310; *Болтарович З.Є.* Народна медицина українців. – С.33, 148, 154, 171; *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения. – С.281).

51. "*...називають "данням."*"

За народними уявленнями, "дання" насилалось на людину за допомогою хліба, змоченого гадючою отрутою або розтертих на порошок гадюк, ящірок, жаб, що потрапляють в організм з їжею чи напоєм. Вважалось, що у людини зароджується "гад" у тілі, і тому вона відчуває нудоту , нестерпний біль у шлунку, фізичну неміч. Вона стає блідою, тіло сохне. Насилати цю хворобу могли ворожбити або дівчата, яких зрадили в коханні. В українських піснях знаходимо розповіді, як дівчата підносили хлопцям "дання", накопавши і зваривши зілля із зміїною отрутою:

Дала дівчинонька козакові кохан-зілля спити,
Щоб йому молодому на світі не жити.
(*Чубинский П.П.* Труды... – Т.5. – С.428).

"Дання" готувалось також дівчатами для парубків, щоб приворожити їх. Для цього йшли в ліс, знаходили місце, де з одного кореня росли дуб і береза, брали з першого і з другого трохи моху, клали на ліву руку і казали: "Щоб ти мене так тримав, як той дуб березу". Це повторювали тричі, повернувшись додому, мох сушили і давали випити парубку.

Лихі люди могли піднести горілку з "данням" – тоді на дні чарки знаходилась маленька шпилька. Якщо ця горілка трохи постоїть, то в ній зявляться змії і ящірки. Цю горілку з "данням" виливали під двері або під піч, щоб хвороба перейшла на того, хто хотів її наслати.

Вилікувати "дання" могли тільки досвідчені знахарі. Вони давали хворому зілля, радили вмивати обличчя росою, пити холодну воду, в якій лежала жаба або зуб борони, нюхати дим запаленого волосся з хвоста коричневого коня. Найрадикальнішим засобом був настій чемериці, який давали випити хворому, стягнувши йому живіт. Цей настій викликав сильне блювання, що змушувало змію або ящірку забиратися геть із шлунка. (Див.: *Болтарович З.Є.* Народна медицина українців. – С.155–156; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №11. – С.310–312; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.1. – С.136).

52. "*...називають себе знахарями...*"

Де ля Фліз помиляється, називаючи всіх знахарів шарлатанами. Слід зазначити, що села Київської губернії, які він обстежував у середині XIX ст., навіть і пізніше, майже зовсім не мали медичної допомоги. Повітовий лікар приїздив тільки в окремих випадках, а під час епідемій на нього звалювалась і зовсім непосильна праця. Тому і

мали такий високий авторитет знахарі, бо вони і лікували, і підбадьорювали, і розраджували хворих, особливо в селах, де не було ні лікарів, ні школи, ні церкви. Вони нерідко допомагали людям, оскільки використовували у своїй практиці не тільки ірраціональні методи лікування (магічні дії та замовляння), а й раціональні – фітотерапію, хірургічну допомогу (вправляння вивихів, дисків, складання кісток) тощо.

У народному уявленні знахар стояв поряд з "чарівником", але, на відміну від нього, не знався з "нечистою" силою, отримував свої знання від бога і використовував їх на добро. А "чарівник" міг і насилати хвороби, особливо психічні.

Народ розрізняв знахарів "вроджених" і "навчених". Перші від народження були наділені надприродними властивостями, а другі вчились усьому від батьків і навіть чужих людей. Всі свої дії вони виконували "до схід сонця", у чистому полі, над водою, під осикою, калиною тощо. У знахарів була відповідна спеціалізація. Одні "скидали вроки, інші лікували внутрішні хвороби, треті заклинали змій". Але були й знахарі – універсали, серед яких траплялись справжні народні цілителі. Вони знали і вміли збирати і застосовувати лікарські рослини, могли зупинити дію отрути від укусу змії, лікувати травами тих, кого покусав скажений собака, зробити масаж. Дії знахарів мали психотерапевтичний ефект, вони вміли "заговорити", заспокоїти людину, дати їй надію на одужання. Були, безперечно, серед них шарлатани, що брали тільки гроші, здійснювали ритуальні дії, але не допомагали, а робили ще гірше, могли прискорити смерть.

Необхідним компонентом лікування хвороб знахарями були "замовляння". Цей різновид лікувальної магії відбивав світогляд народу, його погляди на причини хвороб, розуміння форм і методів лікування. В цих "замовляннях" знаходимо відбитки дохристиянських вірувань, поклоніння силам природи, які здатні протидіяти недузі. Ось один з прикладів таких "замовлянь": "Ясне сонечко, ідеш ти через усей світ, не боїшся ти уроків і пристріту, то щоб так не боялася (ім'я)". (Див.: *Болтарович З.Є.* Народна медицина... – С.142–144; *її ж* : Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початок XX ст. – К.,1980. – С.29–32; *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.611–612; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №11. – С.321–327; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.1. – С.111).

53. "*...трав, зібраних... напередодні свята Преображення Господнього...*"

Збір лікарських рослин в Україні пов'язували з рядом релігійних свят. Найкращим для цього був Іванів день (Івана Купала – 24 червня за ст.ст. – 7 липня за н. ст.). Квіти й трави, зібрані в цей день, вважалися цілющими, їх наділяли магічною силою – передавати свої властивості травам, зібраним в інший час. Цю, ще дохристиянську традицію в кінці XIX – на початку XX ст. почали пов'язувати з необхідністю святити зілля у церкві в день Іоанна Предтечі, бо тільки тоді трави ніби мали здатність набирати цілющої сили. В інші свята календарного циклу теж збирали лікарські рослини. У Київській, Полтавській, Харківській губерніях збирали зілля на Симона Зилота (10 травня за ст.ст. – 23 травня за н. ст.), який вважався заступником рослин і наділяв їх цілющими властивостями. В Україні був також поширений звичай збирати зілля і на Маковія (1 серпня за ст.ст. – 14 серпня за н. ст.). В цей день особливу перевагу віддавали городнім культурам (маку, соняшнику, моркві, коноплі). На Західному Поділлі зривали зілля і в день Матері Божої зільної (2 серпня за ст.ст. – 15 серпня за н. ст.). У деяких місцевостях їх збирали і на Спаса (6 серпня за ст.ст – 19 серпня за н. ст.). На Бойківщині заготовляли трави ще й у русальний тиждень перед Трійцею. Звичайно, збір рослин у весняно–літній період – час найактивнішого цвітіння рослин – мав раціональний характер, у ці місяці трави мають найбільший лікувальний ефект. Але збирали зілля і в серпні, зокрема напередодні свята Преображення Господнього (на Спаса). Городні рослини, які застосовувались у народній медицині, тільки дозрівали, а у дикорослих трав лікувальний ефект ставав хоч і слабішим, однак зберігався. (Див.: *Болтарович З.Є.* Народна медицина... – С.67–71; *Беньковский И.* Народные обычаи... – С.11–12; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.3. – С.184,196; *Ящуржинский Хр.* Народный праздник св. мучеников Маккавеев // Киевская старина. – 1889. – №8. – С.524–527).

54. "*...не мають жодних лікувальних властивостей.*"

Де ля Фліз помилявся, вважаючи такі трави, як звіробій (Hypericum perforatum), волошку синю (Centaurea cyanus), свербіжницю польову (Scabiosa arvensis) некорисними травами. Звіробій здавна використовувався у народній медицині слов'ян. За ним закріпилась слава ліків від "ста" недуг. Застосовували звіробій при хворобах шлунково-кишкового тракту, нирок, печінки, головних болях, ревматизмі, подагрі тощо. В лікувальних сумішах звіробій був обов'язковим компонентом. Його в'яжучі, антимікробні, кровоспинні, протизапальні властивості визнані наукою. (Див.: *Болтарович З.Є.* Народна медицина... – С.78–79; *Носаль М., Носаль І.* Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. – К.,1965. – С.67–71).

Волошки сині застосовувались при хворобі нирок, сечового міхура, при наривах, чиряках. Вони мають також протиспазматичні властивості. (Див.: *Носаль М., Носаль І.* Лікарські рослини... – С.171–172; *Беньковский И.* Народные обычаи... – С.9–14).

Свербіжниця польова здавна застосовувалась у народі для виведення токсичних речовин. Настій цієї трави має відхаркувальну, антисептичну, протизапальну дію. Приймають настій при кашлі, бронхіті, запаленні січового міхура, допомагає він при шкірних захворюваннях (корості). (Див.: Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. – К.,1989. – С.393–394).

До розділу "Весільні обряди"

(коментарі Наталії Карповець)

55. Українське весілля – це величне урочисте дійство, що закріплювало народження нової сім'ї. В ньому знайшли відображення моральні, релігійні, правові погляди народу. У весільному обряді збереглися багаті набутки пісенної творчості, гумор, дотепність українських селян. Це той вид духовної культури, який доніс до наших днів шанування культів землеробсько–скотарського господарства, що здавна обумовлювало основне джерело добробуту населення України.

Весільна обрядовість в Україні у різних регіонах має свої особливості, але основні компоненти весілля характерні для всіх її теренів.

Традиційний український обряд весілля умовно ділиться на три етапи: перший, передвесільний – запити, сватання, заручини, оглядини; другий, власне весілля – передшлюбні дійства (запросини на весілля; приготування весільних символів та атрибутів – обрядовий хліб, весільне деревце, прапор, шабля; батьківське благословіння на шлюб під час посаду, молодіжний прощальний вечір), шлюб, весільний поїзд за молодою, розподіл короваю, покривання нареченої і переїзд її у дім чоловіка, обряд

комори, перезва; третій етап, післявесільний – циганщина, молотьба снопа, перезивки, калачини, гостини тощо.

Треба віддати належне Де ля Флізу, що він зумів передати основні обрядові дії українського весілля, зробивши місцями наголос на особливостях саме того регіону, який він описував. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї та обряди на Україні. – К.,1988.; *Здоровега Н.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.,1974.; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Студії з української антропології та етнографії. – Прага,1927; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4.; *Сумцов Н.* О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков,1881).

56. "*...вечорницях...*"

В українських селах молодь, яка досягла шлюбного віку, створювала своєрідні парубоцькі й дівочі громади, в яких відбувалися різноманітні форми розваг – досвітки, вечорниці, музики, вечірки – найчастіше у міжсезоння, з осені до весни – у вільний від господарських робіт час. Ці молодіжні розваги мали давнє походження, про що свідчить боротьба з ними церкви ще з середини XVII ст. і на початку XVIII ст. (Див.: Указ киевского митрополитанского коллегиума о кулачных боях и вечерницах // Киевская старина. – 1891. – №2. – С.318–319).

На вечорниці та досвітки збиралися у хатах вдів або самотніх людей. Приносили з собою борошно, масло, картоплю. Частину цих продуктів з'їдали, частина залишалася господарці. Дівчата пряли, вишивали, плели, лущили кукурудзу. Робота чергувалася з відпочинком: танцями, співами, жартами, іграми, оповідями. На цих вечорницях і відбувалось близьке знайомство молоді. Тут виникали симпатії та взаємні почуття, що згодом закінчувались весіллям. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.16–18). В деяких місцях після вечорниць залишались ночувати і хлопці, і дівчата, але звичай вимагав дотримуватись правил поведінки, не порушувати цнотливості дівчат, бо вони здебільшого ставали нареченими цих хлопців. (Див.: *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.621). Дівчата і самі мали достатньо розуму, що утримував їх від морального падіння, бо інакше від них відвернулись би всі рідні, а становище тих жінок, які не зберегли цнотливості, було дуже важким. (Див.: *Сумцов Н.* Досветки и посиделки // Киевская старина. – 1886. – №3. – С.421–444).

Як вважає Сумцов М., вечорниці в давні часи мали значення пробного шлюбу і на них виявлялась здатність жінки народжувати дітей, бо тільки жінка-мати, в якої були діти, користувалась повагою й мала силу у вирішенні сімейних справ. (Див.: *Сумцов Н.* Досветки и посиделки. – С.433–434). Пізніше на вечорницях здебільшого дотримувались моральної поведінки й не допускали порушення цих правил. (Див.: *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №10. – С.39–43).

57. "*...сватання...*"

Передвесільна обрядовість в тих регіонах, які описує Де ля Фліз, передбачала три - чотириразову зустріч родичів і самих наречених й домовляння про умови шлюбу. Маються на увазі допити (розвідки, запити), сватання (рушники), оглядини (розглядини), заручини (хустки). Іноді обходились без допитів, на яких мати хлопця або близька родичка перед тим, як засилати сватів, з'ясовувала, чи не будуть батьки й сама дівчина проти шлюбу з хлопцем. Якщо родичі погоджувались на шлюб, відбувалось сватання. Для цього обирали посередників – сватів (старостів) – найчастіше родичів або хрещених батьків. Це були літні, поважні люди, що знали традиції й вміли добре говорити. Вони з хлопцем (або без нього) йшли до дівчини, тут починалися алегоричні розмови про мисливців і куницю–дівицю, що забігла до цього двору, а вони хочуть її забрати для свого стрільця–молодця. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.24; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.62–63). Розмови-алегорії допомагали вчасно зупинити сватання, якщо воно було небажаним. Якщо згоду на одруження одержували, дівчина перев'язувала сватів рушниками, а хлопця – хусткою. Невдовзі після сватання відбувались оглядини. Батьки й родичі нареченої приходили до парубка роздивитись його господарство (особливо, якщо молодий був з іншого села). Заключним етапом були заручини, тобто обрядове закріплення згоди на шлюб, на сімейне життя. Після заручин дівчина чи хлопець не могли вже відмовитись від шлюбу, бо це вже був сором, безчестя. Під час заручин відбувалося з'єднання рук молодої і молодого на хлібі й перев'язування їх рушником. Наречена обдаровувала всіх родичів молодого хустками, сорочками; матері дарувала намітку, батькові – сорочку. Тут домовлялись також про час весілля, після цього пригощались, танцювали, співали. Після заручин дівчина носила у косі червону широку стрічку й квітку на хустці, що свідчило про те, що вона засватана. (Див.: *Здоровега Н.* Нариси... – С.63–77; *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – №10. – С.44–51; №11. – С.281–284; *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // Киевская старина. – 1896. – Т.55. – №11. – С.238–243; *Чернышев Н.* Быт крестьян Киевской губернии // Сборник статистических сведений о Киевской губернии. – 1864. – С.65–67).

58. "*...подають гарбуза...*"

У хатах, куди приходили старости, їм ніколи прямо не відмовляли, бо вважалося, що відмова старостам приносить нещастя. Їм говорили, що дівка ще молода, або до весілля не приготовлені, або дівчина виносила на дерев'яній тарілці з келишком горілки й гарбуз. Уже наприкінці XIX ст. звичай підносити гарбуза зникає, але лишаються вислови :"вчепити гарбуза", "прикотити гарбуза", тобто отримати відмову. (Див.: *Здоровега Н.* Нариси... – С.70; *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.22; *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская... – С.240). Як вважає Сумцов М., початок цього звичаю не піддається визначенню. Мабуть він був обумовлений широким розповсюдженням гарбуза в Україні, де його культивували на городах і вживали в їжу та давали худобі. Цей звичай був залишком стародавнього культурного побуту, коли гарбуз використовували як посуд. (Див.: *Сумцов Н.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т.27. – №11. – С.288–289)

59. "*...запрошують усіх до себе на весілля...*"

Одним із важливих передшлюбних обрядів були запросини на весілля. Запрошувати починали іноді й за кілька тижнів до події (особливо родичів, що жили в далеких селах), але основні церемонії запрошень відбувались у суботу зранку. Однією з обрядових дій було плетіння вінків для молодої і молодого. Вінки плели з барвінку (як символу вічного кохання), рути, м'яти. Батьки увінчували наречену, а потім давали вінок і молодому. Вінки одягали й дружки (подруги нареченої), але тільки з рути й м'яти. Запрошувати на весілля починали із східної частини села й йшли за сонцем. Молода відрізнялась своїм святковим одягом, прикрашеним квітами, стрічками. Перед тим як відправити дочку запрошувати на весілля, мати обсипала її й дружок зерном, грішми – на щастя, на добробут. У кожній хаті наречена залишала шишку, іноді велику шишку клала на стіл, запрошуючи господарів, а потім забирала її. В церемонії запросин

брали участь одна-дві, а подекуди 10–15 дружок. З молодим по селу ходили бояри (неодружені хлопці – приятелі нареченого), які одягались у жупани, закладали за пояси хустки, а за шапки – барвінок. В деяких місцях молоді запрошували на весілля окремо один від одного, а в деяких ходили разом. На весілля кликали близьких і далеких родичів, сусідів, іноді все село (вияв цього знаходимо в пісні "Всі двори обходили...", яку записав Де ля Фліз). (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.60–61; *Здоровега Н.* Нариси... – С.84–86; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.98–99).

60. *"...молодь, чоловіки й жінки співають і танцюють."*

Як уже зазначалося, одним із найважливіших передшлюбних дійств був молодіжний прощальний вечір (дівич-вечір), який відбувався у суботу. За структурою дівич-вечір складається з ряду дійств – обмін подарунками, розплітання коси, одягання вінка, посад молодих. Складові частини обряду концентрувалися переважно в домі нареченої і виступали символом її прощання з дівуванням. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.69). Молодий, зібравши увесь свій рід, йшов до молодої з боярами, музиками "як місяць до зірки" (див. пісню записану Де ля Флізом). Як вважав М. Сумцов, у багатьох народів існувало уявлення, що місяць і зірка повинні бути коханцями або подружньою парою. Це видно і в легендах, і в піснях, записаних у багатьох народів. Прийшовши до молодої, наречений дарував їй чоботи (див. пісню у тексті "Несем чоботи шевської роботи"), які дівчина одразу одягала й носила весь вечір і в наступні дні. Молода дарувала судженому сорочку, яку готувала заздалегідь – сама шила й вишивала, і наречений повинен був брати в ній шлюб. Також молода передавала хлопцю хустку через стіл на тарелі. (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.214; *Здоровега Н.* Нариси... – С.89–90; *Чернышев Н.* Быт крестьян... – С.73–75).

На дівич-вечорі відбувалось розплітання коси нареченій. Її садили на діжу, вкриту кожухом. Косу розплітав брат або дружка. Потім голову дівчини прикрашали весільним вінком, який одягала мати. Цей обряд символізував прощання з дівуванням, мав дію очищення, охорони від чар. (Див.: *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская... – С.242–243; *Здоровега Н.* Нариси... – С.95–96).

Завершальною і головною частиною дівич-вечора був посад молодих. Це було благословення батьками молодих на шлюб й заведення (матір'ю, братом, старостою, боярином) їх за стіл на посад (на покуті під образами). Молоді сідали на кожух (вовною догори), який символізував багатство, добробут. Після посаду відбувалася гостина з танцями та співом. Цим дівич-вечір закінчувався. (Див.: *Малинка А.* Малорусское "весилье" // Этнографическое обозрение. – 1898. – №4. – С.99; *Здоровега Н.* Нариси... – С.91–95; *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.68–69).

61. *"...коровай..."*

Виготовлення короваю посідає важливе місце у традиційному весільному обряді багатьох народів. Короваю надавалось велике символічне значення як предметові жертвоприношення богам, образу нареченого і нареченої, символу небесного подружжя – сонця і місяця, благополуччя сімейного життя. (Див.: *Сумцов Н.* О свадебных обрядах... – С.124–147). Коровай – як атрибут весілля – з'являється ще в давньослов'янські часи і вже у XI ст. жодне весілля не обходилось без нього. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.44). Приготування короваю у деяких місцях починалося в четвер, в інших у п'ятницю чи в суботу (що зазначав і Де ля Фліз). Запрошували пекти коровай жінки – сестра молодої або мати. Випікати коровай могли тільки заміжні жінки, щасливі у шлюбному житті. Коровай пекли у молодої і молодого або спільно родичами з обох боків. Число тих, хто випікав коровай,– "коровайниць", мало бути парним, щоб молоді довго і щасливо жили в парі, але зустрічались випадки, коли їх повинно було буть сім – число, як відомо, святе. (Див.: *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.244). Коровай робили з двох частин: нижня ("підошва") – з пшеничного або житнього борошна, на яку накладали велику круглу хлібину – власне коровай, який обгортали "обручем" з тіста і прикрашали шишечками, голубками. (Див.: *Здоровега Н.* Нариси... – С.81). Весь цей процес супроводжувався ритуальними піснями та діями. Так, посадивши коровай у піч, старша коровайниця била лопаткою в чотири стіни, потім всі брали діжу (в якій робили тісто), тричі підіймали її вгору, стукали нею об сволок, цілувались й носили діжу по хаті й танцювали з нею. Все це робилось, щоб коровай добре виріс і хорошим вдався, бо якщо він тріснe, то молоді розлучаться. (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.214–248). Готовий коровай посипали зерном, обвязували рушником, прикрашали сосновою або ялинковою гілкою й виносили його до комори або залишали на столі, де він знаходився все весілля. Крім короваю випікали ще шишки (булочки, що мали вигляд соснової шишки) – їх роздавали гостям після шлюбної ночі; калачі, верчі, борони, лежні, які теж застосовувались під час весілля для "викупу" нареченої і обміну між родинами молодих.

62. *"Після обідні їх вінчають..."*

У день шлюбу, який призначався на неділю, батьки благословляли молодих перед церковним вінчанням. Під час цього обряду молоді стояли на рядні або кожусі. Мати молодої одягала вивернутий кожух, обходила молодих з мискою води, хлібом, обсипала їх зерном або насінням (для забезпечення добробуту). Після цього йшли до церкви.

Церковний шлюб почав входити до весільного обряду з прийняттям християнства на Русі у X ст., але довгий час він здійснювався лише представниками панівного класу. Народ вважав, що самого обряду весілля достатньо для подружнього життя. Церква боролася з такими поглядами, оскільки в народі існував звичай після вінчання жити молодим окремо, доки не відбудуть весілля. Якщо після вінчання хтось із молодих вмирав, його ховали як неодруженого, бо не відбулося весілля. Між вінчанням і весіллям проходили іноді тижні й місяці, тому церква домагалась, щоб вінчання і весілля відбувались одночасно, тобто церковний шлюб входив до обряду весілля. І все ж громадська думка визнавала сім'ю як суспільну одиницю тільки після весілля, а не після церковного шлюбу. (Див.: *Здоровега Н.* Нариси... – С.50–55; *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.70–71; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.254–255).

Поступово деякі риси, прикмети церковного шлюбу органічно увійшли до весільного обряду. Так молода хотіла першою ступити на поріг церкви, першою стати на рушник – з тим, щоб відігравати основну роль у сім'ї. Пильно придивлялись до весільних свічок, як вони горять. Якщо тьмяно, таким і буде життя, а якщо яскраво, то і житимуть добре. Чия свічка раніше згасне, той помре першим. Наречена намагалась ногою трошки протягти рушник, щоб дівчата в селі швидше виходили заміж. Церковний обряд засвоїв деякі риси народного весільного обряду. Так, зв'язування рук молодих рушником, зазначене Де ля Флізом у записаній ним пісні "Зв'язані рученьки рушником", було невід'ємною частиною заручин. (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. —С.271–272).

63. *"Мати нареченої зустрічає їх з хлібом-сіллю."*

Молоді з церкви повертались до хати молодої, де їх зустрічали хлібом-сіллю. Хліб

використовувався і під час сватання, коли на знак згоди про одруження хлопця і дівчини відбувався обмін хлібом між сватами й батьками. На хлібі з'єднували руки молодих під час заручин. З хлібом (шишками або калачами) запрошували на весілля. Однією з центральних дій весілля було випікання короваю, втикання в нього гільця. З хлібом благословляли до вінчання й зустрічали після нього. Головною дією весілля був розподіл короваю, а також роздача лежнів після шлюбної ночі. Всі ці та інші обрядові дії, пов'язані з хлібом, пояснюються пережитками жертвоприношень божествам – сонцю і божеству домашнього вогнища. В них відбилися численні землеробські магічні обряди стародавніх слов'ян. Хліб замінив собою тварин, яких колись приносили у жертву богам. Хліб був символом добробуту і благополучного життя, його використання майже на кожному етапі весілля знаменувало бажання наділити молодих багатим врожаєм, бо на цьому базувалось щастя селянської родини. Зазначимо, що найбільше обрядове значення надавалось хлібові саме в українському весіллі, якщо порівняти його з весіллям в інших слов'янських народів. Хліб виконував свої обрядові функції в різноманітних календарних святах, в хрестинах, в обряді похорон, під час поминальних днів та ін.

Що стосується солі, її використовували як оберіг від злих чар або у поєднанні з хлібом як символ добробуту. (Див.: *Сумцов Н.* О свадебных обрядах... – С.124–148; *його ж.* Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков,1885; *Здоровега Н.* Нариси... – С.79).

64. *"...гільцем..."*

Вироблення весільного дерева – гільця, – було також складовою частиною весільної церемонії. Найчастіше вили гільце в суботу, перед дівич-вечором, але на Київщині існував звичай вити гільце і після того, як молоді прийшли від шлюбу з церкви. Цей випадок і зазначає Де ля Фліз.

Гільце – зелена верхівка деревця (взимку – сосни чи ялини, влітку – вишні, яблуні, черешні), яку вирубали хлопці-бояри для молодого і молодої. Церемонія виття гільця відбувалась урочисто в домі нареченого і нареченої. Супроводжувалася ця подія піснями. Прикрашати гільце починала молода або молодий, потім батьки, рідні, дружки, свахи. Прибирали гільце пучками калини, яка символізувала вірність, барвінком, яблуками, житом, васильками, м'ятою, стрічками, свічками, горіхами. В уявленні народу гільце символізувало дерево життя, щасливе подружжя, новостворену сім'ю. Гільце приносив молодий на дівич-вечір. З гільцем попереду вирушав поїзд молодого за нареченою у неділю після вінчання. Гільце ставили в хлібину, в коровай, воно стояло на столі протягом весільного обряду. Наприкінці весілля з ним виконували певні обрядові дії: розламували гілки, роздавали їх дружкам, розбирали з нього прикраси, іноді спалювали, виносили на горище, на дах хати. Ці дії знаменували прощання з дівоцтвом і парубкуванням. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.64–65; *Здоровега Н.* Нариси... – С.87; *Сумцов Н.* О свадебных обрядах... – С.176–179; *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.623–624; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.99).

65. *"Увечері молодий... їде... до хати нареченої, щоб забрати її до себе."*

У весільну неділю наречений із своїм почтом здійснював подвійне коло руху: з дому нареченого – в дім молодої – разом до церкви – в дім нареченої – повернення до свого дому – знову з почтом зі свого дому – в дім молодої – назад у свій дім з дружиною. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.70). Молодий після вінчання привозив наречену до батьків й повертався до своєї хати для того, щоб зібрати весільний поїзд і вже з ним забрати молоду до себе. В цей час молода з дружками в своїй хаті прощалась із дівуванням, роздаючи подругам стрічки й печиво. А молодий (якого тепер називали князем) скликав поїзд (дружину), до якого входили весільні чини: староста і підстароста, бояри, дружко (розпорядник весілля), світилки (що тримали меч або гільце), свахи (несли калачі, шишки), музики, візник. У поїзд набирали до п'ятидесяти осіб. Спочатку вони сідали за стіл у нареченого, обідали, співали пісні й збирали гроші на дорогу. Потім дружко або старший боярин виводив князя з-за столу, на який ставилася миска з горілкою, а в ній ложка. Весільна дружина виконувала своєрідний обряд єднання. Старший боярин вів князя навколо столу за хустину, за князем ішли всі інші учасники весільної церемонії. Обходячи тричі стіл, всі пили ложкою горілку, а останній раз просто з миски. Потім дружина князя виходила на подвір'я, де вже стояла лава, на ній діжа (на яку інколи клали хліб й сіль). Мати молодого одягала вивернутий кожух й несла зерно, насіння, гроші, якими обсипала свого сина, а його дружко обводив тричі навколо діжі. Інколи мати сідала на граблі чи вила і на цьому "коні" об'їжджала діжу. Обсівання мало захисний, магічний характер – на щастя, на добробут. Після цього мати за хустку виводила сина за ворота, і у супроводі пісень поїзд вирушав у дорогу за княгинею, тобто нареченою. Як правило, парубки села, звідки була наречена, перетинали дорогу поїзду й влаштовували перейму. Поперек дороги ставили стіл, вкритий скатертиною, на якому лежав хліб, й питали молодого, куди він їде. Наречений повинен був дати викуп (горілку, шишки) за молоду. Це був залишок давнього звичаєвого права, коли на дівчину-відданицю пред'являли право всі хлопці общини. (Див.: *Здоровега Н.* Нариси... – С.105–111; *Чубинский П.П.* Труды... Т.4. – С.313–315; *Чернышов Н.* Быт крестьян... – С.80–81; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.264–265).

66. *"Мати... одягнена у вивернутий... кожух..."*

Мати нареченої двічі виходила зустрічати молодих у вивернутому кожусі. Перший раз зустрічала, коли вони після вінчання поверталися до хати нареченої, а другий – коли поїзд нареченого приходив, щоб забрати молоду. Цей обряд має давнє походження, тому що виходила мати або сваха, а не батько. Мати нареченої виходила у вивернутому кожусі, щоб був "зять багатий", як "той кожух волохатий". Вважалося, що добрим патроном будь-якої родини був домовик, від нього залежали багатство і добробут. Якщо він був оброслий вовною, волохатий, він справді міг принести щастя родині, коли ж він голий, то приносив злидні, голод, невдачі, загибель худобі, занепад господарству. Якщо мати нареченої виходила у вивернутому кожусі, вона ніби уособлювала свого багатого, оброслого вовною домовика, а якщо з чужим родом (мається на увазі із нареченим) прийде голий, бідний домовик, то він злякається багатого і втече. М. Сумцов пояснює цей звичай тим, що бараняча вовна символізувала весняну або літню хмару. Як хмара давала землі багатство, поливаючи її дощем, так і символ хмари забезпечував молодим добробут і плодючість. Мати нареченого, коли вона у вивернутому кожусі обсипала сина зерном, насінням, посилаючи за молодою, уособлювала хмару, яка виливала дощ. (Див.: *Сумцов Н.* О свадебных обрядах... – С.111; *його ж.* Хлеб в обрядах... – С.38; *Шевченко Л.* Звичаї... – С.87–88).

67. *"...він удає, що хоче силоміць проникнути до хати..."*

Де ля Фліз наводить дещо змінену і неповну послідовність дій, пов'язаних з приходом поїзду нареченого до хати молодої. Спочатку князь заставав ворота молодої зачиненими, а хату стерегли хлопці, щоб не пропустити його туди. Тут починалися

цікаві сцени "боротьби" князя і його дружини. Спочатку вони намагалися вдертися силоміць. Потім відбувалися переговори між старостами з обох боків, потім обмін хлібом, пригощання горілкою, за наречену нарешті брали перший "викуп" (ворітна) горілкою, шишками, грошима, й ворота відчинялись. І тільки тоді виходила у двір мати нареченої у вивернутому кожусі. Вона тримала у руці горщик з водою і вівсом, які тричі підносила зятю, а той відпивав і кидав позад себе. Цей обряд з водою й зерном повинен був забезпечити молодим здоров'я і добробут. Доброю ознакою було, якщо горщик розбивався – життя буде у подружжя гарним або ж за іншими прикметами – народиться у них хлопчик. Після цього теща пригощала зятя горілкою і запрошувала до хати. Далі йшла цікава церемонія з'єднання свічок, коли свахи з боку нареченого і з боку нареченої з'єднували через поріг запалені свічки як символ злучення, примирення обох родів. Потім для князя влаштовували перетин у сінях, де він вдруге відкупався від дружок молодої калачами і цукерками. Третій викуп вимагав за молоду її брат, який сидів поруч з нею й розмахував палицею. Дружина молодого інколи робила вигляд, що хоче силою завоювати місце біля молодої, тут–таки й могло мати місце намагання зламати гільце нареченої й поставити своє, але цей момент згадується дуже рідко. (Див.: *Сорокин Г.* Свадебные песни у малороссов и великороссов м. Дмитровки Александрийского уезда Херсонской губернии // Киевская старина. – 1890. – №12 (приложение). – С.208). Відкупившись від брата, князь підходив до княгині, яка сиділа вкрита покривалом, схилившись на хліб, відкидав покривало, піднімав її голову і цілував. Після цього він займав своє місце на посаді біля нареченої і весілля набирало подальшої сили. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.76–77, 96–97; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.265–270; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.330–332; *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов // Харьковский сборник. – 1889 – Вып. 3. – С.167; *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская... – 1896. – С.262–267).

68. *Від слів "Пізніше на голову..." й до слів "... бери чоловікові."*

Обрядове скріплення шлюбу, після того, як князь зайняв місце біля княгині на "посаді", передані Де ля Флізом досить точно. Однак він не згадує про обмін подарунками між родинами. Спочатку свої подарунки давав наречений – теті – чоботи, тестю – випечену з борошна "борону", іншим родичам хустки, перемітки, дружкам – бублики. Ці подарунки були пережитками давнього викупу роду, до якого належала молода. Потім мати нареченої обдаровувала родину молодого так званими "оддарками". Найчастіше це були вишивані рушники.

Далі йшли обряди покривання молодої й розподіл короваю. Ці дії виступали в нерозривній єдності, бо вони стверджували утворення нової сім'ї. Покривання молодої здійснювалося так: дружки знімали вінок із стрічками, брали очіпок і намагались одягти їй на голову, але наречена тричі скидала його й плакала, потім очіпок одягали остаточно, а мати виходила з наміткою і покривала нею поверх очіпка. Обряд покривання голови молодої стверджував перехід її до стану заміжніх жінок, під владу чоловіка. Розподіл короваю був дуже урочистим і яскравим саме на Київщині. Верхню частину віддавали молодим, далі отримували свої шматки мати й батько молодої, а потім інші родичі й гості. Короваєм треба було наділяти обов'язково всіх, навіть засвічували свічку й шукали по кутках тих, кому не дали. Крім того, ще виносили "запорожцям", тобто тим, хто знаходився за порогом і не був запрошений на весілля. Брали коровай, дякували й клали для молодих гроші, подарунки. Обдаровування короваєм благословляло перехід молодої з дівочого стану в жіночий. Після розподілу короваю відбувалася вечеря, а потім молода прощалася із дружками, давала їм печиво, стрічки, шматочки гільця. Потім готувався від'їзд молодої до хати молодого. Співали жалібних пісень, молодих тричі обводили навколо діжі з хлібом й сіллю, посипали зерном на щастя й добробут (сліди давнього аграрного культу слов'ян). Іноді під ноги нареченій кидали поліно й дивились, що вона зробить. Як переступить, то буде ледача, а якщо нахилиться і рукою відкине, то буде роботяща. Виносили і клали на віз посаг нареченої, батьки останній раз благословляли дочку, а чоловік тричі злегка бив її батогом. Цю дію М. Сумцов пояснював тим, що вона символізує ранішню росу, яка дає родючість полям, тваринам і людям. Федір Вовк пояснював це як символ підлеглості жінки чоловікові. Весільний поїзд віз молоду до молодого. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.78; *Здоровега Н.* Нариси... – С.116, 117–118; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.273–274, 276–277, 281; *Сумцов Н.* О свадебных обрядах... – С. 94–95; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.359–363).

69. *"...у хату... чоловіка, де весілля триває далі."*

Весільний поїзд молодих додому теж зустрічався з переймою, від якої відкупалися. Коли поїзд наближався до хати, його переводили через вогонь або воду для очищення, оскільки вважалося, що дівчина з чужого роду могла принести з собою "злі сили". Зустрічали молоде подружжя батьки з хлібом й сіллю, і ця зустріч відбувалась із ушануванням землеробського культу. Мати виходила у вивернутому кожусі, обсипала молодих зерном. Молода, заходячи в хату, кидала у підпіччя чорну курку, яку їй дали вдома, ніби приносячи першу жертву новому вогнищу, як ознаку приєднання до родини чоловіка.

Молодих садили на покуті і після довгої вечері вели у комору на першу шлюбну ніч. Ліжко для молодих стелили дружки або свахи, вони ж роздягали молоду, уважно переглядаючи її одяг, чи нема де–небудь голки або вузлика, бо це могло зачарувати чоловіка й забрати в нього силу. Після цього приводили молодого й залишали їх наодинці. Гості в цей час пили й гуляли. Через деякий час після сигналу молодого (стукав у двері або кидав чобіт) свахи заходили до комори, знімали сорочку з молодої й несли показувати всім докази дівочої цнотливості, співаючи пісень, в яких фігурувала калина. Молодим приносили у комору на вечерю печену курку, хліб та горілку й залишали до ранку. Цей обряд, що носив назву "обряду комори", мав дуже давні корені і відтворював чистоту взаємин між дівчиною і парубком, оскільки звичаєве право українців суворо засуджувало свободу статевих відносин. У XIX – на початку XX ст. від обрядовості комори фактично залишилось високоморальне поняття про виховання молодої, що робило честь її роду. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.80–81; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.434–450; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.284).

70. *"Наступного дня у хаті молодого..."*

Усі обрядові дії, що відбуваються у понеділок, які описує Де ля Фліз, носять назву "перезва". Фактично вони починались вже з повідомлення батьків молодої про її чесноти. При цьому мало місце широке використання червоного кольору. Горілку, що несли батькам нареченої, підфарбовували у червоний колір або кидали туди ягідки калини, калач підв'язували червоними нитками, прикрашали калиною. Дружки, бояри одягали червоні стрічки, наречена – червону спідницю, на дах ставили шест із червоною

запаскою. Ця червона фарба символізувала плодючість і відтворення природи. Родина молодої, яку запрошували молодий та бояри, йшла на святковий обід до нових родичів. У домі нареченого часто їх зустрічала "фальшива молода", з цим звичаєм, а також із обдаруванням родини молодого матір'ю молодої, зв'язано багато пісень, жартів, дотепів.

Крім обрядів, згаданих Де ля Флізом, мали місце у понеділок ще й інші. Зокрема, звичай приносити молодій сніданок дружками, яких вона щедро обдаровувала. В цей же день відбувались обрядодії, що символізували приєднання невістки до сім'ї чоловіка – розтоплювання печі, посилання за водою, митвини та ін. Митвини проводились на річці, де молодята зливали один одному воду й вмивалися. Цей обряд символізував очищення, подружню єдність. У деяких місцях цей обряд був замінений "ходінням до церкви", де священик виводив молоду до церкви й покривав її голову білим серпанком.

У цей же день відбувався розподіл короваю нареченого, що символізував єднання родин. У деяких місцях відбувався ще й обряд "биття каші", яким завершувалось весілля. Горщик з кашею розбивали й "продавали" гостям по грудочці. Молода кашею обсівала двір, город, худобу. Цей звичай, як і митвини, покликаний був сприяти родючості і добробуту. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.82; *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.305, 307–308; *Калиновский Г.* Описание свадебных простонародных обрядов. – С.171; *Здоровега Н.* Нариси... – С.124–125; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.460).

71. *"...весільні розваги тривають і на третій день..."*

Мається на увазі післявесільний цикл обрядів, що теж мав свої цікаві компоненти.

У вівторок відбувалася так звана "циганщина", коли весільні гості переодягалися в циган, ходили в село і випрошували або крали курей, гусей, гроші. Все це з'їдали у молодого в хаті, а гроші йшли на горілку.

У середу, четвер, п'ятницю відбувалися "перезивки", тобто перехід гостей на гостини від старостів до дружок, від дружок до свашок.

У вівторок або в середу відбувався також обряд молотьби весільного снопа, який виконували два чоловіки, а жінки збирали зерно і висипали матері молодої за пазуху. Цей обряд повинен був забезпечити молодим багате й щасливе життя. Закінчувався післявесільний цикл обрядовим єднанням обох сімей. Це відбувалося в домі молодої дружини, де збиралась її найближча рідня та сім'я її чоловіка ("калачини"), а наступної неділі після весілля молода з пирогами йшла до матері на "гостини". Ці післявесільні обрядодії відрізнялись в різних місцевостях, але вони носили переважно розважальний характер. (Див.: *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал... – С.318–319; *Здоровега Н.* Нариси... – С.128; *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.84; *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская... – С.273).

До малюнку "Весільні звичаї..." на с. 67 (факсимільна частина)

На малюнку Де ля Фліза зображено весільний поїзд нареченого, що прибув до оселі молодої. Малюнок не відбиває повністю усієї різнобарвності цього обряду. По-перше, в поїзді зовсім нема жінок і дівчат, а вони – свашки, світилка (несла весільну шаблю, слідкувала, щоб не згасла свічка при посаді молодих) убиралися в вишиті сорочки, плахти, червоні запаски, чоботи, стрічки і завжди прикрашали весільну церемонію. По-друге, бояри повинні нести подарунки – чоботи для тещі, очіпки, хустки для родини нареченої, калачі, шишки – всього цього на малюнку ми не бачимо. Молодий ніс хліб, яким його благословляли на шлюб, а цього нема на малюнку Де ля Фліза. Іноді попереду весільного поїзда несли корогву – червону хустку, що прикріплювали до жердини. Очолював весільний поїзд, згідно з малюнком, старший боярин, перев'язаний рушником, з гільцем, а за ним ішов наречений без рушника. Далі інші бояри та старости теж з рушниками, а позаду, як годиться, музики. (Див.: *Борисенко В.* Весільні звичаї... – С.74–76; *Здоровега Н.* Нариси... – С.109–110; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.315).

До розділу "Хрестини"

(коментарі Наталії Карповець)

72. *"...родини..."*

З родинами й хрестинами в Україні пов'язано безліч цікавих обрядів і прикмет, оскільки поява нової людини завжди була важливою подією, наповненою глибоким змістом, освячена релігією. Де ля Фліз, на жаль, не помітив в хрестинах "нічого особливого". В наших коментарях спробуємо спростувати таке твердження.

Коли жінка відчувала наближення пологів, посилали за бабою-повитухою, яка й приймала дитину. Перші обрядові дії баби символізували бажання визначити майбутнє дитини. Тому хлопчику пуповину перерізали на сокирі, щоб добре майстрував, а дівчинці – на гребні, щоб могла прясти. Після цього дитину загортали в кожушину і клали на покуті, щоб була багата. Породіллю ж баба купала в діжці, поклавши туди любисток, гвоздику й барвінок.

Родини відмічали в день народження дитини. На них не запрошували. Почувши, що жінка народила, молодиці без чоловіків, яких на родини не допускали, йшли одвідувать породіллю, несли подарунки: бублики, борошно, вареники, пироги, яйця, мед, а якщо нема всього цього, то несли хоч окраєць хліба, оскільки з пустими руками приходити не годилося. Вітаючись, давали подарунки і казали: "Закладай бочки, де були сини й дочки". Жінка розповідала, як довелося родити, частувала всіх горілкою, кашею й стравами, які принесли відвідувачки. Породіллі бажали здоров'я, багато молока, а маленькому – довгого й доброго життя. Іноді немовля годувала молоком сусідка, в якої теж була мала дитина, бо годувати нехрещеного матері забороняла церква. Але цього правила дотримувалися не завжди. Молодиці довго не сиділи й швидко розходились. (Див.: *Гаврилюк Н.* Картографирование явлений духовной культуры по материалам родильной обрядности украинцев. – К.,1981. – С.67–89; *Савченко Ф.* Родини, хрестини, похрестини // Первісне громадянство... – 1926. – Вип.1/2. – С.76–82; *Ящуржинский Хр.* Поверья и обрядности родин и крестин // Киевская старина. – 1893. – №7. – С.74–83).

73. *"...слухає його молитву з цього приводу."*

По закінченні пологів, баба-повитуха, одягнувши намітку, з дитиною або без неї, йшла до священика "за молитвою" або просто "йшла за ім'ям". Від господаря несла хліб, горілку, курку, невелику суму грошей. В церкві вона розповідала священику, в кого народилася дитина, ставала на коліна й говорила: "Кланяюсь і хлібом, і вином, і сином (чи дочкою) народженим". Священик читав молитву, давав дитині ім'я, пригощав бабу горілкою, поздоровляв з онуком і призначав час обряду хрещення. Ім'я дитині вибиралося на честь того святого, пам'ять якого відзначалася в цей день. Якщо ім'я було негарне, яке важко вимовити, бабка просила інше, оскільки "того вона зроду не

донесе". Повернувшись до батьків, поздоровляла їх з ім'ям, повідомляла про час хрещення й починала перше купання немовляти. Батьки дякували бабі за її працю й пригощали горілкою. (Див.: *Гаврилюк Н.* Картографирование явлений духовной культуры. – С.71–74; *Малинка А.* Родыны и хрестыны. // Киевская старина. – 1898. – №5 – С.254–286; *Савченко Ф.* Родини, хрестини, похрестини. – С.78).

74. *"...з кумом і кумою... обряд... хрещення."*

Важливим моментом родильної обрядовості українців був вибір кумів, тобто опікунів, заступників, іще одних батьків дитини. Запрошував кумів батько. Він ішов до кума, клав на стіл хліб і запрошував "ввести дитину в хрест". Кум брав хліб батька й давав йому свій. Вже з цим хлібом батько йшов до куми. Там повторювалось теж саме. Відмовлятись "кумувати за дитиною" було тяжким гріхом. Вибирали одну або декілька пар кумів. Іноді кумами обирали близьких родичів або знайомих. Якщо до цього діти у батьків вмирали, то кумами запрошували перших, кого зустрічали по дорозі, "щоб обдурити смерть". Одягнувши святковий одяг, куми приходили до батьків і дитини й приносили хліб, а кума ще й крижмо (шматок полотна), з якого потім шили дитині одяг. Хліб куми залишали вдома, а хліб кума несли священику. Кумів пригощали горілкою. Баба в цей час купала дитину, сповивала хлопчика у сорочку батька, а дівчинку – у сорочку матері і зав'язувала в рукав шматочок пічини (глини з печі), вуглину і дрібну монету й казала куму: "Нате вам народжене, нам принесіть хрещене". В деяких місцях перед тим, як віддати дитину кумам, його клали на кожушину (вовною догори, щоб воно було багате й щасливе). Спочатку немовля брав кум, потім передавав кумі – хлопчика на порозі, дівчинку через гребінь. Тоді вже збирались до церкви. Батьки з ними не йшли. По дорозі кум повинен був, не озираючись, кинути згорток з пічиною й вуглиною позад себе й крикнути: "На тобі, чорте, плату", щоб відігнати нечисту силу. В церкві під час обряду хрещення хлопчика спочатку тримала кума, а дівчинку – кум. Завжди помічали, як себе поводить дитина: якщо зіщулиться, то скоро помре, якщо чхне, то буде довго жити. Кум давав священику хліб, сіль, гроші. Після обряду несли дитину додому. (Див.: *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.618–619; *Гаврилюк Н.* Картографирование... – С. 115–139; *Успенский Д.* Родины и крестины, уход за родильницей и новорожденным // Этнографическое обозрение. – 1895. – №4. – С.71–95; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.8–10).

75. *"...хрестини."*

Хрестини (обід на честь народженого) відзначали одразу після церковного обряду або через тиждень чи півроку. На хрестини запрошували (на відміну від родин, куди жінки приходили самі). Тут могли бути й чоловіки. В подарунок несли те, що й на родини, але обов'язковими були борошняні вироби. Пригощали гостей усім, що було в хаті – борщем, юшкою, капустою, м'ясом, рибою. Наприкінці обіду баба-повитуха ставила горщик з гречаною або пшоняною кашею на стіл, накривала його хлібом і сіллю та пропонувала розбити тому, хто більше дасть грошей. Гроші кидали в полумисок "на мило", "на воза", "на коня". Частіше хрещений клав найбільше й розбивав "бабину кашу". Якщо каша не порушувалась, то це було прикметою достатку. Верхню частину каші й гроші віддавали матері. Потім ділили кашу між усіма присутніми. В цей час висловлювали всілякі побажання: "Роди, Боже, жито й пшеницю, а куму і кумі дітей копицю" та ін. Після каші баба подавала "виноград" (варені яблука й груші). Після цього відбувався обряд з квіткою: це букети з колосків жита, пшениці, васильків, калини, барвінку. Ці квітки робила баба–повитуха за кількістю гостей. Роздавали ці квітки всім із чаркою варенухи. Гості давали за це гроші. Квітку несли додому, бо якщо кинути її, то могло трапитися нещастя. Квітки освячувались у церкві на Маковія, вони грали роль магічного символа, оберега. На хрестинах здійснювалось введення дитини в сім'ю, в громаду, в світ. (Див.: *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.619; *Гаврилюк Н.* Картографирование... – С.140–177; *Малинка А.* Родыны и хрестыны. – С.268–269; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.10–13).

76. *"На другий день кожен з них приносить з собою горілку й різні наїдки..."*

На другий день після хрестин відбувались похрестини. На них приходили всі родичі породіллі, збирали гроші, купляли на них горілку, садовили кумів та бабу–повитуху на борону або бідку (двоколісний возик) й везли в шинок, де знову пили й гуляли. (Див.: *Малинка А.* Родыны и хрестыны. – С.266–268; *Чернышев Н.* Быт крестьян... – С.64–65).

До розділу "Похорон"

(коментарі Наталії Карповець)

77. *"...небіжчика... кладуть на... лаві."*

Одразу після того, як людина помирала, родичі йшли до церкви й просили паламаря подзвонити по "душі" померлого. Потім небіжчика роздягали, обмивали, чоловікові голили бороду. Це обов'язково робили чужі літні жінки. Воду, волосся і гребінь викидали туди, де ніхто не ходив, або заривали у землю, щоб живим не зашкодило. Хтось із рідних слідкував, щоб очі у покійного були закриті, бо якщо вони закриті не зовсім, в родині ще хтось помре. Небіжчика одягали в нове або чисте і краще вбрання. Жінці одягали сорочку, спідницю, підперезували поясом, на голову одягали очіпок і намітку. Чоловікові одягали сорочку, штани, іноді жупан, на ноги – постоли, або спеціальні панчохи – каліги, зшиті з полотна, шапку клали біля нього. Дівчину одягали як на весілля – у гарну сорочку, спідницю, вбирали у квіти, віночки і до обряду похорон ніби додавались й деякі весільні обряди (коровай, роздача подарунків тощо).

Одягнувши покійного, його клали на лаві – головою під образи, ногами до дверей. В головах ставили запалену свічку. На стіл можна було класти тільки маленьку дитину, бо люди вважали її ще безгрішним "ангелом". В складені на грудях руки покійного вкладали восковий або дерев'яний хрестик та ікону. На подушку біля голови померлого клали пахучі рослини – любисток, материнку, шавлію. (Див.: *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.640–642; *Беньковский И.* Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованиям народа // Киевская старина. – 1896. – №9. – С.244–245; *Гнатюк В.* Похоронні звичаї та обряди // Етнографічний збірник. – 1912. – Т.31–32. – С.204–205,389; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.699–704).

78. *"Родичі... приходять віддати... прощання..."*

Одразу, коли ставало відомо, що людина померла, починали сходитися родичі й знайомі, односельці. Їх пригощали паляницями, пирогами, горілкою. Заходячи до хати з покійником, не прийнято було казати: "здрастуйте". Всі, хто приходив, розмовляв з рідними про небіжчика – що з ним сталося, що говорив перед смертю, як умирав. Домашні відповідали на все з подробицями, голосили й плакали. За народними поглядами, якщо люди йдуть попрощатися до померлого, то значить "не цураються",

покійника поважають. Селяни вважали, що “боятися, цуратися мерця – гріх, всі помремо, живі на небо не підемо”. Всі, хто приходив, цілували небіжчика, не зробити цього не можна, бо це означало не простити покійнику зроблених ним кривд, не відпустити його на “той світ”, не примирившись із ним. Дехто з тих, хто приходив прощатися, йшли додому, а деякі жінки залишалися сидіти біля померлого всю ніч, бо вважалося, що залишати покійного самого не можна ні на хвилину, інакше в нього увійде злий дух, і він стане ходити ночами й турбувати людей. Всю ніч дяк читав псалтир, люди співали побожних пісень, молилися. Звичай не відкривати ні вікон, ні дверей в хаті, де знаходиться померлий, справді існував у деяких регіонах, бо вважалося, що приплив свіжого повітря може привести до швидкого розкладу тіла. Але в інших регіонах, як свідчив В.Гнатюк, влітку відкривали усі вікна в хаті, щоб освіжити повітря, а зимою тільки одне вікно, але ненадовго. Піч намагались запалити в іншій хаті через сіни, або у сусідів, щоб “мерлець не гнав з себе болото”. (Див.: *Беньковский И.* Смерть, погребение... – С.247; *Гнатюк В.* Похоронні звичаї... – С.310, 417; *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.642; *Малинка А.* Малороссийские обряды, поверья и заплачки при похоронах // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С.96).

79. “*...тіло... везуть на цвинтар... із належними обрядами.*”

На другий день після смерті, родичі йшли до сусідів з проханням зробити домовину. Від цього ніхто не відмовлявся навіть у великі релігійні свята (Різдво, Великдень) і не брав за це грошей, бо “й самому Бог пошле смерть, то й мені ніхто не схоче ями викопать”. (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.706). Як тільки труна була готова, її вносили до хати, священик, що був при цьому присутнім, роздавав усім рідним і знайомим свічки, з якими проводжають небіжчика до могили. Рідні, як правило, стояли біля самого покійного, і як тільки священик покропить тіло й труну святою водою, небіжчика клали в домовину. Брати й сестри клали в домовину брата, син – батька, батько – синів й дочок, дочки – матір. За народними уявленнями, в загробному житті покійному треба буде все те, що він мав і любив на цьому світі. Ці пережитки язичницьких вірувань виявлялись у тому, що в труну клали шапку, палку покійного, хліб, сіль, горілку; дітям – яблука, яйця тощо. Клали в труну трохи грошей, як вважалось, щоб відкупити місце на кладовищі; або, за іншими поглядами, для “душі”, яка на “тім світі” буде стояти на варті біля брами, якщо не відкупиться.

Померлого виносили з хати ногами вперед, щоб не бачив дороги назад й при цьому домовиною стукали тричі о поріг, щоб небіжчик попрощався із своїм будинком і ніколи туди не повертався. Як виносили небіжчика з двору, то хату замикали і ворота з обох боків зав'язували червоним рушником. Усе це робилося, щоб смерть не повернулась в оселю, і щоб добро і худоба, птахи й бджоли не пішли за покійним.

Поховальна процесія мала такий вигляд: спочатку несли хрест і корогви, за ними йшов священик, потім несли або везли домовину, за домовиною йшли “хатні”, потім кревні, а “чужі” закінчували процесію. (Див.: *Гнатюк В.* Похоронні звичаї... – С.313; *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С.348–350; *Беньковский И.* Смерть, погребение... – С.254–255).

80. “*...саньми користуються...*”

Звичай везти покійного на цвинтар на санях має стародавнє походження. Сани були більш давнім видом транспорту, ніж колісний. Їх краще було використовувати в болотистій, гірській і лісовій місцевостях. Згадки про похорон князів і царів на санях стосуються X – XVII ст. В Нестеровському літописі за Лаврентіївським списком зазначено, що тіло великого князя Володимира у 1015 р. поклали на сани перед похованням. В “Сказаниях о святых Борисе и Глебе” навіть на малюнках видно, що тіла Бориса й Гліба покладені на санях. (Див.: *Вовк Хв.* Сані в похоронному ритуалі на Україні // Студії з української етнографії та антропології. – Прага,1927).

Хр. Ящуржинський відмічає, що здавна відомо висловлювання Володимира Мономаха “сѣдя на санѣхъ”, тобто на смертному одрі. (Див.: *Ящуржинский Хр.* Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // Киевская старина. – 1890. – №1. – С.131). Використання саней взимку і влітку пояснювалося, по-перше, тим, що їхати на колісному транспорті тряско, а в похоронній процесії вимагалось солідне, спокійне пересування. По-друге, існував дуже довго звичай залишати сани на деякий час чи назавжди на могилі або за селом, бо вони були вже нечисті для подальшого користування (якщо ж їх потім забирали, то перед цим занурювали у воду). Воза важче було кинути. В сани частіше запрягали волів, а не коней, бо існували погляди, що покійником оволодівала нечиста сила й коням дуже важко його везти. Підбирали білих волів, оскільки з дохристиянських часів білий колір вважався кольором трауру.

Використання саней замість возів зустрічаємо не тільки в Радомишльському повіті, а й в Галичині, на Волині, в Херсонській губернії, а також в Олонецькій і Архангельській губерніях Росії. (Див.: *Беляшевский Н.* Сани в похоронном обряде // Киевская старина. – 1893. – №4. – С.147–152; *Гнатюк В.* Похоронні звичаї... – С.206, 229; *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С.350; *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – Спб.,1857. – Т.2. – С.287).

81. “*...голосять... про добрі якості покійного...*”

Важливою особливістю поховального обряду українців є так зване “голосіння” – словесний супровід ритуалу, в якому відтворювалось горе родичів, вихвалялись гарні риси покійного тощо. Цікаво, що в народній уяві різне значення мали поняття “плакати” за покійним і “голосити”. Вважалося, що плакати за покійним довго не можна, бо через це йому буде важко на “тім світі”. А “голосити” треба обов'язково і як умре, і як кладуть в труну, і як виносять з хати, і на шляху до цвинтаря, і на цвинтарі, як опускають труну в могилу. Голосили найчастіше жінки й дівчата. Цьому вчилися з молодих літ, слухаючи на похоронах найбільш відомих “голосильщиць”, які вміли високохудожньо і поетично змалювати всі найкращі якості померлого. Голосіння могли бути й прозові, й віршовані. Часті звертання були до образу “зозулі” – образу страждань людини. Прикладом таких “голосінь” може бути “приплакування” жінки за чоловіком: “Чоловіче мій! Зозуле моя! Я за тебе затулюся, та нікого не боюся”. Або ж “приплакування” дітей за матір'ю: “Мамко моя! Нащо ви нас покинули таких сиріт! Тепер всяк нас наругається і наб'ється. Нащо ви покинули нас! Хто ж нас до пуття доведе!”. (Див.: *Ящуржинский Хр.* Малороссийские причитания над умершими // Киевская старина. – 1888. – №1. – С.11–16).

Вважалося, що покійник чує все, що йому кажуть і чим краще про нього “голосять”, тим легше буде на “тім світі”. Невміння голосити було соромом для жінки, іноді ті жінки, що під час поховальної процесії гірко плакали й не могли вимовити ні слова, підлягали осуду односельців, бо “не хтіла або не вміла” приплакувати. Не буває голосінь на поминках і після заходу сонця (“гріх то робити”). Приплакування над покійником сягають язичницької давнини, коли існував особливий розряд плакальщиць

і голосильщиць за померлим. (Див.: *Беньковский И.* Смерть, погребение... – С.255–256; *Гнатюк В.* Похоронні звичаї... – С.224, 398–399; *Малинка А.* Малороссийские обряды... – С.103).

82. *"Після похорону... сідають за столи..."*

Поминальний обід після поховання – це своєрідна тризна, що своїм корінням сягає слов'янської давнини. На загальному столі, або на окремому під образами, ставили тарілку, ложку, чарку для померлого. Для нього виливали на кут стола першу ложку їжі і перший стакан води. Перш ніж почати поминальну трапезу, роздавали коливо – розварену пшеницю або ячмінь з медом. Спочатку священик, а тоді всі, хто був на похоронах, з'їдали по три ложки колива за душу покійного, а тоді вже починали обідати. Виносили на двір обідати старцям. Хтось із рідні покійного із пляшкою горілки частував усіх присутніх. Той, кому наливали, вставав й казав: "Царство йому небесне, легко йому лежати, пером землю держати, хай там собі царствує, а нам посилай, Боже, вік та здоров'я". По обіді давали священику й причту гроші й хліб за похорон. Вважалося, що чим пишніше був похорон, обід, тим краще, бо тоді покійник не буде докоряти рідним. Залишки східнослов'янської тризни простежуються і в такому звичаї, як співи і танці після поминок. Східнослов'янська тризна включала ігри й змагання, кулачні бої тощо. (Див.: *Волков Ф.* Этнографические особенности... – С.643; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.710; *Ящуржинский Хр.* Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С.95; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.,1991. – Т.1. – С.335).

83. *"...у діжечку з водою кидають ніж..."*

"Усі дії, що виконуються в процесі поховання померлого за своєю спрямованістю поділяються на:

1) забезпечення успішного переходу "душі покійника" в світ предків;

2) захист себе, своїх рідних, господарства від шкідливого впливу "духу" мерця". (Див.: *Ульяновська С.* Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // Народна творчість та етнографія. – 1989. – №3. – С.35).

Тому й боялися селяни вранці пити з діжки воду, якщо вона переночує в хаті, де був покійник, бо "душа" приходила пити. А ніж та інші металеві предмети (сокира, коцюба та ін.) вважалися оберегом від нечистої сили. Так подорожньому не страшна ніяка нечисть, якщо з ним був ніж. Ніж скидає вроки, його треба мати при замовлянні від укусу гадюки. Під подушку породіллі кладуть ніж, під час хрещення немовляти треба мати ніж, щоб до нього не наблизилось нічого злого. В Полтавській губернії ніж або інший металевий предмет клали під покійника, щоб уберегти його від розкладу. Коли покійника вже виносили з хати, на лаву де він лежав, клали сокиру, ніж або коцюбу, щоб більше ніхто не вмирав. Інколи били сокирою або ножем по лаві, щоб відсікти цим смерть. Тобто всі ці дії з залізними предметами мають оберегові функції, бажання захиститися від смерті. (Див.: *Болтарович З.Є.* Народне лікування українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. – К.,1980. – С.92; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.706–708).

84. *"..."душа" приходить пити й їсти."*

"Напередодні введення християнства в середовищі східно-слов'янського люду існувала релігійно-міфологічна система, згідно якої людина, крім тілесної субстанції, мала ще дві духовні: "душу" та "дух". Перша, як частина світового першоджерела, і друга – специфічно-органічна енергія, що робить людину живою істотою". (Див.: *Ульяновська С.* Уявлення... – С.35). "Душа" людини, за народними уявленнями, могла літати у вигляді мухи чи бджоли біля покійного або ходити по ночах у вигляді кішки або собаки. Ці уявлення схожі з віруванням буддистів й взагалі язичників, що душі померлих переселяються в птахів і тварин. Віра в душу зумовлює і деякі дії людей, що знаходилися у домі покійного. Як сідають на лаву або стілець, то завжди здують це місце, бо вірять, що там може бути душа і гріх на неї сісти. Віра в душу зумовлює і той ритуал, про який пише Де ля Фліз, бо душа не може бути голодною, вона потребує їжі і пиття, як усі живі люди. Крім хліба й води в деяких місцях ставлять вино, мед і миски з чистою водою. Тому що душа не тільки п'є, а й купається в чистій воді. Іноді все це залишається не тільки на три, а й на 9 чи 40 днів, бо вважається, що весь цей час душа може прилітати додому. Щоб перевірити, чи приходила душа, посипають на столі, на вікні, під вікном попелом або борошном. Деякі люди говорять, що бачили як вода коливається у мисці, тобто душа купається. Звичайно, вода трохи за ніч випаровується, і це сприймається як доказ, що душа приходила й випила воду. (Див.: *Васильев М.* Малорусские похоронные обряды и поверья // Киевская старина. – 1890. – №8. – С.318; *Беньковский И.* Смерть, погребение... – С.257–261; *Гнатюк В.* Похоронні звичаї... – С.323–324; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.699; *Ящуржинский Хр.* Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии // Киевская старина. – 1890. – №1. – С.131).

85. *"...той, хто вмирає несподівано, ходить вночі..."*

Крім несподівано померлих людей, ходити ночами, за народними уявленнями, можуть самовбивці – утопленики, вішальники та інші. Щоб перешкодити їм це робити, використовували різні засоби. Мак, як уже згадувалось, був важливим оберегом від "нечистої сили". Посипаючи його на могилі й навкруги будинку, треба було примовляти: "Тоді з могили встанеш, і в хату ввійдеш, як цей мак збереш". Також варили гречану кашу, яку розкладали на вікнах; носили на шиї амулетики із зашитими в них свяченими на Спаса травами, обкурювали цими травами будинок; вбивали в могилу "неспокійного" покійника осиковий кілок, описували довкола хати свяченою крейдою й при цьому примовляли, що небіжчик немає права до них приходити. В українців існував і напівцерковний звичай "печатати могилу". Він полягав у тому, що священик, після того, як труну опускали в могилу, хрестоподібним рухом кидав на неї землю з чотирьох боків. Без цього звичаю похорон був неповним, оскільки інакше покійник буде ходити. (Див.: *Беньковский И.* Смерть, погребение... – С.258; *Гнатюк В.* Похоронні звичаї... – С.207; *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – С.350–351; *Чернышев Н.* Быт крестьян... – С.91).

86. *"...панахиди..."*

Як вважають селяни, душі покійного подобається, коли по ній служать панахиду, роздають старцям милостиню, влаштовують поминальні обіди. Християнською церквою встановлені третій, дев'ятий, сороковий дні як поминальні. Вважалося, що на третій день обличчя померлого стає невпізнанним (змінює вигляд); на дев'ятий день починається розклад тіла, крім серця, а на сороковий – розкладається і серце. Якщо перші три дні душа знаходиться у своєму домі, то після третього вона відлітає, за легендою, в "дім Давидів". Цей будинок збудував цар Давид, який дуже боявся Смерті. Одного разу, зустрівшись з нею і дізнавшись, що вона скоро до нього прийде, він впросив її прийти

після того, як він збудує дім. Але стіни цього будинку почали розвалюватись, цар утік, та Смерть знайшла його і вклала в труну. Але його душа за те, що він збудував будинок, потрапила до царства небесного, і всі душі, що відходять у вічність, живуть у цьому будинку й чекають другого пришестя Христа. Вважалося, що аж до сорокового дня душа померлого може прилітати з "дому Давидова", а після цього живе там постійно.

Поминають померлого через півроку і в річницю смерті, а також в такі загальні поминальні дні: субота мясопусна (за 57 днів до Великодня), субота троїцька (перед святом Трійці), суботи другого, третього й четвертого тижнів Великого посту; в понеділок Фоминого тижня; в Дмитрову суботу (перед 26 жовтня за ст. ст. – 8 листопада за н. ст.); в суботу перед Козьмою і Дем'яном (перед 1 листопада за ст. ст. – 14 листопада за н. ст.); у Михайлову суботу (перед 8 листопада за ст. ст. – 21 листопада за н. ст.) тощо. За віруванням багатьох народів світу, поважне ставлення до померлих викликає благодатну дію на живих, сприяє регулярним змінам у природі, врожайності полів і садів, плодовитості і розмноженню. (Див.: *Борисенко В.* Культ предків в обрядах українців // Родовід. – 1992. – друге число. – С.17). На панахиди, які звуться парастосом (тобто ходатайством), до церкви приносять "мисочку" – паляниці, три-чотири хлібини, стакан меду, а також курку чи шматок сала, а в піст – рибу, яблука тощо. За панахиду платили священику від трьох до 15 коп. і служили їх по суботах поминальних, які ми вже згадували. (Див.: *Беньковский И.* Смерть, погребение... – С.256; *Ульяновська С.* Уявлення... – С.38; *Чернышев Н.* Быт крестьян... – С.90–93; *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.710–712).

87. *"...поминання... після Великодня..."*

Поминання померлих після Великодня на Фоминому тижні (в Київській губер–нії – в понеділок, в Чернігівській – в неділю, в Полтавській – у вівторок) називається "проводами" або "гробками" чи "могилками". В народі казали, що "в проводи наш Великодень відходить, і тому, що залишилось у нас, треба дати їм, померлим". Перед "проводами" селяни прибирали хати, готували їжу, зав'язували її у два вузлики – один для церковного причту, а другий для своєї сім'ї і "старців. У день "проводів" в церкві служили загальну панахиду, а на хуторах і в малих селах – просто неба на цвинтарі. В деяких місцях люди після панахиди брали участь у загальній трапезі біля церкви, де всім давали коливо. В інших місцях після панахиди всі одразу розходились до могил своїх близьких, де відбувалась ритуальна тризна за померлими. Іноді священики з кадилом обходили ще й всі могили, де були поминальники. Поминальний обід на могилах супроводжувався різними ритуалами (заривали у землю яйця й кістки, освячену сіль, виливали чарку горілки тощо), примовляючи: "Їжте, пийте і нас грішних споминайте" або "Легко лежать і землю держать, із святими спочивать да й нас дожидать". Багато роздавали милостині жебракам з проханням пом'янути померлих: "Помолись, дідуню, за умершого татуня, за умершую матуню і за сеструню". (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.3. – С.27–29). Вважалося, що сам Господь Бог ходить по землі як жебрак від Великодня до Вознесіння, тому треба годувати й пригощати всіх "старців". (Див.: *Чубинский П.П.* Труды... – Т.4. – С.712; *Максимович М.* Дни и месяцы... – Т.2. – С.480).

До малюнку "Селянський похорон" на с. 71 (факсимільна частина)

На малюнку зображено похоронну процесію в одному з сіл Радомишльського повіту Київської губернії. Процесія виходить з дерев'яної церкви, за церквою видніється сад, дерева в ньому вкриті листям, це вказує на те, що похорон відбувається влітку. На маленькій дзвіниці двоє людей дзвонять по вмерлому. На чолі походу, маючи перед собою двох помічників, що несуть великі свічки з чорного воску (або, може, з темно-зеленого, як це велить і тепер звичай в Україні), іде селянин, тримаючи великий хрест, через який перекинуто вишитий рушник. За ними йдуть люди, один з них несе менший хрест, другий – книгу чи образ, і двоє – корогви. Далі йде священик в ризах з хрестом та кадилом у руках, у супроводі диякона чи дяка. Одразу за духовенством їдуть сани, запряжені двома парами волів, на санях – труна з дощок, а на ній – хліб та сіль. Як вважає Вовк Ф., хліб і сіль на труну клали для того, щоб мрець міг підживитися під час подорожі. (Див.: *Вовк Хв.* Сані... – С.349). М. Сумцов пояснює цей звичай як жертвоприношення хліба духам пращурів. (Див.: *Сумцов Н.* Хлеб в обрядах... – С.130). За труною йде кілька заміжніх жінок у білих намітках у свитах, також з білого сукна. Всі, крім священика та чоловіка, що несе книгу, взуті, мабуть, у постоли з свинячої шкіри або може з луба; постоли ці перев'язані довгими волоками (шнурами). Біля волів іде погонич з батогом, а з обох боків саней двоє із свічками, також із воску темної барви, і, нарешті, трохи далі – двоє сліпих старців зі своїми малими поводирями, що мають великі торби для милостині. В перспективі видно цвинтар на горбочку, означений могильними хрестами.

Можна гадати, що автор спостеріг використання саней під час похорон влітку тільки в Радомишльському повіті. Принаймні, такий зміст напису на малюнку. З цього напису можна було б зробити висновок, що Де ля Фліз зафіксував звичаєву норму, що вже починала зникати. (Див.: *Вовк Хв.* Сані... – С.342–344).

До розділу "Приблизні розрахунки речей, необхідних для існування селянської родини"

(коментарі Валерія Старкова)

88. *"Селянська родина, у якої немає ні волів, ні коней (піша)..."*

Наявність у селянському господарстві робочої худоби було найважливішою ознакою приналежності селянської родини до певної категорії господарств. Таких категорій, за Д. П. Журавським, було п'ять: тяглові селяни, напівтяглові, безкінні (піші), городники та бурлаки. Тягловими господарствами вважалися ті, які мали не менше однієї пари волів, напівтягловими – ті, що мали не більше одного вола або коня. У безкінних (піших) господарств не було робочої худоби. Городники зовсім не займалися землеробством, але були осілими, мали хату і город. Бурлаки, звичайно, не вели осілого способу життя, жили при інших господарях.

Щодо кількості тяглових та нетяглових господарств серед державних селян Київщини, то за даними, що наводяться І.І. Фундуклеєм, серед колишніх старостинських селян, що відійшли 1839 р. до Міністерства державних маєтностей, з 8504 усіх господарств (69453 душі обох статей, за восьмою ревізією 1833 р.) тяглових налічувалося 3093, або близько 36%. У маєтках, що належали православному духовенству, і тоді відійшли до державної скарбниці, серед 5801 господарства (близько 43,5 тис. душ обох статей) було 3297 тяглових, або близько 57%. В останньому випадку нетяглових господарств було 2135, або близько 37%. (Див.: Статистическое описание Киевской губернии, изданное Иваном Фундуклеем. – Спб.,1852. – Ч.2. – С.422, 428). Для

порівняння можна навести аналогічні цифри, що стосуються поміщицьких господарств Київської губернії за даними інвентарних описів 1845 р. З 172272 усіх господарств тяглових та напівтяглових налічувалося 52579 (30,5%), не тяглових – 95378 (55%). (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С 305). Таким чином, вибір Де ля Флізом нетяглового господарства як типового господарства державних селян є правомірним.

Слід зазначити, що реформа управління державними селянами, розпочата наприкінці 30-х років XIX ст. П.Д. Кисельовим, позитивно позначилася на співвідношенні тяглових і нетяглових господарств. За люстраціями 1854 р. у Київській губернії налічувалося 8408 – тяглових, 6759 – напівтяглових, і 2206 – піших господарств. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – М.,1958. – Т.2. – С.182), тоді як у 1839 р. тяглових і напівтяглових господарств було 7612 (55,8%), піших – 6047 (44,2%). (Див.: *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.,1989. – С.77).

89. *"...три зміни орної землі..."*

Йдеться про трипільну систему, що, за свідченням тогочасних джерел, була панівною у сільському господарстві середини XIX ст. в губерніях Правобережної України. Протягом 30–40-х років губернатори у своїх звітах незмінно відзначали, що поміщики й селяни дотримуються "стародавніх звичаїв у землеробстві: поля ділять на три смуги, орють плугами й волами, а в деяких повітах землі зовсім не угноюють; в інших, північних, необхідність змушує думати про угноєння". (Див.: Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.3. – С.79). Аналогічне становище з системою землеробства було і в Київській губернії, хоча інтенсивне поширення цукрових буряків, які потребували значно ретельнішої обробки землі, створювало умови для прогресивніших форм сівозміни. Частина поміщицьких господарств запроваджувала у своїх маєтках багатопільну систему, намагалась перейти до вживання удосконалених знарядь та машин. Але все це мало епізодичний характер і докорінно не порушувало панування трипільної системи, яку один з тогочасних теоретиків сільського господарства Бажанов справедливо назвав "панщинною системою". (Див.: *Бажанов А.* Опыты земледелия вольнонаемным трудом. – М.,1860. – С.18).

На думку О.І. Гуржія, трипільна система, являючи собою дальший крок у розвитку землеробства від вирубно–вогневої і перелогової систем, була для XIX ст. вже дещо відсталою. При цьому завжди третина грунту лишалася під паром або перелогом, а решта – під озиминою і яровиною. Трипілля з його усталеною врожайністю, незмінною черговістю культур, що висівалися, відповідало обмеженим вимогам натурального господарства, але воно не могло вже задовольнити потреб зростаючого товарно-грошового господарства. (Див.: *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.,1954. – С.121–122).

90. *"...приблизно чотири з половиною десятини."*

За даними, що наводить І.І. Фундуклей, неможливо вирахувати середню кількість орної землі, яка припадала на нетяглове господарство державних селян Київської губернії. Але, очевидно, ця цифра не перебільшує 6 десятин, оскільки на 4 ревізькі душі "середньої" сім'ї припадало навіть у напівтяглих господарствах по 1,5 десятини на душу. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.440). Цифра, що наводить Де ля Фліз, – 4,5 десятини, – відповідає цьому і, вірогідно, була найбільш реальною.

На думку дослідників, Київська губернія належала до малоземельних. За Т.І. Лазанською, питання наділення селян землею стояло дуже гостро, і 92,2% селян не мали "голодної" на ті часи п'ятидесятинної норми землі на ревізьку душу. Внаслідок реформ П.Д. Кисельова, за даними люстрацій 1854 р. (уточненими у 1857 р.), середній наділ державних селян Київської губернії становив 2,61 десятини на ревізьку душу. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.181).

91. *"...десятини..."*

Десятина – старовинна міра земельної площі. Межовою інструкцією 1753 р. встановлено розмір десятини в 2400 квадратних сажнів (1,0925 га). До цього користувалися так званою старою десятиною, що являла собою квадрат, сторона якого дорівнювала 50 сажнів, або 0,1 версти (звідки її назва), площа її дорівнювала 2500 квадратних сажнів. Де ля Фліз має на увазі десятину так званої казенної міри, що являла собою прямокутник 30 х 80 (тридцядка) або 40 х 60 (сороківка) квадратних сажнів, яка широко вживалась у середині XIX ст. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.18).

92. *"...кіп..."*

В даному випадку копа – одиниця лічби снопів. Скошене збіжжя залишали у полі на кілька днів для просушки, потім його в'язали солом'яними перевеслами у снопи "завтовшки від 5 до 6 четвертей від аршину в окружності перев'язі" (приблизно 89–107 см). Снопи ставили купами – по 15 снопів, із яких 14 ставили разом колоссям вгору і накривали п'ятнадцятим – колоссям вниз. Копою вважались чотири таких купи, тобто 60 снопів. Між іншим, у багатьох великоросійських губерніях за копу вважали 52 снопи (чотири купи по 13 снопів). (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.17).

Взагалі, копа у східних слов'ян з давніх часів – одиниця лічби: 60 снопів, дощок тощо. (Див.: Словник української мови. – Т.4. – С.278).

93. *"...неврожайні роки."*

Стосовно врожайних та неврожайних (відносно озимини та яровини) років, що передували поїздкам Де ля Фліза по Київській губернії, то за десятиріччя (1836–1845 рр.) з добрим врожаєм "у п'ять зерен" (тобто зібрано в п'ять разів більше, ніж засіяно) і більше були такими: озимина родила 4 роки, яровина – 2 роки; щодо посереднього врожаю (від трьох до п'яти зерен): озимина родила 2 роки, яровина – 5 років; відносно поганого врожаю (від 2 до 3 зерен): озимина родила 3 роки, яровина – 3 роки; у неврожайні (менше ніж 2 зерна): озимина родила 1 рік, щодо яровини – таких років не було. Ці цифри стосуються поміщицьких селян, але вони, безумовно, відбивають реальний стан тогочасної врожайності. Озимі та ярові майже однаково не забезпечували високий врожай протягом трьох років (1836–1838 рр.); з 1839 по 1841 р. зафіксовано майже однаково поганий врожай і озимини, і яровини (2 – 3,3 зерна); а з 1842 по 1845 р. врожай озимини постійно був вищим за врожай яровини. Найбільший врожай був у Липовецькому повіті (1843 р. – 10,5 зерна). Врожаї яровини не перевищували 7 зерен. Найменшими врожаями були ті, які повертали саме насіння, а то й менше. Так було у 1839 і 1840 р. у багатьох повітах, особливо з озиминою; неврожай яровини спостерігався в Чигиринському повіті два роки поспіль – у 1840 і 1841 і в деяких повітах у 1841 р. У Сквирському повіті у 1845 р. не повернулось навіть насіння. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.29).

Думка сучасних дослідників щодо неврожайних років у XIX ст. дещо інша. Т.І. Лазанська вважає, що у першій половині XIX ст. було 35 неврожайних років. (Див.: *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне... – С.61). І.О. Гуржій налічує з 1799 по 1856 р. по

Україні 28 повсюдних і часткових (в межах губернії) неврожаїв, у тому числі на Київщині – 11 неврожайних років. (Див.: *Гуржій І.О.* Розклад... – С.126).

94. *"...кожна родина має на своїй землі сад-город..."*

В російському варіанті Де ля Фліз пише: "...каждое семейство имеет при усадьбе огород...".

Городництво слугувало селянам Київської губернії додатковим джерелом прибутку. Розширюючи посіви городніх культур, селяни постачали у навколишні міста велику кількість овочів. Зі свідчень про Київський повіт відомо, що городництво досить розвинене в повіті, особливо в місцях, розташованих поблизу Києва. Селяни, як поміщицькі, так і державні, мають більш або менш великі городи, в яких "вирощують картоплю, цибулю, часник, капусту, кукурудзу, огірки тощо і одержують від них значні доходи". (Див.: Журнал Министерства государственных имуществ. – 1850. – Ч.34. – Смесь. – С.90–91). Значний розвиток садівництва та городництва у державних селян Київщини відзначав М.М. Дружинін. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.414–415; *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне... – С.37–39; *Гуржій І.О.* Розклад... – С.241–243).

95. *"...садять достатню кількість картоплі..."*

Площа, яку засаджували державні селяни картоплею, була досить великою навіть у порівнянні з посівами озимини чи яровини і становила, наприклад, по Київському, Сквирському та Черкаському повітах разом 6269 десятин, із яких 4350 засаджувалося безпосередньо на селянських городах. Загальний збір картоплі у цих повітах в 1845 р. становив 111789 четвертин і був не набагато меншим урожаю озимини (183693 четвертини), або яровини (175189 четвертин). (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.486–487).

Загалом, у 40-і роки XIX ст. площа, що засаджувалась картоплею на Київщині помітно зросла. З 1845 по 1855 р. врожай її збільшився з 25518 до 34508 четвертин, причому посадки картоплі на городах перевищували польові. (Див.: *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне... – С.34). Але за даними М.М. Дружиніна, у 1855 р. на Київщині урожай картоплі був відносно низьким і становив 103141 четвертину, з яких частина йшла для домашнього вжитку, інша – на годівлю худоби, частина перероблялась на крохмаль. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.414).

96. *"...коноплі, з яких майже кожна родина тче полотно для своїх потреб."*

Про те, наскільки важливими були у господарстві селян коноплі, свідчить той факт, що навіть у бідних господарствах північних повітів угноювалися лише конопляники. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.1. – С.376). Хоча державні селяни Київщини і займалися вирощуванням конопель передусім для домашнього вжитку, що справедливо відзначив Де ля Фліз, товарне виробництво конопель набуло широкого розвитку лише в північних повітах сусідньої Чернігівської губернії. (Див.: *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне... – С.36). Загалом же під коноплями у Чернігівській губернії було зайнято близько 5% орної землі. (Див.: *Гуржій І.О.* Розклад... – С.252).

97. *"...свиней... корів й овець..."*

Дані про наявність домашньої худоби у державних селян Київщини знаходимо у "Статистичному описі..." І.І. Фундуклея. Наприклад, у маєтках, що знаходились на 1845 р. у безпосередньому державному управлінні (15997 дворів), налічувалося: 4316 коней, 7465 биків (бугаїв), 26878 волів, 17433 корови, 68167 овець, 1795 кіз, 32956 свиней, тобто в середньому на кожний селянський двір припадало близько трьох голів великої рогатої худоби. Слід зауважити, що це середні цифри, а в дійсності у тяглових та напівтяглових господарствах цей показник був вищим, а в піших, городників та бурлаків – набагато нижчим. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.491).

Загалом, на думку сучасних дослідників, кількість худоби, що припадала на одну ревізьку душу державних селян Київської губернії, протягом 40 – 50-х років зростала з 1,49 (0,77 – дрібна худоба + 0,72 – велика рогата худоба) у 1842 р. до 3,04 (відповідно 1,96 + 1,08) у 1856 р. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне ...– Т.2. – С.414).

Журнал Міністерства державних маєтностей відзначав: "Скотарство обмежується лише утриманням найнеобхіднішої в господарстві худоби і не є предметом активної торгівлі. Селяни збувають худобу тільки тоді, коли вона нездатна до роботи...". (Див.: Журнал Министерства государственных имуществ. – 1844. – Ч.13. – Смесь. – С.7).

98. *"...за кожний сніп..."*

У "Статистичному описі...", виданому І.І. Фундуклеєм, повідомляється: "И помещики и тяглые крестьяне, обыкновенно нанимают их (пеших крестьян) на эту (жатва и уборка хлеба) работу не за деньги, а за известное число снопов, предоставленное в их пользу, смотря по урожаю; в хорошие дают более, нередко третий сноп, или третью часть всего убранного работниками с поля хлеба, в худые годы – пятый или шестой сноп". Тут також наводиться такий приклад: двоє людей з нетяглового господарства на жнивах озимини та яровини заробляють трохи більше семи четвертин зерна, в той час як річна потреба обох становить не більше п'яти четвертин. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.327–328).

99. *"Річні обовязкові витрати..."*

Поданий Де ля Флізом розрахунок витрат на родину з семи чоловік дещо відрізняється від підрахунків, що їх наводить І.І. Фундуклей, який подає докладні витрати безкінної сім'ї з чотирьох душ. Перелік необхідних витрат у Де ля Фліза значно коротший, а наведені цифри дещо різняться від тих, що наведені у Фундуклея. Але незрозуміло, чому "обов'язковий" перелік Де ля Фліза не враховує витрати на продукти, що використовуються для їжі, і становлять, за Фундуклеєм, близько 37 крб. сріблом. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.386). Витрати на одяг, на нашу думку, наведені Де ля Флізом дуже спрощено, сумарно виходило на рік 18 крб. сріблом, тоді як у Фундуклея – 14. Не враховані ним, на нашу думку, і деякі господарчі витрати, наприклад, на кухонне начиння і деякі знаряддя виробництва (серпи, відра, решета, рогачі, ціпи тощо), хоча загалом ці витрати не дуже різняться в обох працях: 1,85 крб. сріблом у Де ля Фліза проти 2,37 у Фундуклея. Фундуклей оцінював подушні податі та різні сплати з двох душ поміщицьких селян у 3 крб. 9 коп. сріблом, а за Де ля Флізом ця сума становила 6 крб. Загалом витрати в сім'ї з безкінним господарством, за Фундуклеєм, становили біля 60 крб. сріблом і помітно відрізнялись від тих, що наводив Де ля Фліз – близько 35 крб.

На наш погляд, Де ля Фліз дещо поверхово оцінив витрати родини з безкінним господарством, поза сумнівом, зменшивши їх для так званої "середньої" родини; можливо, він навів лише один з конкретних випадків, з яким зустрівся. До того ж він помилився й у підрахунках на 2 крб.

100. *"...складається з семи чоловік..."*

За даними на 1846 р., що наводяться в "Статистичному описі Київської губернії", у віданні Державних маєтностей по Київщині налічувалось 102314 чоловіків та 103911 жінок (разом 206225 душ), що становило 24657 сімей, тобто в одній сім'ї налічувалось понад вісім душ обох статей і відповідно чотири чоловіки, тобто чотири ревізькі душі. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.449).

Сучасні дослідники наводять дещо інші цифри. За І.О. Гуржієм, в Київській губернії у 1847 р. налічувалось 76985 осіб чоловічої статі, які вважались державними селянами. (Див.: *Гуржій І.О.* Розклад... – С.104). За М.М. Дружиніним, на Київщині у 1859 р. було 102705 ревізьких душ. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.150, 297). Т.І. Лазанська стверджує, що на Київщині у 1844 р. зафіксовано 70693 ревізькі душі. (Див.: *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне... – С.11). Де ля Фліз наводить розрахунок річних витрат на одну родину, кількісний склад якої близький до "середньої".

101. *"Різдвом, Великоднем й Богоявленням..."*

Це – календарні свята у християнських народів світу, в тому числі і в українців.

Різдво (25 грудня за ст.ст). та Богоявлення (або Хрещення – 6 січня за ст.ст.) відповідно відкривають та завершують період Дванадцятидення (або Святок). Навколо цих дат церковного та громадянського календаря протягом століть склався надзвичайно багатий комплекс обрядів та звичаїв.

Великдень (або Пасха) – свято, встановлене християнською церквою на честь "чудесного воскресіння Ісуса Христа". Це свято виділяється в українців, як і у інших східних слов'ян, найбільшим багатством обрядових дій та звичаїв. Термін великоднього циклу спеціально обраховується кожен рік за певними правилами. (Про календарні свята й обряди дивись докладніше: Культура і побут населення України... – С.128–140).

До розділу "Основні заняття селян"

(коментарі Валерія Старкова)

102. *"...вирушають до Одеси, Херсона, Миколаєва..."*

Де ля Фліз мав на увазі відхожі промисли та чумацтво – торгово-візницький промисел, поширений в Україні в XVII – першій половині XIX ст., що виник як торговий промисел сіллю у XVI ст. Пізніше, крім солі, чумаки почали торгувати й рибою, різними кустарними виробами. Для перевезення товарів використовувались дерев'яні вози, запряжені двома або чотирма волами, на які можна було навантажити до 60 пудів солі. У 30 – 50-х роках XIX ст. чумаки щорічно привозили на продаж 2,5–4 млн. пудів солі та 600–900 тис. пудів риби, а в 40 – 50-х роках XIX ст. за сезон з квітня по жовтень транспортували 60–80 млн. пудів хліба на експорт. Але на час подорожей Де ля Фліза Київщиною були вже явні ознаки кризи цього промислу, він не міг задовольнити набагато зрослі вимоги щодо обсягу та швидкості перевезень. З кінця 30-х років XIX ст. питома вага чумаків у торгівлі сіллю та рибою швидко зменшується. В другій половині 40–х і ще більше в 50-х роках вартість перевезення хліба чумаками досягла половини і навіть перевищувала вартість самого хліба в місцях його виробництва. Наприклад, на Київщині у 1844 р. середня ціна хліба становила 2 крб. за четвертину, а доставка його в Одесу – 2–2,5 крб., тобто досягала 100–125% його вартості. Слід додати, що в 40-х роках, у зв'язку з занепадом чумацького промислу, вперше виявилась гостра нестача волових возів. (Див. : *Слабєєв І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К.,1964. – С.111–112).

103. *"Інші ж продають городину: картоплю, капусту, буряки тощо."*

Селянське промислове городництво приміських господарств в середині XIX ст. відзначалось уже досить розвиненою спеціалізацією. Так, селяни чотирьох сіл Васильківського повіту сіяли білу капусту, за продаж якої одержували щорічно понад чотири тисячі карбованців сріблом. В селі Суботові Чигиринського повіту селяни вирощували картоплю і чималу кількість її возили продавати в Херсонську губернію. Селяни містечка Ломоватого Черкаського повіту одержували багаті врожаї цибулі і кавунів, і продаж їх був для селян одним із значних джерел прибутку. Місцеві чумаки, відправляючись на південь по сіль і рибу, навантажували свої вози цибулею та кавунами. До 30 тисяч вінків цибулі вивозили з Ломоватого до Єлисаветграда, Миколаєва і Одеси. (Див.: *Гуржій І.О.* Розклад... – С.241–242).

104. *"...по воді будівельний ліс, дрова..."*

На підставі матеріалів земських судів (де реєструвалися дозволи на сплав лісових матеріалів) лише в Радомишльському повіті за 1841–1845 р., сплавлено по ріках деревини з поміщицьких лісів на суму 66030 крб., в тому числі 4765 соснових брусів, 1602 ванчоса, 103000 корабельної клепки, 500 сажнів дров та ін. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.185–186). О. Левицький подає приклад, спираючись на свідчення за червень 1840 р. полковника Рузи, радомишльського справника: коли наймають селян на плоти та байдаки з половини травня, повертаються вони вже, коли річки замерзають. До міста Миколаєва селян наймали за 10 крб. сріблом. (Див.: *Левицкий О.* Положение крестьян Юго-Западного края во 2-ой четверти XIX ст. – К.,1906. – С.33). Найбільшого розмаху лісосплав набрав на початку минулого століття. Лісовий фонд Полісся, що систематично знищувався, дозволяв підтримувати значний рівень лісосплаву протягом усього XIX ст. До цього спонукала і зростаюча конкуренція в торгівлі лісом на світовому ринку. (Див.: *Шевчук С.І.* Поліські плисаки та їх пісні // Народна творчість та етнографія. – 1986. – №6. – С.18).

105. *"...особливо з Радомишльського та Овруцького повітів..."*

Де ля Фліз неодноразово оперує даними саме з цих повітів. Це пояснюється, можливо, тим, що в цих повітах знаходилася значна кількість державних володінь, і вони мали спільні особливості географічного та економічного характеру. Слід зазначити, що Овруцький повіт, згідно із тогочасним адміністративно-територіальним поділом, належав до Волинської губернії, але Де ля Фліз цього ніде не зазначає. Радомишльський повіт мав найгірші умови для хліборобства, що призвело до значного відходництва із цього повіту.

106. *"...теслі ... рибалки."*

Де ля Фліз назвав основні професії, якими володіли селяни, хоча цей перелік, безперечно, не повний. Наприклад, лише в Медведівському маєтку Чигиринського повіту серед поміщицьких селян, крім перелічених професій (за винятком рибалок), були каменярі, красильники, стригалі, черепичники, склярі, шорники. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.402–404). Насправді, спеціальностей, якими володіли селяни Київської губернії, було набагато більше.

107. *"Багато хто займається бджолами..."*

Бджільництво на Україні було дуже поширене ще за часів Київської Русі. (Див.: *Скуратівський В.Т.* Бортництво в Київський Русі // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. – К.,1986. – С.60–83). У XIX ст. цим промислом займалися як державні, так і поміщицькі селяни. Проте промислового значення бджільництво набуло тільки серед заможних селян. Вони мали по кілька сотень вуликів і одержували значні доходи від продажу меду і воску. У Київській губернії бджільництво було досить поширеним у державних селян Київського (згідно з відомостями за 1806 р., у Київському повіті налічувалось до 200 пасік, в кожній з яких було від 30 до 500 вуликів), Таращанського, Звенигородського, Уманського, Чигиринського, Радомишльського, Липовецького і Бердичівського повітів. Селяни села Худоліївки Чигиринського повіту майже всі займались бджільництвом. В окремих господарствах цього села були пасіки, в яких налічувалось до 600 вуликів. Мед у селян скуповували дрібні місцеві торговці для перепродажу промисловцям. У 1845 р. прибуток, одержаний від бджільництва в Київський губернії, становив 89300 крб., основна частина якого належала державним селянам. Взагалі ж, в 40-х роках з Київської губернії вивозилось меду і воску на 120 тис. крб. сріблом. (Див.: *Гуржій І.О.* Розклад... – С.257).

Слід зазначити, що саме в цей час селяни активно впроваджували нову пасічну систему бджільництва замість старої – бортьової, застосовували нові способи розведення бджіл, що збільшувало кількість отриманих продуктів бджільництва. Так, у селищі Стайки Київського повіту деякі селяни мали по 500 вуликів, збираючи з кожного по 20–40 фунтів меду. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.415).

108. *"У деяких місцях Київської губернії є багато шовковиць..."*

Шовківництво започатковано на Київщині у 1725 р. Яном Фригиреєм, але протягом XVIII ст. виробництво шовку не набуло значного розвитку. На початку XIX ст. уряд здійснив ряд заходів для підвищення виробництва шовку, і 1840 р. на Київщині як у державному віданні, так і поміщицьких маєтках під шовковицею було зайнято до 140 десятин землі, розпорошених по всій губернії, причому найбільше припадало на Васильківський (33 десятини), Київський (25), Бердичівський (13,5), Сквирський (13), Звенигородський (12,5) повіти. Рекордний збір шовку-сирцю був у 1823 р. – 9 пудів 25 фунтів. У 1842 р. Київське інспекторство шовківництва, яке діяло з 1801 р., було скасовано, і казенні шовковичні сади увійшли до Управління державних маєтностей, яке здійснило нову спробу підняти шовківництво на Київщині на належний рівень. У 1844 р. усі три казенні шовковичні сади (у Києві, селах Черняхові і Жуківцях загальною площею 18 десятин) були передані у безоброчне користування на 24 роки іноземцю Теппе на певних умовах, але справи у нього не пішли, більш того, у 1847 р. згоріла шовкомотальня, споруджена за його кошт. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.454–463).

109. *"...роблять очіпки..."*

Очіпок – головний убір заміжніх українських селянок та міщанок, компонент українського народного вбрання майже до 20-х років XX ст. У своїй найпростішій конструкції це був м'який, плоский головний убір округлої форми із полотна, ситцю або шовку, який щільно облягав голову і ззаду зав'язувався шнурком або стрічкою. Основне функціональне призначення очіпка – притримувати і закривати зібране і укладене волосся. В різних районах України побутували очіпки різної форми, але майже завжди заможні селянки і міщанки шили їх із кольорового шовку або парчі. (Див.: *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. – С.254–266; *Матейко К.І.* Український народний одяг. – С.128–131. – Мал. а, б; *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – С.73. – Рис.77).

110. *"...поблизу села Черняхів..."*

Шовковичний сад поблизу села Черняхова було засновано на початку XIX ст. на трьох десятинах, але практична віддача від нього була незначна. На 1848 р. сад займав площу 3,5 десятини. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С. 456, 462).

111. *"...та містечка Трипілля..."*

На 1848 р. шовковичний сад займав одну десятину землі і знаходився у користуванні державного селянина Петра Кравченка, який у тому ж році до 275 дерев, що були, посадив ще 1000. Тоді ж ним було зібрано 8 фунтів шовку-сирцю. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.462–463).

112. *"...надвірний радник Чижов."*

Ф.В. Чижов – член Московського товариства сільського господарства, професор Петербурзького університету прийняв після Теппе керівництво державними шовковичними плантаціями Київщини. Він уклав з Управлінням державних маєтностей договір на тих самих умовах, що і його попередник, і зобов'язався довести стан плантацій до належного рівня. В 1855 р. в Трипіллі й Жуківцях 59 сімей державних селян вирощували 2432 тутових дерева на площі в 162 десятини. (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.464; *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.415).

До розділу "Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика"

(коментарі Валерія Старкова)

113. *"...загалом не люблять ігор та розваг, характерних для інших місць."*

Сумнівним є твердження Де ля Фліза, що селяни Київської губернії не любили ігор та розваг, "характерних для інших місць". Очевидно, у святкові та недільні дні, Де ля Флізу потрапляли на очі селяни, дозвілля яких було відпочинком від важкої праці.

114. *"Найбільше задоволення вони мають від бездіяльності або пияцтва."*

Де ля Фліз неодноразово звертається до такої серйозної соціальної проблеми, як пияцтво. Про важливість цієї проблеми свідчить, наприклад, питання у анкеті Російського географічного товариства про те, як багато п'ють мешканці даної місцевості. Тогочасне суспільство було нездатне викорінити це зло. Сучасники підкреслювали, що пияцтво порушує морально-етичні засади суспільства, є важким тягарем для сім'ї. За Де ля Флізом, значна частина витрат селянської родини припадала на горілку (див. стор. 162). За І.І. Фундуклеєм, річні витрати на хрестини, поховання та свята однієї сім'ї із двох працюючих та двох непрацюючих душ становлять передусім витрати на горілку і виявляються більшими (3 крб.), ніж витрати на господарчі потреби (2 крб. 57 коп.). (Див.: Статистическое описание... – Ч.2. – С.388). А загалом він оцінював річні витрати на алкоголь по 4 крб. на ревізьку душу (див: *там же.* – С.195), а на середню селянську сім'ю – 16 крб. сріблом (див: *там же.* – С.204).

Пияцтву сприяла широко розгалужена мережа шинків. Наприклад, в середньому за 1843–1845 рр. для поміщицьких селян Київщини на один шинок припадало по 220 душ обох статей, а на одну душу припадало в середньому 1 відро і 4 кварти випитої

горілки на рік (1 відро дорівнювало 10 квартам і становило приблизно 12 л), хоча ці дані по повітах різнилися: від 114 (Радомишльський) до 300 душ (Липовецький), відповідно. (Див.: *Постников В.Е.* Южнорусское крестьянское хозяйство. – М.,1891. – С.132).

115. *"...двох скрипок, цимбалів і бубна."*

Де ля Фліз навів характерний склад українського народного інструментального ансамблю – троїстих музик. До нього входили: скрипка, басоля (народна віолончель) та бубон, або, що було більш поширене на заході України, скрипка, цимбали та бубон (що, між іншим, добре видно на картині Є.Грабовського "Весілля на Подолії", де зображено лише ці інструменти). (Див.: *Шеффер Т.В.* Троисти музыки // Музыкальная энциклопедия. – М.,1981. – Т.5. – С.612). Очевидно, що саме цей варіант і зображено у Де ля Фліза (див. малюнки на стор.43 і 44), причому в ансамбль входило два скрипалі. На цимбалах грали сидячи; цимбаліст клав їх на коліна і молоточками або пальцями вибивав по струнах. Крім цього, цимбаліст міг навісити собі цимбали на шию через довгий ремінь і грати на них стоячи, навіть ходячи, як-от на весіллях. (Див.: *Лисенко М.В.* Народні музичні інструменти на Україні. – К.,1955. – С.52), що й зображено у Де ля Фліза.

Народні музичні сільські ансамблі були дуже популярними в Україні і були поширені ще перед колективізацією. (Див.: *Ноол В.* Старі музиканти на Україні // Родовід. – 1991. – №1. – С.38).

116. *"...хлопчики й дівчатка граються у різні ігри... тощо."*

У той час, коли доросле населення відпочивало у свята здебільшого без активних рухових форм, діти та юнацтво проводили дозвілля в іграх та розвагах, поширених по всій Україні. (Див.: *Ісаєвич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – Июнь-июль. – С.472–482; *Иванов П.* Игры крестьянских детей Харьковской губернии Купянского уезда. – Харьков, 1889; Некоторые детские игры в Маяках Херсонской губернии // Киевская старина. – 1902. – №9. – С.401–407; Игры народов СССР. – М.,1933). В російському варіанті тексту згадуються ще такі ігри як "хрещики" та в "мечиха".

До розділу "Особливості громадського побуту селян"

(коментарі Валерія Старкова)

117. *"...старшини або виборні..."*

Згідно із законом від 28 грудня 1839 р. про управління державними селянами в Західному краї, в тому числі і на Київщині, запроваджувалась триступенева система управління державними селянами. Губернська палата державних маєтностей керувала окружними начальниками, яким підлягали усі сільські громади, що були найнижчою ланкою у цьому ланцюзі. Сільське управління складалось із сільського старшини, старости, збирача податків та наглядача магазину.

Складовими частинами сільського самоуправління були: сільське зібрання для обговорення і вирішення селянських справ, сільське начальство, що повинно було керувати громадою, та сільська розправа як нижча судова інстанція. Сільська адміністрація обиралась на три роки виборцями від сільських господарів.

Головною дійовою особою серед адміністраторів нижчої ланки був сільський старшина, який підлягав тільки окружному начальнику і мав дуже широкі повноваження. Його компетенція охоплювала всі аспекти селянського життя. Найважливішим обов'язком сільського старшини було стягнення податків та платежів. Він одноосібно керував сільською адміністрацією: сільськими старостами, збирачом податків а також, фактично, і сільською розправою. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.1. – С.527–590).

118. *"...носять прізвища..."*

Докладно про українські прізвища, їх корені та особливості див.: *Сумцов Н.Ф.* Малорусские фамильные прозвания // Киевская старина. – 1885. – №12. – С.215–228; *Масенко Л.Т.* Українські імена і прізвища. – К.,1990.

119. *"...батьки... при виділенні посагу..."*

Держава також приймала участь у регламентуванні сімейних відносин державних селян. Сімейні розділи взагалі були ускладнені. Розділ заборонявся в тому випадку, якщо палата державних маєтностей визнавала причини розділу такими, що не заслуговували уваги. Для самого розділу потрібен був ряд умов, наприклад, сім'я, що виділялася, повинна була мати не менше трьох–чотирьох робітників і т. п. (Див.: Полное собрание законов Российской империи (первое). – Т.38. – №29392; *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне... – С.14).

До розділу "Розумові та моральні якості й освіченість селян"

(коментарі Валерія Старкова)

120. *"...і не мають образливих приказок і прізвиськ для своїх сусідів."*

Вище (с.163) Де ля Фліз говорив дещо інше: "Селяни... одержують нові прізвища або ж в насмішку, або через деякі особливі вчинки..."

121. *"...шкіл майже ніде немає, хіба що у маєтках, які належать державі."*

Справді, згідно із початковим планом П.Д. Кисельова, кожне сільське товариство державних селян повинно було мати свою школу, але дійсність виявилась далекою від планів як щодо кількості шкіл, так і якості навчання в них.

122. *"...їх навчають російської граматики, арифметики й катехізису."*

Учбові плани початкових шкіл, згідно із законом 1842 р., обмежувались елементарними знаннями: школярі навчались читанню, письму та арифметичним діям з цілими числами; головна увага при навчанні приділялась релігійному вихованню: знанню молитов, біблейської історії, церковних відправ, що відповідало прагненню Міністерства державних маєтностей спрощувати шкільне навчання та підпорядковувати його духовному відомству. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.251).

Про русифікаторську політику Міністерства народної освіти в південно-західних губерніях Російської імперії в середині XIX ст. красномовно свідчить видання: Исторический обзор деятельности Министерства народного образования. 1802–1902. Составил С.В. Рождественский. – Спб.,1902. – С.270–319, 366–387.

123. *"У селах Київської губернії зовсім немає розкольників."*

Л. Похилевич, всупереч твердженню Де ля Фліза, наводить дані, які свідчать, що в поселеннях, що належали до державних володінь, мешкали кілька громад

розкольників. Наприклад, у селі Мишоловка Хотівського товариства Київського повіту налічувалось 25 старовірів, а в селі Віта Поштова Глеваського товариства цього ж повіту – 8. Невеликий проміжок часу між написанням рукопису Де ля Фліза (початок 50-х років) і виданням Л. Похилевича (початок 60-х років) дозволяє припустити, що Де ля Фліз помилявся, тим більше, що, наприклад, у поміщицькому селі Кошарище Радомишльського повіту старовіри мешкали з 1820 р. (на початку 60-х років їх налічувалось там 255), а в містечку Чорнобилі – ще з більш ранніх часів. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.22, 32, 141, 147).

124. *"Сільські школи там, де вони є, завжди знаходяться під опікою священиків..."*

Згідно із законом 1842 р. Міністерство державних маєтностей намагалося заповнити вчительські вакансії винятково місцевими священиками. На утримання школи виділялось 250 крб. на рік, в тому числі 85 крб. – священику за навчання, 75 крб. – помічнику священика з дияконів. Проте священиків не вистачало, і доводилось звертатися за допомогою до семінаристів, які закінчили семінарію, але ще не отримали сану. Серед повідомлень ревізорів дуже рідко траплялися хороші відгуки про шкільних вчителів. Прикладом такого вчителя може бути священик Космовський, який викладав у селі Черняхові на Київщині. Він протягом шести років утримував школу своїм коштом і відвів під неї будинок, що подарували йому парафіяни. (Див.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне... – Т.2. – С.248, 252). Зразком протилежного змісту може вважатися парафіяльний священик Д. Р–ський, зображений у "Київській старовині". (Див.: Записки из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. – 1885. – №2. – С.246–247).

125. *"...25 років служби..."*

Де ля Фліз мав на увазі термін військової служби рекрутів, який у Російській імперії на початку XIX ст. становив двадцять п'ять років. Після 1834 р. він був знижений до двадцяти років з наступною пятирічною відпусткою. Новий термін протримався до 1855 р., коли він був знижений до дванадцяти років з трирічною наступною відпусткою.

До розділу "Розповідь колишнього вояка, яка характеризує його прихильність до рідної землі та родини"

(коментарі Юліани Філіпової)

126. *Рекрут* – (нім.Rekrut – комплектувати війська), в Російській імперії (XVIII – XIX ст.) солдат-новобранець, особа, яка вступає на військову службу за повинністю. Інституція рекрутів була введена у зв'язку із запровадженням постійної армії. В Росії назва "рекрут" встановлена Петром I у 1705 р. з введенням рекрутської повинності. Рекрути існували до прийняття нового військового статуту у 1874 р.

127. *Унтер-офіцер* – (нім. Unteroffizier) – звання молодшого командного складу із солдат (нижчих чинів) у дореволюційній російській армії. Унтер-офіцер знаходився у казармі і відігравав значну роль у навчанні солдат. Розрізнення між офіцером та унтер-офіцером – у ступені загальної та військової освіти.

128. *Підпрапорщик* – військове звання у царській армії. Його надавали нижчим чинам, які складали іспити на звання офіцера, але яких не можна підвищувати за браком вакансій або за невислугою років. Підпрапорщики несли такі самі обов'язки що й офіцери та користувались деякими їх правами.

129. *Прапорщик* – (від давньоруського прапор) – перший молодший офіцерський чин в російській армії, запроваджений Петром I при створенні постійної армії, який надавали прапороносцям. З 1884 по 1917 рр. чин прапорщика зберігався за офіцером запасу або за особами, що закінчили військові училища та школи прапорщиків.

130. *Редут* – (фр. redoute – сховище) – квадратне або багатокутне замкнуте польове укріплення, розраховане на самостійну оборону. Редут був опорним пунктом на одну-дві роти з двома-чотирма гарматами. Він був оточений валом та зовнішнім ровом, вихід з нього робився з тилу. Редут з'явився у XVI ст. та зник тільки на початку першої світової війни.

131. *"Село вже не належало тому поміщику внаслідок відомих вам подій."*

Подією, яку мав на увазі відставний прапорщик Іван Бочаленко, що повернувся (згідно розповіді Де ля Фліза) 1842 р. в рідне село, була розпродажа 1843 р. на публічних торгах маєтку Бишова разом з сусідніми селами в тому числі і Соснівкою, що здавна належали землевласникам Харленським. Останній власник маєтку Франц Харленський одружений, між іншим, на онуці героя 1812 р. Голеніщева-Кутузова, мав великі приватні та казенні борги, що і спричинило продаж маєтку на торгах. У рахунок казенних боргів пішла частина села Соснівки, де проживав 601 чоловік, 484 з яких мешкали на казенних землях, а 117 належали поміщику Гаврилу Крижанівському. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.70).

(коментар Валерія Старкова)

До розділу " Народні перекази"

(коментарі Валерія Старкова)

132. *"...ім'я Мазепи."*

Після подій 1708–1709 рр., коли спроба гетьмана Івана Мазепи відокремити Україну від Росії зазнала невдачі, його ім'я за вказівкою правлячої російської верхівки на чолі з Петром I було піддано анафемі державними та церковними колами. (Див.: *Біднов Д.* Церковна анатема на Івана Мазепу // Мазепа. Збірник. – Т.1. (Праці українського наукового інституту. – Т.46). – Варшава,1938. – С.106–133). Це призвело до того, що протягом багатьох десятиріч ім'я гетьмана Івана Мазепи у масовій свідомості ототожнювалося з ворогом українського народу. Про суперечливу і трагічну долю визначного українського гетьмана див. докладніше: *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана. – К.,1991. – С.12–163; *Єнсен А.* Мазепа: історичні картини. – К.,1992; *Маланюк Є.* Illustrissimus dominus Mazepa– тло і постать; *Андрусяк М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К.,1991.

133. *"У Київській губернії є величезний вал..."*

Змійові вали – народна назва давніх споруд із дерева та землі, що знаходились на південь від Киева. За новітніми дослідженнями археологів, основна частина Змійових валів Київщини датується кінцем X – першою половиною XI ст. Змійові вали були специфічною спорудою, призначеною служити перешкодою кінноті кочовиків – спочатку печенігів, а згодом – половців. Із загальної їх довжини – близько 1000 км,

побудованих за часів Київської Русі, нині збереглося близько 250 км. (Див.: *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Приднепровья. – К.,1987). Слід зазначити, що згідно з планом реконструйованих Змійових валів, вони існували в селах та містечках майже всіх товариств державних селян Київського повіту (за винятком тих, що розташовувались західніше та північніше Києва), та всіх товариств Васильківського повіту. (Див.: *Там же.* – Схема на С.16–17).

134. *"Вони пов'язують його виникнення із страшним велетенським змієм..."*

Після занепаду Київської Русі побудова Змійових валів у народній свідомості пов'язувалась з легендарними сюжетами. Одну з таких легенд і навів Де ля Фліз. Цей сюжет з незначними варіаціями неодноразово записували дослідники. (Див.: Зміїві вали // Легенди та перекази. – К.,1985. – С.165–166; Зміїв вал // Українські перекази. – К.,1992. – С.80–81; Річка Стугна // Легенди та перекази... – С.165).

135. *"...на ім'я Мамай, зображення якого зустрічається у багатьох хатах."*

Зображення козака-бандуриста посідало чільне місце в українському народному малярстві. Цей образ є втіленням визвольних ідей українського народу, його глибокого гуманізму, відваги, поєднаних із лагідністю та миролюбністю. Починаючи з XVIII і до кінця XIX ст. цей сюжет був найбільш поширеним на території Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини і значно менше – на Правобережжі. Козака-бандуриста зображали на пічних кахлях, скринях, на дверях, але найчастіше – у писаних на полотні картинах. При всій узагальненості, образ козака-бандуриста був дуже наближеним до життєвих ідеалів. Він – воїн, захисник батьківщини і в той же час творець та виконавець дум і пісень.

Із значної кількості збережених до нашого часу картин із зображенням Мамая, перші належать до першої половини XVIII ст. Ці картини створювалися на підставі безпосередніх вражень художників, які своїми очима бачили козаків-запорожців. Саме тому, в їхніх творах виступають, по суті, індивідуальні образи. Спільною є лише поза людини, що сидить, підібравши під себе ноги, з бандурою в руках. Аксесуари, яких чимало в пізніших варіантах, тут ще дуже нечисленні – бочка з горілкою, кварта, мушкет або рушниця, спис. (Див.: *Жолтовський М.П.* Український живопис XVII–XVIII ст. – К.,1978. – С.290–291). М.П. Жолтовський вважає – все це свідчить про те, що образи належали до початкової стадії їх розвитку, коли вони ще зберігали безпосередні зв'язки з натурою, коли художники бачили героїв своїх творів у самому житті. На думку П.О. Білецького, еволюція картини "Козак-бандурист" має складну багатовікову історію, яка через мистецтво народів, що заселяли сучасні українські степи, веде в глибину віків. (Див.: *Білецький П.О.* "Козак Мамай" – українська народна картина. – Львів, 1960). Хоча у своєму пізнішому дослідженні він пише, що композиція постаті прийшла з самого життя і традиція лише підтвердила ці життєві образи. (Див.: *Білецький П.О.* Українське мистецтво XVII–XVIII ст. – К.,1963. – С.22–23).

Наступною епохою в розвитку цієї картини є 50–60-ті роки XVIII ст. – часи масового антикріпосницького руху. Найхарактернішими особливостями цього періоду є нашарування на основний елемент зображення – постать козака з бандурою – предметів озброєння та похідного спорядження, нових компонентів у вигляді гайдамацьких сцен. Для зображення цих сцен, центральну фігуру козака переміщують вліво.

Характерною ознакою картин цієї групи є їх назва – "Козак Мамай", "Мамай – сильний козак", тобто прив'язування безіменного досі образу до конкретної особи, якою був учасник гайдамацького руху запорожець Мамай, що 1750 р. розгромив селище Мошни та маєтності Любомирського. Його полонив і повісив генерал Леонтьєв, а його голову в шапці настромили на палю і поставили на мосту в Тарговиці. Андрій Харченко зняв з мертвої голови шапку, одягнув її на себе і назвав себе Мамаєм. І знову були нові погроми панів на Черкащині, і знову новий Мамай загинув, цього разу у 1758 р. на палі. (Див.: *А.С.* Мамай // Киевская старина. – 1898. – №3. – С.486–492).

Тенденція пов'язувати образ козака-бандуриста з популярними народними героями почала поширюватися, і на подібних картинах можна зустріти Данила Нечая, Максима Залізняка, Семена Палія, кошового Харка та інших.

Наприкінці XVIII ст. сформувався найпопулярніший, "класичний", варіант картини "Козак-бандурист", що характеризується композиційною довершеністю постаті козака. Її пропорції спокійні, врівноважені. Обличчя втрачає індивідуальні риси, типізується, стає молодим, сповненим сили та краси. Голена голова з тонким оселедцем, довгими тонкими вусами, очі широко відкриті, одяг на ньому багатий, чоботи сап'янові. Сидить він один серед широкого степу в глибокій задумі, з сумом згадує козацьке минуле.

Майже всі картини цього варіанту супроводжують тексти, які хоч і різняться між собою, але їх основний зміст визначається такими двома строфами:

Хоч дивись на мене, та, ба, не вгадаєш,
Відкіль я родом і як звуть, нічичирк не знаєш!
Кому траплялося коли у степах бувати,
Той може прізвище моє вгадати...
Случалось мені не раз в степу варить пиво:
Пив турчин, пив татарин, пив лях на диво.
Багато лежить і тепер з похмілля
Мертвих голів і кісток од того весілля.

Ці вірші, запозичені десь наприкінці XVIII ст. з вертепної інтермедії. (Див.: *Марковський Є.* Український вертеп. – Вип.1. – К.,1929. – С.113), глибоко співзвучні образу "Козака-бандуриста". Ставши складовою частиною народної картини, вони певною мірою вплинули на її зміст. В ній, наприклад, тепер завжди є кінь, шабля, шапка – речі, які згадуються в тексті інтермедії, але далеко не завжди зустрічалися в давніших варіантах цієї картини.

Ліквідація Запорозької Січі, соціальне і духовне поневолення українського народу породили урочистий і поетичний образ козака Мамая, який тісно поєднаний з численними атрибутами козацького життя та епічною народною творчістю. У такому вигляді ця картина проходить через усе XIX ст. майже до наших часів. (Див. крім зазначеної літератури: *Марченко Т.М.* Козаки-Мамаї. – К.; Опішне,1991)

До розділу "Історія села Білогородки"

(коментарі Олени Брайчевської)

136. *"Білгород, тепер Білогородка, казенне село Київської губернії і повіту..."*

Тепер це село Білогородка Києво-Святошинського району Київської області.

137. *"...поміщицьке село Ігнатівка."*

Сучасне село Ігнатівка Києво-Святошинського району Київської області.

138. *"У 990 р. Білогородка була укріпленим містечком."*

Перша літописна згадка про Білгород датована 980 р. Одночасно із Вишгородом та сільцем Берестовим його названо місцем проживання наложниць князя Володимира Святославича. Про будівництво у Білгороді укріпленої фортеці і заселення її вихідцями з інших давньоруських міст, здійснених Володимиром Святославичем, ідеться у "Повісті минулих літ" під 991 р. Археологічні дослідження Білгорода, що ведуться з другої половини XIX ст. і до сьогоднішнього дня, виявили тут залишки укріплень давньоруського часу (рів і вал), будівлі храмів і господарчих споруд. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – К.,1989. – С.48, 67; Повесть временных лет. – М.-Л.,1950. – Т.1. – С.83; Археология УССР. – К.,1986. – Т.3. – С.314–315).

139. *"...історик преподобний Нестор..."*

Нестор (1050(?) – початок XII ст.) був монахом Києво-Печерського монастиря. Агіограф і літописець, автор "Чтения о погублении блаженную страстотерпцю Бориса и Глеба", "Жития преподобного отца нашего Феодосия, игумена Печерскага", та літописного зводу, відомого як "Повість минулих літ". (Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в. – Вып. 1. – М.,1987. – С.274–277; 337–343).

140. "У 995 році великий князь Володимир Святославич здійснив поїздку у Новгород, щоб зібрати т*ам військо проти печенігів, які спустошували околиці Києва."*

Похід Володимира Святославича до Новгорода, з метою збору війська проти печенігів і облога Білгорода, відбулися не у 995, а у 997 р. Далі Д.П. Де ля Фліз переповідає історію облоги Білгорода печенігами, викладену у "Повісті минулих літ". (Див.: ПВЛ. – Т.1. – М.-Л.,1950. – С.87–88).

141. "*...цижу...*"

Цижа (давньоруське "цѣж") – розчин борошна для приготування киселю. (Див.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – М.,1958. – Т.3. – Стовп.1448).

142. "*...мед...*"

У російському варіанті тексту написано "сыту". Сита (давньоруське "сыта") – вода, підсолоджена медом. В сучасній українській мові слово "сита" означає мед, розведений водою або ж медовий відвар на воді. (Див.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – М.,1958. – Т.3. – Стб. 877; Словник української мови. – К.,1978. – Т.9. – С.206).

143. *"...посудину..."*

У російському варіанті тексту написано "корчагу". Давньоруські слова "кърчага", "корчага", "кърьчага" означали – горщик, посудину, певну міру місткості. (Див.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря... – Т.1. – Стб. 1412).

144. *"Збудувавши містечко, великий князь Володимир Святославич у 992 р. визначив його як місцеперебування єпископа, їх було по черзі десять до татаро-монгольської навали."*

Про заснування у Білгороді єпископської кафедри та про поставлення єпископом білгородським Микити говориться у Никонівському літописі під 992 р. Імена інших білгородських єпископів – Лука (1088 р.), Микита (1113 р.), Феодор (1147 р.), Максим (1188 р.), Андріян (1189 р.) – згадуються в Іпатіївському літописі. Єпископ Лука названий крім того ще й у Києво-Печерському патерику та в одному із давньоруських графіті на стіні Софійського собору у Києві. У 1968–1969 рр. під час розкопок у Білогородці давньоруського храму, розташованого поряд із фундаментами відомого собору Апостолів (XII ст.), було виявлено залишки згорілої дерев'яної каплиці та невеликої прибудови, теж датованих XII ст., та білий кам'яний саркофаг, прикрашений різьбленням. У саркофазі було поховано білгородського єпископа Максима, який помер у 1189 р. (Див.: ПСРЛ. – М.,1965. – Т.9. – Стб. 65; *Татищев В.Н.* История Российская. – М.,1963. – Т.2. – С.65, 130, 135; *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.127, 172, 174, 208, 346, 348, 364; Києво-Печерський патерик. – С.14, 103; *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. – К.,1966. – С.45–46; *Рыбаков. Б.А.* Раскопки в Белгороде Киевском // Археологические открытия 1968 г. – М.,1969. – С.330–332; Археология УССР. – Т.3. – С.316).

145. *"Кафедральна церква була присвячена Святим апостолам..."*

Йдеться про кам'яну церкву Апостолів, фундатором якої був князь Рюрик Ростиславич (? – 1212 р.), який у XII ст. княжив у Білгороді. Дата закладення храму невідома, а його будівництво було закінчено в 1197 р. Залишки цієї споруди виявлені під час археологічних розкопок. Це був прямокутний у плані, шестистовпний, тринефний, триапсидний храм розмірами 21,1 х 19,2 м. Всередині храму стіни і склепіння були прикрашені фресковим живописом, а підлога викладена різнобарвними майоліковими плитками. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.364, 507; *Асєєв Ю.С.* Собор Апостолів у Білгороді // Образотворче мистецтво. – 1970. – №1. – С.19).

146. *"...дерев'яна церква Воскресіння Христового."*

Дата будівництва цієї церкви невідома, але є дані про її ремонт коштом державної казни та парафіян у 1848 р. При церкві у цей час існувало парафіяльне училище, влаштоване парафіяльним священиком Симеоном Птіциним, яке було одним із кращих в губернії. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.27).

147. *"...уся країна потрапляє у 1320 р. під владу литовців..."*

Це не відповідає дійсності. Зазначеним роком польський історик XVI ст. М. Стрийковський датував похід литовського князя Гедиміна на землі Південно-Західної Русі. Однак входження цієї території до складу Великого князівства Литовського являло собою тривалий процес, який почався в середині 20-х, а закінчився в середині 60-х років XIV ст. (Див.: *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.,1987. – С.3–73).

148. *"...а у 1560 р. – під владу польських королів."*

Фактичне об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського, в результаті якого утворилася держава Річ Посполита, до складу якої увійшли й українські землі (Волинь, Брацлавщина, Київщина) відбулося у 1569 р. (Див.: Історія Української РСР. – К.,1979 – Т.1. – кн.2 – С.199–201).

149. *"...угоди, укладеної між Росією й Польщею 1 травня 1686 р..."*

Мова іде про мирний договір між Росією і Польщею, укладений 6 травня 1686 р. і відомий під назвою "Трактат про вічний мир". Згідно з цим договором, до складу Російської імперії відходили вся Лівобережна Україна, а на Правобережжі – Київ та землі від гирла річки Ірпінь вниз по Дніпру до сіл Трипілля і Стайок, а звідти до річки Стугни через Васильків до річки Ірпінь. (Див.: Історія Української РСР. – Т.2. – С.99).

150. *"...після другого поділу Польщі у 1793 р. вона опинилась в межах Російської імперії."*

12 січня 1793 р. царська Росія та Пруссія підписали між собою угоду, відому як конвенція про поділ Польщі. Ця конвенція була наслідком боротьби між Росією, Пруссією та Австрією за сфери впливу в Польщі. Згідно з маніфестом від 27 березня 1793 р. до складу Російської імперії були включені Правобережна Україна та частина Західної Білорусі. (Див.: Історія Української РСР. – Т.2. – С.425–426).

151. *"...шести пудів..."*

Пуд – одиниця маси або ваги. Застосовувалась у Росії, Україні та Білорусі до 1918 р., коли було запроваджено метричну систему мір. 1 пуд = 16,3805 кг.

У російському варіанті тексту вказано ще й висоту цього дзвона, – 10 вершків.

Вершок – одиниця довжини в російській системі мір, що застосовувалась до 1918 р. 1 вершок = 4,4450 см.

152. *"...Фундуклею."*

Іван Іванович Фундуклей (13.X.1804 р. – 22.VIII.1880 р.), з 1837 по 1852 рр. – київський генерал-губернатор. Відомий своєю благодійницькою діяльністю на користь міста, а також як краєзнавець, історик та видавець. (Див.: "Киевские новости". – 1992. – №29).

153. *"...у період зруйнування Києва 1320 р..."*

Вперше Київ було зруйновано і розорено військом хана Батия у 1240 р., а вдруге – у 1416 р. ордою хана Едигея. У 1399 р. місто було обложене ордою Тимур-Кутлука, але киянам вдалося відкупитися, сплативши величезний, як на той час, викуп (три тисячі рублів литовських) і врятувати Київ від розорення. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.395–397; ПСРЛ. – Т.35. – С.106, 139).

154. *"...напис латинською мовою."*

Обидва написи (латинський і слов'янський) на дзвонах і самі дзвони зображені Де ля Флізом на с. 100. Подальша доля їх невідома, а зміст написів не вдалося розшифрувати.

до стор. 101

Ця назва зберігалася за церквою від існуючого тут раніше Скитівського монастиря. Друга назва церкви – Онуфріївська. Збудована на честь Святого Онуфрія у 1705 р. поблизу села Плесецького. Збереглася до наших днів. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.29.; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник под ред. Тронько П.Г.. – К.,1987. – С.240).

(коментар Юліани Філіпової)

Наводимо розшифрування церковно-слов'янського тексту. Виносні літери подаємо у круглих дужках, а скорочення – у квадратних:

"Року 1710. Попущеніемъ Б(о) жіимъ бе губительное моровое повѣтре в Кіевѣ, і ѡкрѣстни(х) граде(х) многіе по ѡбу сторо(ни) Днипра многіе до стотису(д)щъ в градѣ Кіевѣ оумроша. Тако(ж) де и въ всѣхъ ѡбителехъ мужески(х) и женски(х) Кіевски(х) многи оумроща. Едина точію с[вя]тая обите(л) с[вя]то Міха(й)ло(в)ская Золо(т)[оверхая] Кіе(в)[ская] пребы(ст) цѣла и невре(ж)денна, яко ни единому монаху, ниже послущнику в неине[...] приписной обители Пустиской с[вя]то Онуфри(й)скои Анницкои оумрѣти.

Того же Року бѣ саранча веля и тя(ж)кая зѣло повсюду, но и та в ѡбители с[вя]то Ми(х)[айловской] единой точію не бѣ, въ Кіевѣ же ве(р)хнемъ много и долго пребысть. Се же все бысть бл(а)год(а)тію Б(о)жіею м[о]л[и]твами Прес[вя]тія (ж) Д(е)ви Б[огороди]ци в іконѣ Новодво(р)сккой, тамо присутствующой и чудодѣиствующой, заступленіемъ с[вя]то[го] Архистратига Хр[и](с)това Михаила и всѣхъ с[вя]тыхъ А(нге)лъ пре(д)стателство(м) с[вя]тыя Ве(л)[ико] М[у](ч)[еници] Варвари нетлѣнно тѣломъ тамо почиваещеи, имъже буди ч[е](с)ть и слава."

Справді, у 1710 р. у Києві та навколо нього прокотилася хвиля морової виразки і навала сарани, від яких тільки володіння Київського Золотоверхого монастиря дійсно не постраждали. Ці події згадуються в Історії Золотоверхого монастиря. (Див.: ЦДІА України. – Ф.169. – Оп.1. – Д.269).

(коментар Юліани Філіпової)

до стор.102

На місці церкви Успіння Пресвятої Богородиці, яку згадує Де ля Фліз, було збудовано у 1858 р. Пречистенську церкву на кошти мешканців містечка Стайки. Вона була зруйнована у 30-і роки ХХст. (Див.: КОДА – Ф.17. – Оп.1. – Д.364.; КДІА України. – Ф.491. – Оп.61. – Д.15а. – Арк.75, 93.; *Похилевич Л.* Сказания... – С.47). Де ля Флілзом невірно розшифровано зазначену маргіналію. Останнє речення слід читати: "А той з них [козаків] помре, має бути похований у тому ж храмі Успіння Богородиці. Надана ця книга 1627 року місяця травня 30 дня."

(коментар Юліани Філіпової)

До розділу "Оповідь про Вишгород"

(коментарі Олени Брайчевської)

155. *"...Борисом і Глібом."*

Борис (? – 1015 р.) і Гліб (? – 1015 р.) – молодші сини київського князя Володимира Святославича (? – 1015 р.), яких у 1015 р. вбив їх старший брат Святополк Володимирович "Окаянний" (978 – 1019 рр.), прагнучи після смерті батька захопити київський князівський стіл. Обох братів було поховано у Вишгороді. В 20-і роки XI ст. Борис і Гліб були канонізовані руською православною церквою як святі мученики і дуже шанувалися у Стародавній Русі. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.77–81; *Бугославський С.* Українсько-руські пам'ятники XI ст. про Бориса і Гліба. – К.,1928. – С.191, 195; *Закревский Н.* Описание Киева. – К.,1868. – Т.1. – С.255–258; *Лесючевский В.И.* Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология. – 1946. – Т.8. – С.225–249).

156. *"...це село, розміщене на 17 верст вище Києва..."*

Тепер це місто Вишгород Київської області, розташоване на відстані 15 км від Києва. Районний центр.

157. *"...називалось Хоривиця."*

Вишгород належить до числа найдавніших давньоруських міст. Однак немає ніяких підстав вважати, що воно засноване у V ст. братом Кия Хоривом. Перша літописна згадка про Вишгород датована 946 роком. У середині X ст. згадує це місто ("Вусеград") і візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму творі "Про управління імперією". Археологічні дослідження, проведені у різний час на території Вишгорода, свідчать про існування його як міста починаючи лише з IX ст. Таким чином, ні писемних свідчень, ні археологічних матеріалів, які б засвідчили заснування Вишгорода у V ст. н. е., не виявлено. Ототожнення київської гори Хоревиці з Вишгородом

зустрічається в окремих літописних редакціях та наукових творах. У наш час знайшла визнання гіпотеза П.П. Толочка, який локалізує Хоревицю на сучасній київській горі Юрковиці. (Див.: *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – М.,1991. – С.44, 45, 314; *Довженок В.Й.* Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. // Археологія, 1950. – Т.3. – С.64–92; Археология УССР. – Т.3. – С.303–310; *Маниковский Ф.* Вышгород и его святыни. – К.,1890. – 91с.).

158. *"У 949 р. велика княгиня Ольга стала дружиною київського князя Ігоря..."*

Князь Ігор (875 – 945 рр.) одружився з Ольгою у 903 р. У 945 р. під час збору данини у землях древлян Ігоря було вбито. Отже, повідомлення Де ля Фліза про дату шлюбу Ігоря і Ольги є помилковим. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.30).

159. *"...посаг за Ольгою..."*

Про отримання Ігорем та Ольгою Вишгорода як весільного посагу від князя Олега (? – 912 р.) в літописі не згадується. Ця версія викладена у М.М. Карамзіна та Л. Похилевича. (Див.: *Карамзин Н.М.* История государства российского. – М.,1989. – Т.1. – С.123; *Похилевич Л.* Сказания... – С.2).

160. *"...збудував для неї замок, названий Ольжиним городом..."*

Будь-які свідчення про будівництво князем Ігорем у Вишгороді замку для княгині Ольги в писемних джерелах відсутні. Але перша літописна згадка про Вишгород під 946 р. називає його "Ольжиним городом" і пов'язує з цим фактом виділення княгинею на це місто третьої частини данини, яку було накладено на підкорених древлян після смерті Ігоря. (Див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 43). За період з 946 по 1214 р. Вишгород 38 разів згадується в Іпатіївському літописі. Це вказує на те, що місто від часу свого заснування було заміською резиденцією київських князів та добре укріпленою фортецею-замком на північно-західних підступах до Києва. Археологічні дослідження, проведені на території стародавнього Вишгорода, дозволили встановити, що місто виникло на одному із відрогів правобережної тераси Дніпра. Площа міста у період його розвитку дорівнювала дев'яти гектарам. Під час розкопок було виявлено залишки укріплень дитинця – земляного валу висотою до 10 м та рову. Відособленим районом міста був підвищений виступ тераси площею 2,9 га, який тепер називається "Ольжина гора". Але заселення цього району і виникнення тут житлового кварталу, як показали матеріали розкопок, відбулося не в X, а в XI ст. (Див.: Археология УССР. – Т.3. – С.305; *Довженок В.Й.* Огляд... – С.72; *Тихомиров М.М.* Древнерусские города. – М.,1956. – С.294–298; Археология УССР. – Т.3. – С.303–310).

161. *"Кроків за 150 від церкви є висока рівнина, яку нині називають Замковищем. Ймовірно, що саме там знаходилась резиденція княгині Ольги."*

Очевидно, йдеться про церкву, збудовану у Вишгороді у 1744 р., яку й бачив Де ля Фліз. Згадана ним висока рівнина, яка знаходилась на відстані 150 кроків від будівлі церкви, і яку він вважав залишками резиденції княгині Ольги, виявилась насправді пізнішим утворенням, що сталося внаслідок руйнування стародавньої кам'яної церкви Бориса і Гліба. (Див.: *Довженок В.Й.* Огляд... – С.65).

162. *"...де була їх резиденція, у 1072 р. ..."*

Вишгород був заміською резиденцією київських князів, починаючи з X ст. 1072 рік названий помилково. (Див.: *Довженок В.Й.* Огляд... – С.72; Археология УССР. – Т.3. – С.303–310; *Тихомиров М.М.* Древнерусские города... – С.294–298).

163. *"...період..."*

У 1240 р. столицю Київської Русі – Київ було взято штурмом військами хана Батия і більша частина давньоруських земель потрапляє під владу монголо-татар.

164. *"...невелике й бідне село під такою самою назвою."*

Тут мається на увазі Вишгород у середині XIX ст.

165. *"У 989 р. великий київський князь святий Володимир, перший святий під цим ім'ям, збудував у Вишгороді першу християнську церкву..."*

Про існування у Вишгороді дерев'яної церкви св. Василія в писемних джерелах згадується під 1015 р. Саме біля цієї церкви спершу поховали Бориса і Гліба, вбитих Святополком. Про дату будівництва та фундатора цього храму писемних свідчень немає, але, очевидно, церкву було збудовано в кінці X ст. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.77–80; *Бугославський С.* Українсько-руські пам'ятники. – С.159, 191–195; Археология УССР. – Т.3. – С.305).

166. *"...річці Альті..."*

Альта – права притока річкиТрубіж.

167. *"...на Смядині."*

Смядинь – річка, права притока Дніпра, яка впадає в нього на кілометр нижче сучасного міста Смоленськ. Тепер висохла. Примітка Д.П. Де ля Фліза, де він ототожнює місцевість Смядинь на південний схід від церкви у Смоленській губернії помилкова. Гліба було вбито на кораблі на річці Смядинь. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.78–79).

168. *"...церква згоріла..."*

Причиною пожежі у першій дерев'яній церкві святого Василія була забута паламарем свічка. (Див.: *Бугославський С.* Українсько-руські пам'ятники... – С.159).

169. *"...у 1030 р. великий князь Ярослав Володимирович збудував дерев'яну церкву..."*

На місці згорілої церкви святого Василія у 20-ті роки XI ст., по велінню Ярослава Володимировича Мудрого була збудована нова дерев'яна п'ятикупольна церква. Храм будувався під керівництвом вишгородського "градника" Мілонега і був присвячений уже не святому Василію, а Борису і Глібу. Після закінчення будівництва мощі Бориса і Гліба переносять сюди, але про покладення їх в одну домовину ("раку") у "Житії Бориса і Гліба" свідчень немає. (Див.: *Бугославський С.* Українсько-руські пам'ятники... – С.159; Археология УРСР. – Т.3. – С.309).

170. *"Після зруйнування і цієї церкви..."*

Згодом, побудована Ярославом Мудрим дерев'яна церква занепала і почала руйнуватися. (Див.: *Бугославський С.* Українсько-руські пам'ятники... – С.159; *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.256–257).

171. *"...Ізяслав Ярославич збудував третю у 1070 р. ..."*

На місці старої церкви Бориса і Гліба князем Ізяславом Ярославичем (1024 – 1078 рр.) було побудовано нову дерев'яну церкву. Але її будівництво було закінчене не в 1070, а в 1072 р. При перенесенні мощей Бориса і Гліба у новий храм зібралися всі Ярославичі (Ізяслав, Всеволод і Святослав), церковна еліта на чолі з митрополитом Георгієм та київські і вишгородські бояри. Вважається, що саме на цьому освяченні храму святих Бориса і Гліба, який відіграв роль князівського з'їзду, було прийнято "Правду Ярославичів". (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.111–112).

172. *"...ряд чудесних зцілень серед віруючих."*

"Чудесні зцілення" біля мощей святих Бориса і Гліба детально описані в

агіографічній давньоруській літературі, присвяченій цим святим. (Див.: *Бугославський С.* Українсько-руські пам'ятники... – С.183).

173. *"У 1075 р. великий князь Святослав Ярославич заклав фундамент кам'яної церкви..."*

Точна дата закладення кам'яної церкви Бориса і Гліба Святославом Ярославичем невідома. Очевидно, це сталося після 1072 р. Святослав Ярославич (1027 – 1076) – син Ярослава Мудрого, з 1073 по 1076 р. великий князь київський. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.510).

174. *"...її будівництво завершив його син Олег, князь чернігівський."*

Олег Святославич (? – 1115 р.) з 1094 по 1115 р. був князем у Чернігові. Відомий своїми союзницькими стосунками з половецькими ханами. Намагаючись стати чернігівським князем, воював проти свого дядька Всеволода Ярославича (1030 – 1094 рр.) та проти Володимира Мономаха (1053 – 1125 рр.), тричі приводив половців на Русь. Платою їм за військову допомогу був дозвіл на пограбування місцевого населення. За це він отримав у "Слові о полку Ігоревім" прізвисько "Гориславич". (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.121–122, 137, 501; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества в XII – XIII вв. – М.,1982. – С.446–449).

175. *"У 1112 або 1115 р. Володимир Мономах освятив її в перший день травня..."*

Освятили кам'яну церкву Бориса і Гліба 1 травня, а перенесли останки святих Бориса і Гліба 2 травня 1115 року. Володимир Мономах (1053 – 1125 рр.) з 1113 по 1125 р. – великий князь київський. (Докладніше про його життя і діяльність див.: *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества... – С.451–462; *Махновець Л.Є.* Літопис Руський – С.474–521).

176. *"...вдруге..."*

Це було вже не друге, а п'яте перенесення останків цих святих з храму до храму.

177. *"...як і жіночий монастир, що знаходився у Вишгороді..."*

Про існування у Вишгороді в X–XIII ст. жіночого монастиря в давньоруських писемних джерелах згадок немає. Про нього згадується в одній із пізніх редакцій літопису. Виходячи з цього повідомлення, а також із місцевих легенд про вишгородські святині, автори середини XIX ст. Л. Похилевич та М. Сікачинський, вважали, що цей монастир називався Миколаївським і знаходився на території сучасного їм сільського цвинтаря у Вишгороді. Але це, як переконливо довів ще М. Закревський, не відповідає дійсності. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.259–260).

178. *"...Андрій Боголюбський..."*

Андрій Боголюбський (1112 – 1174 рр.) син князя Юрія Долгорукого (1090 – 1157 рр.). З весни і до осені 1155 р. княжив у Вишгороді. Восени 1155 р. проти волі батька на запрошення суздальських бояр залишив Вишгород і перебрався до Суздаля. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.266–267; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества... – С.550).

179. *"...вивіз у Володимир образ Божої Матері, привезеної до Києва із Константинополя купцем Пірожеско."*

Їдучи до Суздаля, А. Боголюбський взяв з собою із Вишгорода ікону Богородиці, але у літописі не вказується, в якому саме храмі вона знаходилась. Цю ікону, згідно з текстом літопису, було привезено до Києва із Константинополя на одному кораблі разом з іконою Богородиці Пирогощі, яка потім знаходилась в церкві Богородиці Пирогощі на Подолі. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.267).

180. *"...Володимирська Богоматір."*

Привезену з Вишгорода ікону А. Боголюбський, попередньо окувавши її золотом і сріблом та прикрасивши дорогоцінними каменями та перлами, встановив у церкві Богородиці у Володимирі. Зараз ця ікона знаходиться у Москві в Третьяковській галереї і відома як ікона Володимирської Богоматері. (Див.: *Махновець Л.Є.* Літопис Руський. – С.267).

181. *"Монастир Спаса, що знаходився на північ неподалік Вишгорода..."*

Це повідомлення Де ля Фліза, як і про жіночий монастир у Вишгороді, не відповідає дійсності. Про існування монастиря Спаса поблизу Вишгорода у давньоруських писемних джерелах даних немає.

182. *"...Спашина."*

Від чого походила ця назва місцевості, невідомо, але і пов'язувати її походження із монастирем Спаса немає підстав. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.259).

183. *"Пізніше монастир відновлено неподалік між горами, як і сьогодні він називається Межигірським..."*

Писемних свідчень про дату заснування Межигірського Спасо-Преображенського монастиря немає. Відсутні також і згадки про його перенесення на інше місце після зруйнування монголо-татарами. Але монастирська традиція відносить його заснування до XII ст. (Андрієм Боголюбським) і навіть до X ст. (грецькими монахами, що прибули до Києва разом з митрополитом Михайлом у 988 р.). Достовірні писемні згадки про Межигірський монастир датовані лише початком XVI ст., коли монастир починає відроджуватись. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.2. – С.455–501).

184. *"...фаянсова фабрика."*

Фабрика фаянсового посуду, заснована у 1798 р. у приміщеннях Межигірського монастиря, який у 1786 р. було закрито. Фабрика існувала до 1874 р. Тут виробляли чайний, столовий та декоративний посуд. Для виробів Межигірської фабрики був характерний орнамент у вигляді виноградної лози та поволоки, вкритий жовтою, зеленою, білою та бузково-синьою поливою. У 1874 р. у зв'язку із неконкурентоспроможністю фабрику було закрито. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.2. – С.455–506; Українська радянська енциклопедія – – К.,1981. – Т.6. – С.390).

185. *"...литовського, а потім польського правління..."*

Після того, як у 1240 р. Київ захопили монголо-татари, Київська, Переяславська та Чернігово-Сіверська землі потрапляють під владу Золотої Орди. З 1363 по 1569 р. Київ та його округа (в тому числі й Вишгород) перебувають у складі Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 р. і до 1667 р. (Андрусівське перемир'я) Вишгород, як і всі землі Правобережної України, перебувають у складі Польщі. Згідно з умовами Андрусівського перемир'я, між Росією і Польщею, Київ і його округа входять до складу Російської імперії. (Див.: История Киева. – К.,1982. – Т.1. – С.220–221; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси... – С.373; Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.198–200; Т.2. – С.89–90).

186. *"...дерев'яну церкву на місці кам'яної..."*

Про існування у Вишгороді в 1614 р. дерев'яної церкви згадує М. Закревський. Але ким і коли вона була побудована, невідомо. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.261).

187. "*...поляки й татари, воюючи, зруйнували церкву під час переправи через Дніпро нижче Вишгорода...*"

Тут помилка. Союзницькі польсько-татарські війська двічі переправлялись через Дніпро поблизу Вишгорода. Перший раз у 1661 р. (Я. Радзівілл), а другий – у 1662 р. під керівництвом Ю.Хмельницького. Більш достовірною датою розорення цієї церкви слід вважати 1661 р., що підтверджується документально. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.260–261).

188. "*...Братський монастир...*"

Заснований у 1616 р. Знаходився на Подолі між сучасними Контрактовою площею, вулицями Г. Сковороди, Ільїнською та Волоською. В Братському монастирі поховано гетьмана П.К. Сагайдачного та В.Г. Григоровича-Барського. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.150–160).

189. "*Цей образ...*"

Подальша доля обох ікон невідома, але в середині XIX ст. вони ще існували. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.262).

190. "*Близько 1769 р. ...*"

Тут, очевидно, описка. В російському варіанті тексту названо 1679 рік.

191. "*...київський полковник Костянтин Дмитрович Мокієвський...*"

Тут помилка. Мокієвський Костянтин Михайлович (рік народження невідомий – 1709 р.) – родич (двоюрідний брат) гетьмана Мазепи. Полковник Київського (1691–1708 рр.) та Чигиринського (1708–1709 рр.) полків. У серпні 1694 р. очолював виборних козаків в поході на татар під Очаків (спільно з фастівськими козаками полковника Семена Палія). Хоробрий полководець ("руський Гектор", як називає його в своєму панегірику Alcides Rossiyski в 1695 р. П. Орлик) і щедрий меценат української церкви. На його кошти було збудовано церкву Різдва Богородиці на дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Відомий як послідовний виразник інтересів багатого козацтва та українських поміщиків. Перебував на боці Мазепи у зносинах з Москвою. (Див.: *Оглоблін Олександер.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 63с.; *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.261).

(Олена Брайчевська, Юліана Філіпова)

192. "*...спорудив нову дерев'яну...*"

Точна дата її будівництва документально не підтверджена, але є підстави вважати, що це сталося в 70-ті роки XVII ст. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.261).

193. "*...в 1744 р. на місці кам'яної...*"

Будівництво цієї церкви було закінчено в 1741 р. Вона стояла до 1860 р., а потім була розібрана у зв'язку із тим, що занепала. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.262).

194. "*...Євангеліє...*"

Подальша доля книги невідома, але в середині XIX ст. Євангеліє ще знаходилося у церкві святих Бориса і Гліба, збудованій у 1862 р. у Вишгороді на місці церкви, побудованої В. Лук'яновичем в першій половині XVIII ст. (Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – Т.1. – С.262)

до стор. 110

У 1800 р. у селі Лютіж вперше було збудовано парафіяльну церкву на честь Святої Богородиці. Значні кошти на її будівництво виділив Київський війт Михайло Григоренко. У 1864 р. внаслідок пожежі церква повністю згоріла. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания ... – С.10.; ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.43 – Арк.77).

до стор. 111

Михайлівську церкву було збудовано у 1718 р., але згодом, у 1786 р., перебудовано. З 1820 р. вона набула статусу парафіяльної. Зруйнована у 30-і роки XX ст. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.682.).

(коментар Юліани Філіпової)

Напис, зроблений у книзі "Акафісти", був переписаний Де ля Флізом з оригіналу, однак при копіюванні церковно-слов'янського тексту він зробив кілька помилок. Зокрема, у наведеному автором тексті написано: "слака" замість "слава", "акадіеты" замість "акафісти", "спентелными" замість "спасительными", "Великаго" замість "Великія". Подаємо розшифрування церковно-слов'янського тексту, наведеного Де ля Флізом. У круглих дужках подаються виносні літери, у квадратних – скоречення:

"Слака, Ч[е](с)ть, поклоненіе и вѣчное бл[а]годареніе Б[о]гу единому б(ъ) нераздѣ(л)ной и непостижимой Тр(о)[и]ци славимому, О(т)цу и С[вя]тому Д[у]ху, давшему сію книгу глаголемую Акадіеты с(ъ) прочіими спентелными мол(и)[т]вами, начати дѣлати же и совершити за Бл[а]гополучнаго Ц[а]р(с)твованія, Пресвѣтлѣишаго и Самодержавнѣ(й)ша(г)[о] Великаго Г[осу]даря Ц[а]ря и великаго Кн[я]зя Петра Алеѯіевича Великаго и Малыя и Бѣлыя России Самодержца. В(ъ) первое лѣто ѡ(т) избіенія Короля Свѣнскаго. При Бл[а]гочестивому Ц[а]ревичѣ и Великомъ Князѣ Алеѯіи Петровичѣ. За щасливого ренментарства жене Вел(ь)можного его М[и]л[о](с)ти Пана Іѡанна Скоропадского, Его Ц[а]р(с)кого Пресвѣтлаго Величества ѡбоихъ сторѡнъ Днепра гетмана, в(ъ) пер[вое] лѣто архимандріи всеч[ест]наго Г[о](с)п[о]дина ѡ[т]ца Іларіѡна, Архимандрита Печерскаго в(ъ) с[вя]тои великои чудотворнои Лаврѣ Печер(с)ко Кіевской в(ъ) лѣто 1704.

Коментарі Олени Брайчевської до малюнків

до стор. 115

"*...триптих...*"

Триптих – твір живопису, графіки або скульптури (у вигляді рельєфу), який складається із трьох самостійних частин, об'єднаних спільною темою. В даному випадку на малюнку зображена ікона-триптих. В центральній частині показано Христа із свічкою та моделлю дерев'яного чотирьохкупольного храму в руках. На бокових частинах іконки та у клеймах її верхньої частини зображені євангелічні сцени із життя Христа. На жаль, Д.П. Де ля Фліз не вказує, з якого матеріалу була виготовлена ікона – дерева чи металу, але за рядом ознак її можна датувати XVII початком XVIII ст. Подальша доля цього виробу також невідома.

"*... бронзовий хрест...*"

На малюнку показаний давньоруський бронзовий хрест-енколпіон із зображенням Христа в центрі та невідомих святих на відрогах (із-за схематичного малюнка атрибутувати їх не вдалося). Такі хрести датуються XI–XIII ст. У Стародавній Русі існував звичай носити на грудях поверх одягу двостулкові хрести із зображеннями різних релігійних сюжетів і святих, всередині яких знаходились різного роду "мощі": дерево від хреста Господнього, волосся, нігті, кісточки від скелетів святих-мучеників тощо.

Тому такі хрести-енколпіони називають ще "мощевиками". Їх виготовляли з міді, бронзи, срібла. Вони складалися з двох половинок, всередині були пустотілими. Зовнішня поверхня їх прикрашалася рельєфними зображеннями святих в техніці черні або емалі.

Виробництво хрестів-енколпіонів було однією із галузей давньоруського ювелірного ремесла. Майстерні по виробництву таких хрестів розташовувались переважно поблизу великих церковних центрів, одним із яких і був стародавній Київ. Залишки ювелірної майстерні по виробництву хрестів-енколпіонів було виявлено поблизу Десятинної церкви на Старокиївській горі. Вироби київських ювелірів прочани розносили в різні кінці давньоруських земель. (Див.: *Ханенко Б.* Древности Приднепровья. Кресты и образки. К.1878. – Вып.12.; *Петров Н.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея Киевской духовной академии. – К.,1915; *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. – М.,1948. – С.260–264; *Козловская В.Е.* Славянские курганы и городища как исторический источник. – К.,1914; *Рыбаков Б.А.* Русское прикладное искусство X–XIII вв. – Л.,1971. – С.64–66).

"...село Веприк Сквирського повіту..."

Сучасне село Веприк Фастівського району Київської області. (Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.,1971. – С.702–703).

до стор. 116

"...срібний хрест..."

На малюнку під №1 зображено срібний нагрудний хрест. На його лицевій стороні викарбувано хрест, на зворотній – напис ЛУЧВ. Подальша доля цього виробу невідома, але він дає уявлення про українське декоративно-прикладне мистецтво XV ст.

"...ікона..."

На малюнку під №2 поданий фрагмент шийного або нагрудного ланцюга ("чепи"), на зовнішній стороні якого зображено Богоматір з немовлям, на зворотній – Розп'яття. Такі пластинки, з'єднані шарнірами, утворювали ланцюг, який одягали на шию. Такі шийні ланцюги із золота та срібла були складовою частиною прикрас феодальної верхівки давньоруського суспільства. (Див.: *Кондаков Н.П.* Русские клады. – Спб.,1896. – Т.1. – Табл.І,1; Табл.VI,4; Табл.X,2; *Корзухина Г.Ф.* Русские клады. – М.,1954; Археологія Української РСР. – Т.3. – С.361–373).

"...бронзовий хрест..."

Під №3 зображено бронзовий хрест-енколпіон із "Розп'яттям".

"Стародавня бронзова ікона..."

Під №4 намальовано маленьку бронзову ікону із зображенням Христа. Такі ікони датуються XI–XIII ст., і в давньоруський час їх носили на грудях. Виготовлялися вони із каменю, міді та бронзи. Звичай носити невеличкі ікони на грудях на шовковому шнурку, у складі намиста та підвішувати їх до окладів дуже шанованих великих ікон прийшов на Русь із Візантії. Візантійські ікони такого типу виготовлялися із дорогоцінних каменів і кожна з них була витвором різьбярського мистецтва.

На Русі такі ікони починають виготовляти із місцевих сланців, найчастіше із рожевого та синього шиферу. Але виготовлення таких ікон навіть із м'якого каменю вимагало великої майстерності і затрат праці, тому кам'яні ікони були дорогими. У зв'язку з цим поряд з виготовленням індивідуальних іконок з каменю починає поширюватися дешевше і не таке трудомістке лиття подібних іконок із міді та бронзи, яке згодом стає масовою продукцією міських ремісників. Майстерні по виготовленню литих мідних і бронзових нагрудних іконок, як і майстерні по виробництву хрестів-енколпіонів також розташовувалися біля церковних центрів. Хоч мідні і бронзові ікони стають масовими виробами, але виготовляють їх за зразками кам'яних іконок. (Див.: *Николаева Т.В.* Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – М.,1983. – С.5–7).

"...селі Дмитрівка, Веприківського товариства..."

Сучасне село Дмитрівка Фастівського району Київської області.

"Стародавній бронзовий хрест..."

Під №5 намальовано також бронзовий хрест-енколпіон давньоруського часу, але із зображенням Богоматері з немовлям.

"...селі Кодлубиці Фастівського товариства Васильківського повіту..."

Село Котлубиця, яке зараз знаходиться в межах міста Фастова.

до стор. 119–120

"...біля містечка Романівки Сквирського повіту..."

Це село існувало з XIII ст. до початку XX – ст. З 1900 р. на його місці розташоване сучасне місто Ірпінь Київської області.

"...дукатів..."

Дукат (від італ. ducato, від duca – герцог) – старовинна срібна, а згодом золота монета, яку вперше почали карбувати в Італії в XII ст., а згодом – в ряді країн Європи. В Росії дукат карбували з 1701 по 1885 р. 1 дукат містив 3,4 г золота.

"...місто Бужин..."

Село Бужин Чигиринського району Черкаської області існувало до 1958 р. У зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища територія села була затоплена, а жителі переселені в новоутворене село Тіньки.

"...селі Самородок..."

Сучасне село Самгородок Сквирського району Київської області.

Ряд прикрас, зображених на таблиці, зокрема під №№1, 2, 10, 13–18, судячи тільки по малюнку, віднести до певного хронологічного періоду досить складно.

Під №3 зображено сережку київського типу. Такі сережки, виготовлені із золота, входили до парадного набору прикрас давньоруських бояринь і княгинь. Ці вироби були продукцією київських майстрів ювелірів. (Див.: *Толочко П.П.* Древний Киев. – К.,1985. – С.145).

Під №4 зображено не сережку, а шийну підвіску, але датувати її певним періодом, судячи тільки по малюнку, неможливо.

Під №7 і №8 зображено дві золоті і одна срібна сережки так званого пастирського типу (тип III, підтип III–I, згідно з класифікаціїо О.І. Айбабіна). Найближчими аналогіями даним виробам можуть були золоті і срібні сережки, знайдені у складі Харівського скарбу та у складі скарбів і випадкових знахідок на Пастирському городищі. Подібної форми сережки зустрічаються в матеріалах слов'янських скарбів, поселень і могильників VII–IX ст. в Центральній Європі, Подунав'ї, Середньому Подніпров'ї та на Лівобережжі Дніпра. (Див.: *Айбабин А.И.* К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // Советская археология – 1973. – №3. – С.65, 70–71. – Рис.2; *Березовець Д.Т.* Харівський скарб // Археологія. – 1952. – Т.VII. – С.112. – Табл.II:1,2; *Chropovsky V.* Významné slovanské nálesiská na Slovenšku. – Bratislava, 1978 – S.185–186 – Obr.91).

Під №9, очевидно, зображено золоті сережки візантійського виробництва, які приблизно можна датувати VI ст.

Під №№11, 12, очевидно, зображено фрагменти срібних псевдобляшок аварського типу, інкрустованих склом. (Див.: *Szymańsky W. Dąbrowska E.* Awarzy. Węgrzy. –

Wrocław–Warszava–Kraków–Gdańsk, 1979 – S.74, rус.14 – S.97, rус.41 – S.112, rус.55; *Амброз А.К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // Советская археология. – 1973. – №2. – Рис.6: 9,27).

до стор. 123

"Гармата запорожців, яку вони прив'язували на боці коня."

На озброєнні козацького війська, починаючи з початку XVII ст. була артилерія, до складу якої входили гармати різного колібру. Але поділяючись на піхоту, кінноту і артилерію, запорожці практикували дії піхоти при гарматах, спішення кінноти та стрільбу з невеликих гармат, яку вели вершники, їдучи на коні. Саме така гармата, з якої стріляв вершник, їдучи на коні, і зображена на малюнку Д.П. Де ля Фліза. Цю гармату, судячи з його примітки, було знайдено на території села Мошни Чигиринського повіту. А це село, як відомо, у XVII ст. неодноразово було місцем військових сутичок українських козаків з польськими та турецько-татарськими військами. (Див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – К.,1990. – Т.1. – С.376–379; *Боплан Г.Л.* Опис України. – К.,1990. – С.73–78; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.,1969. – С.51–55).

"Спис із бронзи..."

На малюнку зображено фрагмент бронзового наконечника списа. Списи та наконечники стріл із бронзи побутували у племен, що населяли терени сучасної України з початку II тис. до н.е. – до I тис. до н.е. епоха бронзи. (Див.: Археологія УРСР. – К.,1985. – Т.1. – С.354–526).

"...села Шабельник Чигиринського повіту..."

Село Шабельник Чигиринського району Черкаської області існувало до 1959 р. У зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища територія села була затоплена, а його мешканці переселені в новоутворене село Тіньки. (Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.,1972. – С.698).

"Кам'яний інструмент..."

Під №3 намальовано шліфовану кам'яну сокиру із просвердленим отвором, яка може бути датована епохою бронзи на території України. (Ширше про матеріальну культуру цих племен див.: Археологія УРСР. – Т.1. – С.354–526).

Очевидно, слід погодитись з думкою Д.П. Де ля Фліза про функціональне призначення кам'яного та бронзового виробів, зображених під №№4, 5.

до стор. 124

У російському варіанті тексту зазначено, що під №№2, 3, 4, 5 зображено сулиці. Під цими номерами зображені не сулиці, а наконечники стріл. Метальні дротики-сулиці згадуються у середньовічних писемних джерелах, починаючи з XIV ст. У Никонівському літописі сулиці названі поряд із рогатинами та шаблями. Юрій Крижанич у своєму трактаті "Политика" (1663–1666 рр.) визначає сулицю як "копье пешее, малое". Тобто це був малий спис, який не тільки метали, але яким і кололи, не випускаючи з рук. Залізні наконечники сулиць мали, як правило, листоподібну форму, а також циліндричної форми втулку, яку насаджували на дерев'яне ратище. (Див.: *Безсонов И.* Русское государство в половине XVI в. – М.,1859. – Ч.1. – С.71; *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси. – Л.,1976. – С.21; *Медведев А.Ф.* Оружие Новгорода Великого. – МИА. – 1959 – 65. – Рис. 4, 7, 10; ПСРЛ. – М.,1965. – Т.11–12. – С.62).

Під №№2–4 зображені стріли скіфського часу, під №№5, 6 – наконечники давньоруських стріл. (Див. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – М.,1964; *Медведев А.Ф.* Оружие Новгорода Великого. – Рис. 14, 15; *Довженок В.И.* Оружие // Археология УССР. – К.,1986. – Т.3. – С.455–460).

Наконечники стріл, що прив'язані до древка і розташовані півколом без номерів, теж скіфські і можуть бути датовані VII–IV ст. до н. е. – (Див.: *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – М.,1964.; *Ілліньська В.І., Тереножкін І.О.* Скіфський період // Археологія УРСР. – К.,1971. – Т.2. – С.134).

Лук своєю формою нагадує турецькі луки XVI ст. Древка стріл та тятива були виготовлені, очевидно, для експонування цих видів зброї у маєтку графа Воронцова.

до стор. 125

"Стародавні щити, спис і шабля..."

Спис та шабля можуть бути датовані кінцем XVII – серединою XVIII ст. і належать до особистої зброї українського козацтва. З кінця XVII ст. особисту зброю козака складали рушниця, шабля та спис. Саме з таким мінімальним набором озброєння козаки мусили з'являтися на збірні пункти згідно з гетьманськими універсалами.

Спис належить до одного з найдавніших видів холодної зброї і був відомий слов'янам з середини I ст. н. е. (пшеворська культура) і на території України доживає до середини XVIII ст. Про широке застосування списів (ратищ) на озброєнні козацького війська свідчить стара українська приказка: "Козакові без ратища, як дівчині без намиста". Довжина дерев'яного древка козацького списа дорівнювала 5 аршинам (3,5м), а залізного наконечника – 5 вершкам (20 см). Дерево для древка мусило бути міцне, тонке і легке.

Іноді біля нижньої частини залізного наконечника робили металеву перетинку, щоб нею можна було валити ураженого ворога. Досить часто козацькі списи мали гостру залізну підтоку, щоб колоти обома кінцями. Спис із такою підтокою і зображений на малюнку Д.П. Де ля Фліза.

Подана на малюнку шабля вкладена в дерев'яні, обшиті шкірою і оздоблені металом піхви. Металом оздоблено і її руків'я. Аналогами даному зображенню шаблі можуть бути оригінали цього виду козацької зброї, які зберігаються у Національному музеї України, Переяслав-Хмельницькому краєзнавчому та Львівському історичному музеях. Якщо спис у озброєнні козака міг бути відсутній, то шабля, як "чесне оружжя" завжди і всюди була з козаком. Її у козацькому фольклорі названо "сестрицею", "ненькою рідненькою", "панночкою молоденькою".

Зображені круглі щити турецько-татарського походження, що можуть бути датовані XV – XVII ст. На озброєнні українського козацького війська щитів не було. (Див.: *Апанович О.М.* Збройні сили України... – С.73–90; *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К.,1984. – Мал. 16, 1–4, 14; мал. 18, 15; мал. 37, 5; *Яворницький Д.І.* З української старовини. – К.,1991).

"...у Мошнах Черкаського повіту..."

Сучасне село Мошни Черкаського району Черкаської області. Вперше згадується у документах, датованих 1494 р. Починаючи з XVII ст. село неодноразово було центром селянсько-козацьких повстань проти польської шляхти. В другій половині XVII ст. біля села Мошни кілька разів відбувалися битви козацького війська з турками і татарами. В 1667 р. воно було спалене і пограбоване Бєлгородською татарською ордою, а в 1677–1678 рр. турецько-татарськими військами під час Чигиринських походів. З кінця XVIII і до середини XIX ст. належало графу М.С. Воронцову і було центром великого і

багатого маєтку. (Див.: Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – С.638–641).

до стор. 126

"Стародавні щити..."

Орнамент та оздоблення зовнішнього боку щитів вказують на їх східне (турецьке або татарське) походження. Орнамент, зображений на одному із щитів, має аналоги в орнаментації турецько-татарського глиняного посуду кінця XVI – початку XVIII ст. Посуд, прикрашений таким орнаментом, знайдений при розкопках у селі Зіньковї Хмельницької області. Колекцію зброї та інших рідкісних і старовинних речей із зібрання барона С. Шодуара після революції 1917 р. було вивезено до Росії, зокрема до Армавірського окружного музею. (Див.: *Винниченко І.* Вечірній Київ. – 1993. – 24 березня; *Виноградская Л.И.* Отчет о работе Подольского отряда Днепровской древнерусской экспедиции в 1991г. // Науковий архів Інституту археології АН Украины – Ф.1/91. – Рис.31).

"...барона Шодуара..."

Станіслав Шодуар (1790–1858) – колекціонер-нумізмат. Мав багату колекцію старожитностей із грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я та доби стародавньої Русі, частину яких закупив петербурзький Ермітаж.

"...Івниці Житомирського повіту..."

Сучасне село Івниця Андрусівського району Житомирської області. Від маєтку барона С. Шодуара зберігся тільки заповідний парк другої половини XVIIIст.

до стор. 128

"Стародавня сталева шпора..."

Такий тип шпор у спорядженні бойового коня з'являється ще в давньоруський час, приблизно в 1220–1230 рр. Починаючи з XIV ст., він повністю витісняє шпори із шипом і широко використовується у спорядженні бойових коней як у Східній, так і у Західній Європі, майже до XVI ст. Зазначена шпора може бути датована XV – початком XVI ст. Хронологічними ознаками цього виробу є п'ять гострих вузьких променів зірочки та довгий держак. Ці ж ознаки наближають її до західноєвропейських шпор XV – початку XVI ст. (Див.: *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси. – Л.,1976. – С.50; *Його ж.* О времени появления шпоры со звездочкой на территории Древней Руси // Kwartalnik historii kultury materialnej. – XXI, – № 2. – Warszawa, 1973. – P.229. Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. – Leipzig, 1890 – S.226 – Fig. 254).

до стор. 131

"Портрет Мазепи"

Як переконливо довів ще 1913 р. К. Щироцький, зображений Де ля Флізом чоловічий портрет належав Мазепі, але не великому українському гетьману, а якомусь арендарю князя Адама Чарторижського, у якого гостював у 1774 р. художник Норблен, що й зобразив арендаря. Аналіз послідовності опублікованих різних стадій виконання цього портрету не залишає сумнівів у тому, що до славетного Івана Мазепи це зображення немає ніякого відношення. (Див.: *Щироцький К.* "Mazeppa aetat 70" – Норблена // Сяйво. – 1913. – Ч.10–12. – С.245–247). Це стає зрозумілим при співставленні вищезгаданого зображення з іншими відомими портретами гетьмана Мазепи. (Див.: *Грушевський М.С.* Ілюстрована історія України. – К.; Львів,1913. – Мал. 292, 297, 299). Сам Грушевський з великою недовірою поставився до зображення, що розглядається нами, помістивши його в зазначеній праці з підписом "Мазепа ніби то..." (Див.: *Там же.* – Мал. 309). Прикро, що допущена в минулому помилка досі не виправлена: зазначений портрет лже-гетьмана переходить із видання у видання. (Див. напр.: *Субтельний Орест.* Україна. Історія. – К.,1991. – С.147).

(коментар Валерія Старкова)

до стор. 135

"Церква... в Суботові"

Іллінську церкву збудовано в Суботові 1653 р. проти гетьманського палацу. Це була споруда оборонного типу – як вузол у системі укріплень гетьманського замку. В плані храм – прямокутник, масиви стін нічим не розчленовані крім вікон-бійниць і кількох широких пілястрів. Храм являє собою переходову пам'ятку від середньовічного зодчества до архітектури українського бароко. На наступному малюнку Де ля Фліз зобразив хори церкви. Вони підтримувались аркадою на двох стовпах і розкривалися другим ярусом такої самої аркади. Хід на хори вів із західної стіни. Вікна-бійниці розташовані на хорах і на горищі. (Див.: *Логвин Г.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.,1968. – С.74; *його ж.* Чигирин, Суботів. – К.,1954. – С.40–45; Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.,1968. – Т.4. – С.256.)

Іллінська церква одразу планувалась як усипальниця роду Хмельницьких. Після її зведення, у 1653 р. тут було поховано сина Богдана Хмельницького – Тимофія. В храмі після смерті 27 липня 1657 р. (у Де ля Фліза у французькому варіанті тексту явна помилка – 15 серпня 1656 р.) було поховано і Богдана Хмельницького. Про це знаходимо відомості і в літописі Величка (див.: *Величко Самійло.* Літопис. – К.,1991. – Т.1. – С.207), і в літописі Грабянки (див.: Летопись Григория Грабянки. – К.,1853. – С.154). Похорон відбувся 25 серпня 1657 р., на якому були присутні генерали, полковники, старшина, багато різного люду.

У 1664 р. (у Де ля Фліза помилково – 1663 р.) польські загони на чолі із магнатом Стефаном Чарнецьким напали на Суботів, спустошили його. Літописець Грабянка свідчить, що за наказом Чарнецького тіла Хмельницького і його сина Тимофія були вилучені з домовини і викинуті (С.186). Це саме стверджує і Бантиш-Каменський в "Истории Малой России" (М.,1822. – Т.2. – С.29–30). Але І. Крип'якевич в монографії "Богдан Хмельницький" (К.,1990. – С.336) хоч і пише, що в "Чернігівському літописі" XVIII ст. було вміщено відомості про глумління над прахом гетьмана і його сина, відмічає, що ця звістка не підтверджується документами і не вважається достовірною.

Іллінська церква існує і зараз в Суботові. У 1978 р. її було відреставровано. (*коментар Наталі Карповець*)

до стор. 136

"Фундамент будинку Богдана Хмельницького"

Будинок Богдана Хмельницького в Суботові, фундамент якого намалював Де ля Фліз, мав в Україні назву "кам'яниця". Один з таких будинків – полковника Лизогуба в Чернігові. Це прямокутник у плані, поділений сінями на дві половини, кожна з них теж поділена на дві великі кімнати. Такі будинки подібні до народного житла. В ньому були низькі вікна з овальними дугами і круглими шибками в дубових рамах, пофарбованих в зелений колір. Над вікнами – виліплені з гіпсу коні й гармати. Товсті цегляні упори відходили від будинку. Залишки цих упорів добре видно на малюнку. До північного кута будинку замість упора збудовано гостроверху вежу. Будинок мав критий рундук – галерею-ганок з дванадцятьма стовпами, що займав третину фасаду і був вистелений кам'яними плитами, прикрашеними квітами і візерунками. Над ганком

знаходився напівкруглий фронтон, з ліпним барельєфом, із зображенням ведмедя, що вибирає мед з вуликів; кілька поламаних вуликів лежало поряд, а позаду підкрадався пасічник з сокирою. Зверху було написано: "Що буде, то буде; а буде те, що Бог дасть". Це основний філософський девіз Хмельницького в його боротьбі з поляками. (Див.: *Грабарь И.* История русского искусства. История архитектуры. Т.II. Допетровская эпоха (Москва и Украина). – М.,1909. – С.409–410; *Логвин Г.* Чигирин, Суботів. – С.52–65).

Цей будинок стояв посеред фортеці, яку збудував Хмельницький у Суботові, неподалік од Іллінської церкви. В 1647 р., як свідчать літописи Самійла Величка, Самовидця та Григорія Грабянки, чигиринський підстароста Данило Чаплинський захопив Суботів. Це було зроблено при сприянні корсуньського і чигиринського старости Олександра Конєцпольського, який вважав Суботів своїм володінням. Хмельницький не мав на Суботів офіційних документів, а володів їм як спадщиною після батька. Хоч у 1646 р. Хмельницький і одержав привілей польського короля Владислава IV на володіння Суботовим, це не зупинило ні Конєцпольського, ні Чаплинського. Під час захвату Суботова було зруйновано будинок Богдана.

Що стосується жінки Хмельницького (мається на увазі перша його дружина Ганна Сомко), то тут існує кілька версій, зв'язаних з її смертю у 1647 р. Деякі історики вважають, що вона померла ще до цих подій, інші пов'язують з страшними для Хмельницького днями. Але ми не зустрічаємо відомостей про те, що її вбив Чаплинський. (Див.: Летопись Гр. Грабянки. – С.34; *Самійло Величко.* Літопис. – Т.1. – С.34; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – С.50–51, 58; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч.1. – С.187, 230–232).

Немає точних даних у джерелах і про арешт Хмельницького Чаплинським. Величко пише, що Хмельницького ув'язнили на три дні (Літопис. – С.44), з цим погоджується Г. Грабянка (С.34) і Бантиш-Каменський (С.232). М. Грушевський в "Історії України-Руси" (К., 1995. – Т. 8. –Ч. 1. – С. 161–162) зазначає, що арештували Хмельницького за наказом Конєцпольського, але швидко випустили на поруки. Два роки ув'язнення, про які пише Де ля Фліз – це, безумовно, помилка.

(коментар Наталії Карповець)

до стор.138

"Православна церква... в Мошнах"

Преображенську церкву було збудовано у 1830–1840 рр. за проектом архітектора Торічеллі в стилі романтизму з використанням елементів готики. Церква цегляна, прямокутна в плані, з величною баштою–дзвіницею. Габарити пам'ятника – 44,0 x 20,0 x 39,9 м. Центральна частина церкви з великою банею, в плані восьмигранна, до неї з трьох боків прибудовані капели з меншими банями. Такі самі капели розташовані уздовж північного і південного боків усієї споруди. В декоративному оформленні переплітаються готичні елементи й риси східного мистецтва. Уздовж фасадів знаходяться зубчасті парапети, стрункі фіали (башточки) з маленькими банями, що відмічають усі кути будови й ділянки стін між капелами. Двір, вікна, прорізи у дзвіниці мають вигляд стрілчастих арок готичної форми. Таке дивне поєднання стилів пояснюється наближенням епохи еклектизму в архітектурі (тобто сполучення різнорідних стильових елементів). В 1840 р. церква була освячена митрополитом Філаретом. Церква ця існує і донині. (Див.: Памятники градостроительства и архитектуры в УССР. – Т.4. – С.254–255; *Похилевич Л.* Сказания... – К.,1864. - С.624–625).

(коментар Наталії Карповець)

до стор. 139

"Мошногірський Свято-Вознесенський монастир"

Мошногірський Свято-Вознесенський монастир знаходився в трьох верстах від містечка Мошни серед пагорбів і лісів. Заснований він був, імовірно, в середині XVII ст. Існує універсал гетьмана Петра Дорошенка від 22 червня 1671 р., в якому йдеться про необхідність відбудови монастиря. В липні цього ж року Дорошенко подарував монастирю млин в місті Стеблеві на річці Рось. Гетьман Мазепа універсалом від 30 травня 1708 р. підтвердив право володіння монастирем його землями. В монастирі (з 1786 р. – заштатний чоловічий), коли його малював Д.П. Де ля Фліз, існувало дві дерев'яні церкви, криті залізом. Зліва на малюнку – церква з трьома банями (видно тільки дві) – двопрестольна на честь Святителя Миколи і Вознесіння Господнього, яка була збудована в 1774 р. Поряд з нею – церква Покрови Божої Матері з однією банею; збудована в 1836 р. В 1849 р. зведено дзвіницю, дерев'яну триповерхову, висотою понад 100 метрів. На малюнку Де ля Фліза видно й інші будівлі – це настоятельські келії, трапезна з кухнею, братські будинки та інші. Всі будови дерев'яні, криті соломою і драницями. В цьому монастирі в 1663–1664 рр. перебував син Богдана Хмельницького Юрій, що зробився з гетьмана монахом (Гедеон). До нашого часу монастир не зберігся. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.620, 624–625; Документ другої половини XIX ст. про містечко Городище і Мошни // Родовід. – 1992. – третє число. – С.50–52).

(коментар Наталії Карповець)

до стор. 140

"Медведівський Миколаївський монастир"

Медведівський Миколаївський монастир знаходився в Чигиринському повіті Київської губернії, в трьох верстах від містечка Медведівки між селами Трушовці та Івковці на острові серед річки Тясьмин. Заснований він був ,очевидно, в кінці XVI ст., коли Чигирин набув політичного значення. Перші документальні джерела про нього зустрічаємо в 1653 р., коли ігумен монастиря Саватій супроводжував у Москву посольство Богдана Хмельницького. Універсали Юрія Хмельницького від 18 квітня 1661 р. і Павла Тетері від 10 жовтня 1663 р. надавали монастирю землі, в них ішлося про монастир як давно існуючий. У 1678 р. монастир був зруйнований татарами, залишилася тільки одна церква і при ній кілька монахів. У 1711 р. під час переселення жителів південної Київщини на лівий берег Дніпра, монастир прийшов у занепад, але з 1731 р. почалася його відбудова. Під час повстання 1768 р., відомого під назвою "Коліївщина", монастир не брав у ньому участі і тому викликав гнів гайдамаків, які двічі нападали і грабували його. По закінченні гайдамацького повстання почалася відбудова монастиря. Перш за все ігумен Віссаріон наказав почати будівництво нової Миколаївської церкви у 1785 р., що закінчилось через десять років. Миколаївський собор, дерев'яний, з п'ятьма банями, не мав собі рівних в українській архітектурі. Він був поставлений на краю гори і панував над місцевістю на десятки кілометрів. Собор був трьохпрестольний – на честь Святого Миколая, архістратига Михайла і Різдва

Пресвятої Богородиці. В церкві знаходилась чудотворна ікона святителя Миколи і частки мощей багатьох святих, які у 1845 р. прислав митрополит Філарет.

Крім Миколаївської церкви на малюнку Де ля Фліза зображено церкву Богоявлення Господнього, збудовану у 1819 р., а також дзвіницю, настоятельські келії, будинки для братії, трапезну, кухню, комору та ін. До нашого часу монастир не зберігся. (Див.: *Похилевич Л.* Сказания... – С.686–687; *Павлуцкий Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. Издание императорского Московского Археологического общества. – Вып.1. – К.,1905. – С.37–41; *Логвин Г.* по Україні... – С.75; Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т.3. – С.50-52).

(коментар Наталії Карповець)

до стор. 141

"Вежа Святослава..."

Двоповерхова вежа, висотою до 58 м, збудована на горі під назвою "Шпиль" на окраїні Мошнинських пагорбів у 1837 р. на кошти власника Мошнинського маєтку графа М.С. Воронцова. Автором проекту був, вірогідно, архітектор Г.І. Торічеллі (1800–1843 рр.). На першому поверсі знаходився мисливський зал, другий поверх становив платформу, яку оточувала зубчата стіна. З платформи підіймалася власне вежа, всередині якої знаходились сходи, що вели на оглядовий майданчик. Використовувалась вежа для відпочинку і розваг гостей та господарів маєтку. З часом будівля занепала, почала руйнуватися. Частину її в 20-і роки місцеві жителі розібрали на будівельний матеріал. Під час Великої Вітчизняної війни напівзруйнована будівля вежі була висаджена гітлерівцями в повітря. (Див.: *Мариновський Ю.* Святославова башта // Родовід. – 1991. – Друге число).

"...Святослав..."

Мова йде про київського князя Святослава Ігоревича (942–972 рр.), який у 968–969 рр. вів війну з Болгарією і Візантією на Нижньому Дунаї. Після невдалої битви під Доростолом (сучасне місто Силістрія у Болгарії) та укладення миру із візантійським імператором Іоаном Цимісхієм, наприкінці літа 971 р. Святослав з військом вирушив на човнах по Дніпру до Києва. Але біля Дніпровських порогів шлях йому перетнули печеніги, підкуплені візантійцями. Це змусило князя повернутися назад у гирло Дніпра і там зазимувати. Весною 972 р. Святослав з дружиною знову піднявся до порогів. Але тут на нього напала печенізька орда на чолі з ханом Курею. В цьому бою Святослав загинув.

Порожиста частина Дніпра до будівництва водосховищ в кінці 50-х років включала в себе дев'ять великих порогів (вниз по течії): Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнігський, Будило, Лишній, Вольний.

Точне місце битви Святослава з печенігами невідоме. Очевидно, це сталося десь біля нижніх порогів. Що спонукало графа М.С. Воронцова вважати місцем загибелі Святослава територію біля села Мошни, невідомо, бо навіть перший верхній поріг, Кодацький, знаходився значно нижче за течією Дніпра від села Мошни. З цього приводу Т.Г. Шевченко, перебуваючи в Мошнах, записав у своєму щоденнику: "Не мог я дознаться, на каком народном предании основываясь, покойный князь Воронцов назвал в своих Мошнах гору обыкновенную Святославовою горою... Я думаю, это просто фантазия сиятельной башки и ничего больше." Не виявлено поблизу і ніяких археологічних пам'яток давньоруського часу. (Див.: *Брайчевский М.Ю.* Русские названия порогов у К. Багрянородного // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. – К.,1985. – С.19–30; ПВЛ. – Т.1. – М.-Л.,1950. – С.41–53; *Лев Диакон.* История. – М.,1988; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – С.372–382; *Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е. – К.,1980. – С.127; *Шевченко Т.* Твори. – К.,1903. – Т.3. – С.97).

до стор. 145

"Три стародавні поховальні урни..."

На малюнку під №1–5 зображено різний за хронологією та призначенням керамічний посуд.

№1. Гостродонна амфора римського часу, яка, судячи з малюнку, може бути датована I–III ст. н. е.

Амфори використовувались для зберігання і транспортування вина, оливкової олії та інших рідких продуктів. В Середнє Подніпров'я такий посуд потрапляє в результаті торгівлі місцевого населення з містами Північного Причорномор'я. (Див.: *Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора – МИА. – №83. – 1960. – С.110–114. – Табл. 9, 22; *Бураков А.В.* Козырское городище рубежа и первых столетий н. э. – К.,1976. – С.64–77).

№2. Гостродонна ліпна посудина. Такої форми посуд, виготовлений без допомоги гончарного кола, характерний для неолітичних культур мисливців і рибалок на території України в VI–III тис. до н. е. (Див.: Археологія УРСР. – Т.1. – С.126–132, 133–178).

№3. Округлодонна амфора із жолобчастим тулубом. Ручки та шийка відбиті. Ця амфора може бути датована другою половиною II – початком IV ст. н. е. (Див.: *Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора... – С.114, 116; *Бураков А.В.* Козырское городище... – С.71–77).

№4. Посудина для пахощів.

В російському варіанті тексту ця посудина названа стародавнім скляним слізником. Слізником називали невелику скляну або керамічну посудину, яку ставили в могилу, і де ніби збиралися сльози родичів, які плакали за померлим. Такий самий скляний посуд використовували і для зберігання різноманітних косметичних пахощів. Датувати цю посудину на підставі даних Де ля Фліза неможливо. (Див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М.,1955. – Т.4. – С.215).

№5. Антична лампа.

Судячи з малюнка, це може бути керамічний світильник античного часу. Такі світильники використовували для освітлення житла.

"...в селі Сварці..."

Сучасне село Саварка Сквирського району Київської області.

"...біля Трипілля..."

Сучасне село Трипілля Київської області.

"...біля села Пилява Канівського повіту."

Сучасне село Пилява Канівського району Черкаської області.

до стор. 149

"Зображення смерті князя Потьомкіна"

Цей малюнок Де ля Фліза є копією акварелі талановитого художника-пейзажиста М.М. Іванова, який був присутній при події, зображеній на малюнку. З цієї акварелі Гаврилом Скородумовим зроблена гравюра у двох примірниках, що збереглися до нашого часу. На одному з них вигравірувані вірші, які наводить Де ля Фліз під своєю копією малюнка, але він припустився помилок. На малюнку М.М. Іванова ці вірші записано так:

О вид плачевный. – Смерть жестока,
Кого отъемлешь ты от нас?
Герой! Твой славный век погас,
Надменны покорив нам Грады,
Сам кончил жизнь среди степей,
И мира сладкого отрады
Во славе не вкусил твоей
Доколе сами не увянем,
Ты будешь в наших жить сердцах,
Лить горьки слезы не престанем
И ими орошать твой прах.

(Див.: *Федоров-Давыдов А.А.* Михаил Матвеевич Иванов. – М.,1950.; *Морозов А.В.* Каталог моего собрания русских гравированных и литографированных портретов. – М.,1913. – Т.3.; *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI – XIX вв. – Спб.,1895. – Т.2).
(коментар Юліани Філіпової)

Додатки

КОСТЮМЫ КРЕСТЬЯНЪ

ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ КІЕВСКОЙ ГУБЕРНІИ,

РЫСОВАННЫЕ СЪ НАТУРЫ НАМѢСТѢ, ОБЪѢЗЖАЯ ВСѢ 'ЕЛЕНІЯ ОКРУГОВЪ КІЕВСКАГО. СКВИРСКАГО И ЧЕРКАСКАГО, ДЛЯ СОСТАВЛЕНІЯ МЕДИКОТОПОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНІЯ; ДОКТОРОМЪ ДЕ ЛА ФЛИЗЕ ЧЛЕНОМЪ РАЗНЫХЪ АКАДЕМИЧЕСКИХЪ МЕДИЦИНСКИХЪ ОБЩЕСТВЪ, СОСТОЯЩИМЪ ПРИ КІЕВСКЫХЪ ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВАХЪ ВРАЧЕМЪ.

MDCCCLI.

КІЕВСКОЙ ОКРУГЪ.
Кіевской
Жители Стайковскаго и Черняковскаго общества

Уѣздъ.
Жители Трипольскаго и Витачевскаго общес

Жители Жуховскаго и Обуховскаго обществ

Жители ПетроПавловскаго и Бѣлогородскаго обществ

КІЕВСКОЙ ОКРУГЪ.
Кіевской Уѣздъ.
Жители СтароПетровскаго, Глевахов..скаго и Кожуховскаго общества.
Жители Хотовскаго, Гвоздовскаго и Бугаевскаго общества.
Кіевской и Васильковской Уѣздъ.
Жители Дмитровскаго, Дымерскаго, и Васильковскаго общества.
Жители Плисецкаго, Фастовскаго, и Вепринскаго общества.

ЧЕРКАСКОЙ
Черкаской
Жители обществъ С. Мнагайловскаго и Цесарскаго слобода.

ОКРУГЪ.
Уѣздъ.
Жители обществъ Левкавскаго, Худяковскаго и Ломоватовскаго

Черкаской уѣздъ.
Жители Вергуновскаго Бѣлозерскаго и Дахновскаго

Чигринской Уѣздъ.
Жители обществъ Боровицкаго и Трушевскаго

ЧЕРКАСКОЙ ОКРУГЪ.

Чигринской Уѣздъ.

Жители обществъ
Шабельницкого, Адамовского, Рац[illegible]ого и Саплянского. Липовского, Суботовского, Цвѣтнянского и Новос[illegible]ицкого.

Звенигородской Уѣздъ.

Жители обществъ
Екатеринопольского, Стебнянского, и [illegible]ковского Колодистого, Юрковского и Богачевского.

МЕДИКОТОПОГРАФИЧЕСКОЕ

ОПИСАНІЕ

ИЛИ

ФИЗИЧЕСКО-МЕДИЦИНСКАЯ

ГЕОГРАФІЯ

ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ

СКВИРСКАГО ОКРУГА

КІЕВСКОЙ ГУБЕРНІИ

СЪ [illegible] ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ КАРТЫ КІЕВСКОЙ ГУБЕРНІИ 4-ХЪ УѢЗДАМЪ ВЪ КОИХЪ НАХОДЯТСЯ КАЗЕННЫЯ ИМѢНІЯ СКВИРСКАГО ОКРУГА ПОВѢДОМСТВЕННЫЯ МИНИСТЕРСТВУ ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ СЪ ПРИСОВОКУПЛЕНІЕМЪ ВОЗМОЖНО ПОДРОБНОЙ СТАТИСТИКИ ВСЯКАГО СЕЛЕНІЯ СЪ ЕГО ВИДАМИ СНЯТЫМИ СЪ НАТУРЫ, СЪ ИЗОБРАЖЕНІЕМЪ КРЕСТЬЯНСКИХЪ КОСТЮМОВЪ ВСЯКАГО ОБЩЕСТВА.

Изданное докторомъ де Ла Флизе

Императорской медико-хирургической, московской академіи, медико-хирургомъ, членомъ Императорскаго медицинскаго академическаго, Виленскаго и Кіевскаго общества и проч. [illegible] при Кіевскихъ Государственныхъ имуществахъ врачемъ.

[illegible]

Малая Чернявка [illegible] уѣзда

MDCCCXLIX

TOPOGRAPHIE MÉDICALE

OU

GÉOGRAPHIE PHYSICO-MÉDICALE

DES DOMAINES IMPÉRIAUX

DU CERCLE DE SKWIRA

GOUVERNEMENT DE KIEW.

AVEC UNE CARTE GÉOGRAPHIQUE DE QUATRE DISTRICTS DU GOUVERNEMENT DE KIEW OU SE TROUVENT LES BIENS DE LA COURONNE DU CERCLE DE SKWIRA QUI SONT SOUS LA JURIDICTION DU MINISTÈRE DES DOMAINES IMPÉRIAUX, ACCOMPAGNÉE D'UNE STATISTIQUE DÉTAILLÉE DE CHAQUE VILLAGE AVEC LEUR VUE PRISE D'APRÈS NATURE ET LE DESSIN DES COSTUMES DES PAYSANS DE CHAQUE COMMUNE

par le Docteur de la Flize

médecin-chirurgien de l'académie Impériale médico-chirurgicale de Moscou, membre de la société Impériale médicale académique de Vilna et de celle de Kiew, &c. médecin des Domaines Impériaux du gouvernement de Kiew.

S'il est impossible que tous les hommes [illegible] qu'il n'y en ait de malheureux par le moins possible. [illegible]

Mala Czerniawka, district de Skwira.

MDCCCXLIX.

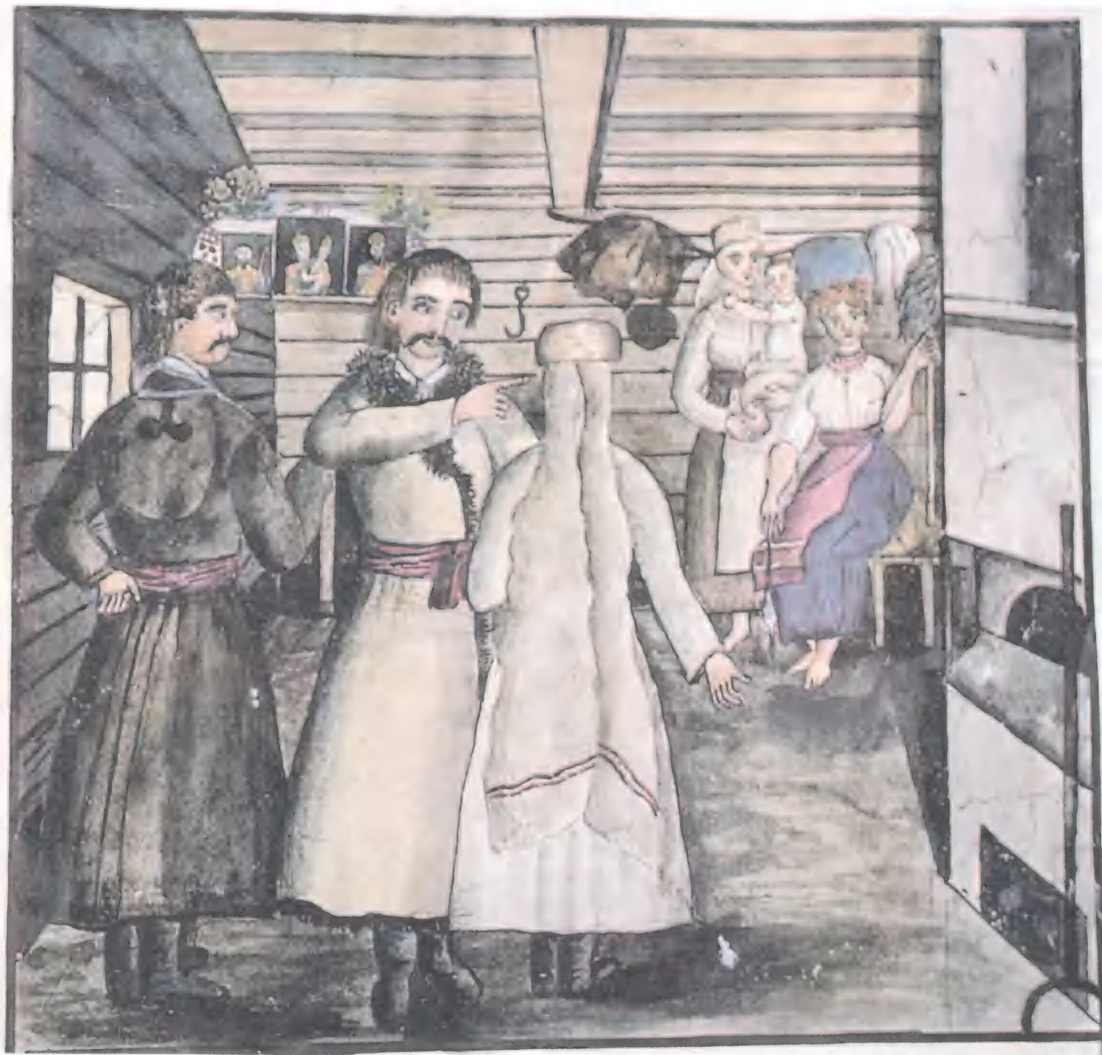

Мешканці Єрчикського товариства

Мешканці Білилівського товариства

Мешканці Попівського товариства

Мешканці Таращанського товариства

Сѣверъ
Карта Кіевской Губерніи
по уѣздамъ въ коихъ находятся
казенныя имѣнія Сквирскаго
округа Государственныхъ
имуществъ, составленная
Докторомъ де Ла Флизъ
БЕРДИЧЕВЪ
МАХНОВКА
СКВИРА
ЛИПОВЕЦЪ
ТАРАЩА

МЕДИКОТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНIЕ
или
МЕДИЦИНСКАЯ ГЕОГРАФIЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ КIЕВСКАГО ОКРУГА

Съ приложенiемъ географической карты Кiевской губернiи гдѣ показанны имѣнiя поведомственныя министерству Государственныхъ имуществъ, съ изображенiями нѣкоторыхъ туземныхъ произведенiй изъ царствъ растительнаго и животнаго, т. е. важнѣйшихъ ядовитыхъ растенiй, ядовитыхъ и съѣдобныхъ грибовъ, раковинъ, полезныхъ и вредныхъ насѣкомыхъ, и т. п. Съ присовокупленiемъ возможно подробной статистики всякого селенiя съ его видами снятыми съ натуры, съ изображенiемъ крестьянскихъ костюмовъ всякого общества, а также съ рисунками древностей, старинныхъ монетъ и копiями или fac simile историческихъ документовъ собранныхъ издателемъ въ этомъ округѣ.

Изданное Докторомъ де ла Флизъ
Императорской медико-хирургической академiи медико-хирургомъ, членомъ Императорскаго медицинскаго, академическаго Виленскаго и Кiевскаго общества и проч. состоящимъ при Кiевскихъ Государственныхъ имуществахъ врачемъ.

[illegible]

Мала Черниговка [illegible] уѣзда
1848.

DESCRIPTION MÉDICO-TOPOGRAPHIQUE
OU
[illegible] DES DOMAINES [illegible] DU CERCLE [illegible]

ORNÉE D'UNE CARTE GÉOGRAPHIQUE DU GOUVERNEMENT DE KIEW OÙ SONT INDIQUÉS LES BIENS QUI APPARTIENNENT A LA COURONNE, AVEC DES DESSINS DE QUELQUES PRODUCTIONS NATURELLES DU RÈGNE VÉGÉTAL ET ANIMAL, SAVOIR: DES PRINCIPALES PLANTES VÉNÉNEUSES, DES CHAMPIGNONS DÉLÉTÈRES ET COMESTIBLES, DES COQUILLAGES, DES INSECTES UTILES ET NUISIBLES INDIGÈNES, &c. ACCOMPAGNÉE D'UNE STATISTIQUE DÉTAILLÉE DE CHAQUE VILLAGE AVEC LEUR VUE D'APRÈS NATURE, LE DESSIN DES COSTUMES DES PAYSANS DE CHAQUE COMMUNE, CELUI DES OBJETS ET MONNAIES ANTIQUES COPIE OU FAC SIMILE DES DOCUMENS HISTORIQUES QUE L'AUTEUR A RECUEILLIS DANS LE CERCLE.

PAR LE DOCTEUR DE LA FLIZE.
médecin chirurgien de l'académie IMPERIALE médico chirurgicale de Moscou, membre de la société IMPERIALE medicale académique de Vilna et de celle de Kiew &c. médecin des domaines IMPERIAUX du gouvernement de Kiew.

[illegible]

Mala Cerniowka [illegible] MDCCCXLVIII

Мешканці Трипільского та Витачівського товариств

Мешканці Жуківського товариства

Мешканці Обухівського товариства

Мешканці Петро-Павлівського товариства

Мешканці Білогородського товариства

Мешканці Бугаївського товариства

Мешканці Дмитрівського товариства

Мешканці Димерського товариства

Мешканці Васильківського товариства

Мешканці Плесецького товариства

Мешканці Фастівського товариства

Мешканці Чорнобильського товариства

Мешканці Шепелицького товариства

Мешканці Воровицького товариства, які піднімаються на верхівки сосен для збирання меду з бортей

Зображення колтуна селян Шепелицького і Максимовицького товатиств

Мешканці Старо-Петрівського товариства

Мешканці Рожівського товариства

Резюме

Осенью 1812 года в боях у поселка Красное возле Смоленска попал в русский плен капитан медицинской службы наполеоновской армии Де ля Флиз. Вскоре он переезжает на Украину и до завершения своего жизненного пути, в 1861 году, работает врачом государственных имуществ Киевской губернии.

Он был не только прекрасным хирургом, кстати, членом ряда авторитетных медицинских обществ, но и наблюдательным и вдумчивым исследователем, творческим, духовно высокоразвитым человеком. Он оставил интересные мемуары о походе Наполеона в Россию, опубликованные в ряде номеров санкт-петербургского журнала "Русская Старина" за 1890-е годы, очерк о восстании Черниговского полка 1825 г., создал фундаментальный французско-украинский словарь наиболее распространенных культурно-бытовых терминов и перечень многих, более трех тысяч лиц, с которыми общался во Франции, на Балканах, в Италии, России и Украине.

Однако наиболее значительным его достижением следует признать девять рукописных альбомов, освещающих разные стороны культуры и быта украинского народа, его хозяйственную деятельность, образ жизни, природу и топографию края. Достаточно сказать, что наибольший из них "Медико-топографическое описание Киевской губернии..." 1854 года, написанный на французском и русском языках, насчитывает 1245 страниц и сопровождается сотнями полихромных рисунков, выполненных самим автором.

Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского НАН Украины вместе с Институтом рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и при содействии ЮНЕСКО и кафедры украинской культуры и этнографии им. Гуцуляков Университета Альберта (Канада) подготовил к изданию главнейшие альбомы Де ля Флиза.

В первом томе этого издания читателю предлагается альбом "Этнографические описания крестьян Киевской губернии..." (Киев, 1854) и эскизы из некоторых других, более ранних или незавершенных альбомов Де ля Флиза, содержащих интересные народоведческие сведения. Во втором и третьем томах предполагается впервые в полном объеме опубликовать упомянутое выше "Медико-топографическое описание Киевской округи...".

Богатое творческое наследие Де ля Флиза вызывает большой интерес как с точки зрения отражения в нем взглядов "иностранца" на нашу культуру и быт, формы общественной жизни, окружающую природную среду того времени и ее взаимодействие с человеком, так и с позиций отношения к новой родине и ее народу. Научная деятельность Де ля Флиза была обусловлена историческими факторами эпохи, в которой ему довелось жить и работать, в частности, атмосферой подъема украиноведения, наблюдавшегося в середине XIX века, оживлением национально-освободительного движения во многих странах, возникновением ряда научных центров, прежде всего Русского географического общества и Комиссии по описанию губерний Киевского учебного округа, по программам которых Де ля Флиз проводил исследовательскую работу.

Рукописные альбомы Де ля Флиза использовались лишь в незначительной степени разными авторами, в частности, академиками М.Грушевским и Н.Беляшевским, историком литературы и фольклористом А.Пыпиным, профессором Сорбонны, Санкт-Петербургского и Киевского университетов Ф.Вовком и др., однако вплоть до настоящего времени все еще остаются малоизвестными.

Основной целью деятельности Де ля Флиза – доктора медицины, медико-хирург Императорской Московской медико-хирургической академии, Императорского медицинского Виленского и Киевского обществ был сбор сведений по "медицинской географии" на предмет исследования окружающей среды на здоровье человека. Однако, решая основную задачу, Де ля Флиз включил в объект исследования намного более широкий круг явлений, что позволило ему всесторонне рассмотреть различные аспекты быта населения, его численности и территориального размещения, разных сторон жизнедеятельности и культуры.

Особое значение альбомам придает то обстоятельство, что их автор, обойдя почти все села Киевщины и непосредственно их исследуя, сопровождал описания рисунками, выполненными с натуры. Мы видим его пейзажи, выполненные умелой рукой мастера, гармонично уравновешенные в композиции и цвете, с любовью изображенные растения и животные, составляющие часть органического мира, к которому принадлежал человек, и ставшие объектом его поэтического воспевания. Перед нами возникают не схематические фигуры людей, а живые динамичные образы, какими они были во времена, отделенные от нас полутора столетиями, отмеченными бурными изменениями в жизни человеческого общества.

В альбомах Де ля Флиза читатель найдет всестороннее краеведческое и этнографическое описание Киевщины и окрестных территорий с множеством статистических, географических, медицинских, биологических и иных сведений. В процессе подготовки их к изданию проводилась значительная поисковая работа, благодаря которой, в частности, в архивах Франции удалось отыскать настоящее имя автора, определить место и дату его рождения, получить сведения о французском периоде жизни Де ля Флиза. Альбомы Де ля Флиза сопровождаются содержательными комментариями, выполненными специалистами различных областей знаний, которые позволяют лучше определить место и роль работ этого автора с позиций современной науки.

Вне сомнения, творческое наследие Де ля Флиза – уникальное явление в истории не только украинской, но и мировой науки и культуры XIX века, которое вызовет значительный интерес среди широкого круга научных работников, деятелей культуры, искусствоведов, преподавателей, студентов, школьников, всех, кто интересуется историей и культурой Украины.

Résumé

En automne de 1812, lors des batailles non loin du village Krasnojé près de Smolensk, le capitaine du service médical de l'armée de Napoléon, De la Flise devint prisonnier de guerre des Russes. Sous peu, il s'installa en Ukraine et jusqu'à la fin des ses jours, en 1861, travailla comme médecin principal des domaines impériaux du gouvernement de Kiev.

Membre de plusieurs sociétés médicales rénommées, il fut non seulement un excellent chirurgien, mais un chercheur scrupuleux, un homme d'esprit créateur. qui laissa des mémoires intéressants sur la campagne de Napoléon en Russie publiés dans plusieurs numéros de la révue "Rousskaja Starina" à Saint-Pétersbourg dans les années 1890, un essai sur l'insurrection du détachement de Tcherniguiv en 1825, il rédigea également le dictionnaire français-ukrainien des termes les plus usuels dans le domaine de la culture et de la vie quotidienne ainsi que le régistre de plus de 3 mille personnes qu'il connut en France, dans les Balkans, en Italie, en Russie et en Ukraine. Mais une place prépondérente de son activité, en tant que chercheur, appartient aux neuf albums manuscrits reflétant les différents aspects de la culture et de la vie du peuple ukrainien, son activité économique, le climat et la topographie du pays. Il soffit de dire que l'album le plus volumineux "Topographie médicale des domaines impériaux du cercle de Kiev...", terminé en 1854 en français et en russe parallèlement, compte 1245 pages y compris quelques centaines de dessins en couleur.

L'Institut d'archéographie et d'étudès des sources de M. Hrouchevskyj de l'Académie nationale des sciences d'Ukraine en collaboration avec l'Institut de manuscripts de la Bibliothèque nationale d'Ukraine de V. Vernadskyj sous les auspices de l'UNESCO et la Chaire de culture et d'ethnographie d'Ukraine de Houtsouliak à l'Université Alberta (Canada) ont préparé la publication des albums les plus importants de De la Flise.

Dans le premier volume de cette édition, on propose aux lecteurs l'album "Ethnographie des villageois de gouvernement de Kiew..." (1854) et les esquisses de quelques autres albums plus récents ou non terminés qui contiennent des matériaux intéressants sur la vie du peuple. Dans le deuxième et le troisième volumes, on prévoit la publication intégrale de la "Topographie médicale..." déjà mentionnée.

L'héritage riche de De la Flise suscite un grand intérêt du point de vue de la perception par un étranger de notre culture, de la vie quotidienne, des aspects de la vie sociale, d'une part, et du point de vue de son comportement envers sa nouvelle patrie et son peuple, d'autre part. L'activité scientifique de De la Flise fut déterminée par des raisons historiques liées à l'époque qui se caractérise par l'accroissement de l'intérêt pour la vie du peuple au milieu de XIX siècle, par l'animation du mouvement national de libération dans beaucoup de pays européens, par la création des cercles scientifiques tels que la Société géographique de Russie et la Commission de description des gouvernements du Cercle d'enseignement de Kiev dont les programmes servirent de base à ses recherches.

Bien que les albums de De la Flise aient été consultés par différents chercheurs, notamment les académiciens M.Grouchevskyj et M.Biliachivskyj, l'historien de la littérature et le folkloriste O.Pypine, le professeur de la Sorbonne et des Universités à Saint-Pétersbourg et à Kiev F.Vovk, ils restent peu connus jusqu'à nos jours.

Le but principal de l'activité de De la Flise, docteur en médecine, membre de l'Académie Impériale médico-chirurgicale de Moscou, des Sociétés impériales médicales de Vilno et de Kiev, consistait à rassembler des données sur la "géographie médicale" consernant l'influence de l'environnement sur la santé des gens. Tout en travaillant sur ce problème, De la Flise s'intéressa également aux différents aspects de la vie quotidienne de la population, sa quantité et sa répartition territoriale; ses moeurs, ses habitudes, sa culture.

Ce qui ajoute à l'originalité de ses albums, ce sont les dessins de nature exécutés par De la Flise qui visita presque tous les villages du gouvernement de Kiev. Tous ses paysages sont faits d'une main experte avec un harmonie de composition et de couleur, ses animaux et ses plantes dessinés avec tant d'amour font partie de ce monde organique auquel appartient l'homme qui en fait l'objet de sa poétisation. Ses dessins ne sont pas schématiques, sont très dynamiques représentant des gens tels qu'ills étaient il y a 150 ans marqués par les changements impétueux dans la vie de notre société.

La description du gouvernement de Kiev et dea terrains voisins est riche en données statistiques, géographiques, médicales, biologiques et d'autres. Les recherches effectuées au cuors de la préparation de ces albums pour la publication ont permis de trouver aux Archives françaises les documents concernant le vrai nom de l'auteur, le lieu et la date de sa naissance, sa vie en France. L'édition est munie de riches commentaires de spécialistes dans les différents domaines de la connaissance ce qui nous permet de mieux définir la place et le rôle de tous ces ouvrages du point de vue de la science contemporaine.

L'héritage de De la Flise est, sans aucun doute, un phénomène unique dans l'histoire de la science et de la culture non seulement en Ukraine mais dans le monde entier du XIX siècle qui éveillera un vif intérêt dans les milieux scientifiques, culturels et artistiques, chez des professeurs et des étudiants, chez tous ceux qui se passionnent pour l'histoire et la culture de l'Ukraine.

Summary

In the autumn of 1812 in a battle near the village of Krasne (not far from Smolensk), a captain of the Medical Service of Napoleon's Army De la Flise was captured by the Russians. After discharge he moved to Ukraine and for the rest of his life (up to his death in 1861) he worked as a State District Doctor in the Kyiv Province. De la Flise was not only a well-skilled surgeon and a member of some prominent medical societies, but also an observant and thoughtful researcher, a creative and spiritually developed personality. He is the author of interesting memoirs about the Napoleon's campaign in Russia published in several issues of the St. – Petersburg magazine "Ruskaja Starina" (Russian Antiquity) in the1890-s. He also wrote an essay about the rebellion of the Chernihiv regiment in 1825, compiled a fundamental French-Ukrainian vocabulary of common cultural and everyday life terms and a list of 3000 persons he communicated with in France, on the Balkans, in Italy, Russia and Ukraine. Besides, among his essential achievements were 9 manuscript albums on various spheres of Ukrainian culture and mode of life, economy, nature and topography. To obtain a sense of the scope of his work it should be noted, that the largest of De la Flise albums – "Medical-Topographic Description of the Kyiv Province..." (1854), written in French and Russian, consists of 1245 pages and is richly illustrated with several hundred color drawings.

The Hrushevskyj Institute of Ukrainian Archaeography and Fontology (National Academy of Sciences) of Ukraine with kind assistance of UNESCO and the Hutsulyak Chair of Ukrainian Culture and Ethnography (Division of Slavic and East European Studies, University of Alberta, Canada) have prepared the most important albums of De la Flise for publication.

The album "Ethnographic Description of Kyiv Province Peasants..." (1854) and some sketches of earlier or uncompleted albums of De la Flise with interesting ethnologic materials are proposed for readers in the first volume of this edition. The above mentioned "Medical-Topographic Description of the Kyiv Province..." is being published in full for the first time in the second and third volumes. The considerable creative heritage of De la Flise are presently of great interest for presenting the "alien's" view on Ukrainian culture and everyday life, from of social life, nature environment and its interaction with civilization of the time; attitudes to his new homeland and its people.

Scientific activities of De la Flise were promoted by the new historic conditions of the time, particularly, by the fresh upsurge of Ukrainian studies in the middle of 19th century, raising of national movements in many countries of the world, foundation of numerous scientific centers, and first of all, the Russian Geographic Society and Commission on Description of Province the Kyiv.

Although manuscript albums of De la Flise were partially used by different prominent authors, among which were academicians M.Hrushevskyj and M.Bilyashivskyj, historian of literature and folklorist O.Pypin, professor of the Sorbonne, St.–Petersburg and Kyiv Universities F.Vovk, they still are little known.

De la Flise's professional work as a Doctor of Medicine, Member of the Imperial Moscow Medical–Surgical Academy, Imperial Medical Societies of Vilno and Kyiv included collecting information on "medical geography" for researching the influence of the environment on human beings as well as fundamental study of various aspects of the Ukrainian's life, quantity of population, territorial settling and other facets of everyday and cultural life.

Special importance and value is given to the albums by the fact that the author personally visited almost all villages of the Kyiv Region and gained first–hand experience at ethnologic descriptions, supplemented with drawings painted from life. His landscapes are drawn professionally with harmonically balanced composition and colors, with affectionately depicted plants and animals. On the drawings of De la Flise people are not simplified schematic figures, but dynamic animated characters, marked by impetuous social changes, just as they were a century and a half ago.

In the Albums of De la Flise the reader will find an overall historic and ethnographic description of the Kyiv Province and its outskirts supplemented with a large amount of statistical, geographic, medical, biological and other information.

Considerable research was conducted in the process of preparing this edition for publication. Thus it has become possible to establish the real name of the author, date and place of his birth, fact, from his life in France. The Albums of De la Flise are supplemented with thorough commentaries by specialists in different fields, which will help to estimate the value and significance of the work from the present scientific points of views.

Beyond doubt, the cultural heritage of De la Flise is a unique phenomenon in the history of Ukraine as well as the world science and culture of the 19-n century. The Albums of De la Flise will be of great interest and use for a wide range of scholars, cultural workers, art critics, lecturers and teachers, students and all those interested in the history and culture of Ukraine.

Resümee

Im Herbst 1812 während der Schlacht am Dorf Krasnoe bei Smolensk war der Hauptmann Medizinamtes der Napoleonarmee De la Flis in die russische Gefangenschaft geraten. Bald darauf übersiedelte er in die Ukraine und arbeitete dort bis zu seinem Lebensende (1861) als Arzt der Staatsvermögens des Kiewer Gouvernements.

Er war nicht nur ausgezeichneter Chirurg und Mitglied einer Reihe angesehener Medizingesellschaften, sondern auch ein aufmerksamer und tiefnachdenkender Forscher, schöpferischer und geistig hochentwickelter Mensch. Er hinterließ interessante Erinnerungen über Napoleons Feldzug, die in einigen Heften der St.-Petersburger Zeitschrift "Russkaia Starina" in den 90-er Jahren des vorigen Jahrhundert veröffentlich wurden. Er hinterließ auch eine Skizze über den Aufstand des Tschernigower Regiments 1825, verfaßte ein gründliches Französisch-Ukrainisches Wörterbuch der gebräuchlichsten kulturellen Fachausdrücke und stellte ein Verzeichnis von mehr als dreitausend Personen, mit denen er in Frankreich, Italien, Rußland, in der Ukraine und auf den Balkanen in Verbindung gewesen war, zusammen.

Zu seinen wichtigsten Errungenschaften gehören neun handschriftliche Alben über verschiedene Seiten der Kultur und Lebensweise des ukrainischen Volkes, seine wirtschaftliche Tätigkeit, über die Natur und Topographie des Landes. Es reicht schon, wenn man haben, daß das größte der Alben "Mediko-topographitsche Beschreibung der Kiewer Gouvernment..."(1854), französisch und russisch geschrieben, 1245 Seiten enthält und von Hunderten farbigen Bilder begleitet ist, die der Autor selbst gezeichnet hat.

Das Institut der ukrainischen Archeographie und Quellenforschung "M.S.Gruschewsky" der NAW der Ukraine, das Manuskriptinstitut derselben Anstalt mit Hilfe der UNESCO und dem Huzuljak-Lehrstuhl der ukrainischen Kultur und Ethnographie der Albertauniversität (Kanada) haben die wichtigste Alben De la Flis' für den Druck vorbereitet.

Im ersten Band dieser Ausgabe werden dem Leser das Album "Ethnographitsche Beschreibung der Bauern der Kiewer Gouvernment"(Kiew,1854) und die Skizzen von anderen, früheren oder nicht vollendeten Alben De la Flis', die interessante volkskündige Materialien enthalten, vorgelegt. Im zweiten und dritten Bänden ist vorgesehen den obengenannten "Mediko-topographitsche Beschreibung der Kiewer Gouvernment..." zum ersten Mal herauszugeben.

Der reiche Schaffensnachlaß De la Flis' erweckt ein bedeutendes Interesse als Abbild der "fremden" Ansichten über unsere Kultur, Lebensweise und Formen des gesellschaftlichen Lebens, Naturumgebung jener Zeit und ihrer Beziehung zum Menschen einerseits, und andererseits vom Standpunkt Einstellung zu der neuen Heimat und ihrem Volk. Die wissenschaftliche Tätigkeit De la Flis' war durch geschichtliche Faktoren jener Zeit bedingt, in welcher er leben und arbeiten mußte, insbesondere in der Atmosphäre des Aufstieges der Ukraineforschung, der in der Mitte des XIX. Jahrhunderts beobachtet wurde, in der Atmosphäre der Belebung der nationalen Befreiungsbewegung in vielen Ländern, der Entstehung einer Reihe wissenschaftlicher Gemeinschaften, vor allem der Russischen Geographiegesellschaft und der Kommission für die Beschreibung des Gouvernements des Kiewer Lehrkreises, nach dessen Programm De la Flis seine Forschungsarbeit durchführte.

Obwohl ein geringer Teil der handschriftlichen Alben De la Flis von verschiedenen Autoren ausgenutzt wurde, insbesondere von den Akademiemitgliedern M.Gruschewsky und M.Biljaschiwsky, vom Professor der Sorbonner, St.-Petersburger und Kiewer Universität F.Wowk u.a., bleiben sie auch jetzt noch wenig bekannt.

Das Hauptziel der Tätigkeit De la Flis' - Doktor der Medizin, Mitglied der Kaiserlichen Moskauer Medizinchirurgischen Akademie, Kaiserlichen Wilnaer und Kiewer Medizingesellschaft, war die Sammlung der Angaben über "Medizingeographie" für die Forschung des Einflusses der Umgebung auf die Gesundheit des Menschen. Aber während der Erfüllung der Hauptaufgabe schloss De la Flis in seine Forschung einen breiteren Kreis von Ereignissen ein, was erlaubte ihm verschiedene Aspekte der Lebensweise der Bevölkerung, ihre Zahl und territoriale Ansiedlung, verschiedene Seiten der Lebenstätigkeit und Kultur allseitig zu betrachten.

Eine besondere Bedeutung bekommen die Alben, weil der Verfasser fast alle Dörfer des Kiewer Gebiets selbst besuchte, sie erforschte und begleitete seine Beschreibungen durch nach der Natur erfüllte Zeichnungen. Wir sehen seine meisterhaften Landschaften, die harmonisch, was die Komposition und die Farben anbetrifft, ins Gleichgewicht gebracht sind. Mit Liebe sind Pflanzen und Tiere, welche einen Teil der organischen Welt bilden, dargestellt, zu der der Mensch gehörte und die zu seiner Poetisierung dienen. Vor uns entstehen nicht schematische Figuren der Menschen, sondern lebendige dynamische Gestalten, wie sie in jener Zeiten waren, anderthalb Jahrhunderte von uns entfernt und von heftigen Veränderungen im Leben der Menschengesellschaft vermerkt sind.

In De la Flis' Alben wird der Leser eine allseitige landeskundliche und ethnographische Beschreibung des Kiewer Gebiets und der anliegenden Ländereinen mit zahlreichen statistischen, geographischen, medizinischen und anderen Angaben. Während ihrer Vorbereitung zur Herausgabe wurde eine bedeutende Forschungsarbeit durchgeführt, dank welcher es gelang in den französischen Archiven der wirkliche Name des Autors sicherstellen, sein Geburtsort und Geburtsdatum, Nachrichten über die französische Periode seines Leben finden. De la Flis' Alben sind mit gründlichem Kommentar versehen, der von verschiedenen Fachleuten gemacht wurde und erlauben den Platz und die Rolle dieses Autors von der Position der heutigen Wissenschaft besser zu bestimmen.

Zweifellos ist der Nachlaß De la Flis' eine unikale Erscheinung nicht nur in der ukrainischen, sondern auch in der Weltwissenschaft und Kultur des XIX. Jahrhunderts, die ein großes Interesse von breiten Kreise der Wissenschaftler, Kulturschaffender, Kunstforscher, Lehrer, Studenten und Schüler finden wird, wie auch aller, die sich für die Geschichte und Kultur der Ukraine interessieren.

Зміст

Наукове видання

Д. П. Де ля Фліз

Альбоми

Художньо-технічна редакція
М. Притикіної
Художнє оформлення
Г. Сергеєва
Комп'ютерна верстка
О. Сохания та *І. Старіковської*

Підп. до друку 10.12.96. Формат 84х60/8.
Папір крейдяний G-print matt.
Гарн. Софія. Офс. друк. Зам. № 7-27

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України
254050, Київ-50, вул. Пугачова, 12/2

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання "Поліграфкнига"
252057, Київ, вул. Довженка, 3